Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

Mark og Montre

Årbog for Ribe Amts museer
1998

Mark og Montre

Årbog for Ribe Amts museer
1998

Udgiver:
Ribe Amts Museumsråd

Redaktion:
Linda Klitmøller, Holger Villumsen og Charlotte West

Oversættelse:
Michael Cain

Layoutidé:
Holger Villumsen

Produktion:
Centraltrykkeriet. Vejen

© *Artikelforfatteren*

34. årgang

ISSN 0105-0826

Mark og Montre. Årbog for Ribe Amts Museer kan købes på museerne.
Pris 50 kroner

Illustration på forside: *Badeliv ved Nymindegab, ca. 1913. Foto i privateje.*
Frontispiece: *Bathing at Nymindegab, c. 1913. Photo privately owned.*

Indhold

5 Forord

7 *Mette Guldberg*
Jydepotteproduktion i Tistrup

21 *Dorte Festersen*
Karensminde og vestjysk landbrug på Grindstedegnen ca. 1600-1940

31 *Holger Villumsen*
Heden: Europas atlantiske landskab
– Et europæisk formidlingsprojekt

37 *Laura Tolnov Clausen*
Sommergæster i Nymindegab

61 *Lene B. Frandsen*
På jagt efter fiskerlejet Sønderside
– Arkæologiske undersøgelser

69 *Poul Holm*
Sønderside – Fiskerleje og handelsplads

81 *Mette Slyngborg og Ingrid Stoumann*
Kulturhistorien i planlægningen
– Et pilotprojekt fra en vestjysk synsvinkel

91 *Mariann Ploug*
I London, Paris og Varde
– Varer fra P. Ipsens Terrakottafabrik, 1843-1955

101 *Marianne Ritzau*
De sorte Diamanter
– Historien bag kulminemodellen på Museet for Marked og Gøgl i Vorbasse

105 *Rasmus Mariager*
Besættelsessamlingen under Grindsted Vorbasse Museum

115 *Lene Lund Feveile*
Formidling på Den antikvariske Samling i Ribe

121 *Palle Petersen*
Sønderhoninger og københoninger
– Krønike om Fonden gamle Sønderho

137 Museerne i Ribe Amt

Redaktionen: Linda Klitmøller, Holger Villumsen og Charlotte West

Forord

Mark og Montre er årbog for Ribe Amts museer. Her bringer museerne nyt om forskning, bevaring og formidling. Den opmærksomme læser, der kender årbogen fra en længere årrække, har allerede bemærket, at vi i år er vendt tilbage til det format, der anvendtes indtil 1987. Layout er også ændret. Målet er at skabe en årbog, der forener læsevenlig formidling med praktisk brug. I 1999 forventer vi at genindføre rubrikken 'Glimt fra museerne'.

Siden 1965 har Mark og Montre hvert år bragt nyt fra museernes arbejde, dog er 1986 og 1987 samlet i ét bind. Layout og format var uforandret i perioden 1965-1987. Selv omslaget forblev uændret, idet alle 23 årgange prydedes af det samme ripensiske bloktryk i én farve. Fra år til år udskiftedes blot farve og årstal. I 1988 blev et nyt layout i større format taget i brug. Omslaget fik farvebilleder med et mere

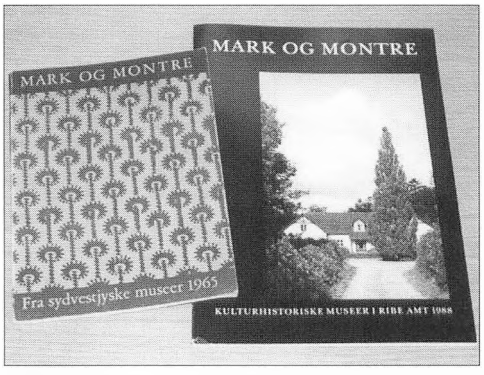

Fig. 1: Mark og Montres design 1965-1987 og 1988-1997. Foto: Holger Villumsen.
Fig. 1: The design of 'Mark og Montre' 1965-1987 and 1988-1997. Photo: Holger Villumsen.

aktuelt indhold. Intentionerne var gode, nu skulle museernes arbejde præsenteres på en mere levende og vedkommende måde i flere og kortere artikler med flere og større billeder. Billederne blev bedre, men artiklerne ændrede sig ikke nævneværdigt. De faste skribenter er primært museumsinspektørerne, og vi fatter os ikke gerne i korthed, når vi har fat i en god historie. Resultatet blev, at begejstringen blandt bidragyderne dalede til noget nær nulpunktet. Tilkendegivelser fra læserne viste også, at der var ønske om et mindre format, da A4-formatet kan være upraktisk ved såvel læsning som arkivering. Ændring af format må ikke gerne forekomme, men i år valgte museerne at gribe om nældens rod. Vurderingen af resultatet overlader vi til læserne. Indholdsmæssigt har vi vovet et forsøg, idet vi giver plads til en novelle. Med en blanding af fiktion og fakta giver forfatteren Palle Petersen et bud på tilblivelsen af Fonden Gamle Sønderho. Tidsskriftets øvrige 11 artikler følger museernes tradition for dokumenteret tolkning og formidling af historiens kilder. Som noget helt nyt introducerer vi i år billedtekster og sammenfatning på engelsk. Dermed får tidsskriftet større anvendelighed for vore internationale samarbejdspartnere og andre interesserede, der ikke mestrer det danske sprog.

Mark og Montre udgives af Ribe Amts Museumsråd. Selve produktionen varetages af en redaktion nedsat af museerne. I museumsrådets møder deltager to personer fra hvert af de statsanerkendte museer, nemlig den ansatte leder og sædvanligvis bestyrelsesformanden, medens de associerede mu-

seer blot er repræsenteret ved formanden. De folkevalgte politikere vælges for fire år ad gangen og tiltræder den 1. april efter hvert kommunalvalg. Undervisnings- og Kulturudvalget i Ribe Amt repræsenteres af Harry Hansen, Ølgod (C) og Charles Vangsgård, Vejen (A), medens Kommuneforeningen i Ribe Amt repræsenteres af Arne Madsen, Holsted (V) og Jytte Nielsen, Bramming (B). I møderne deltager også en række observatører: Historisk Samfund for Ribe Amt, Ribe Amts Lokalhistoriske Arkiver, Konserveringscentret for Museerne i Ribe, Ringkøbing og Sønderjyllands Amter, samt to embedsmænd fra Ribe Amts undervisnings- og kulturforvaltning. Den daglige ledelse varetages af et forretningsudvalg, der består af museumsrådets formand Harry Hansen, næstformand Svend Åge Knudsen, Museet på Sønderskov og fra Ølgod Museum Jens Sørensen, der er sekretær. Menige medlemmer af forretningsudvalget er Teresa Nielsen, Vejen Kunstmuseum og Betty Carstensen, Varde Museum. Ribe Amts Museumsråds opgave er at samordne og støtte museernes arbejde samt at varetage samarbejdet med Statens Museumsnævn om fælles museumsanliggender. Med udgivelsen af Mark og Montre medvirker museumsrådet til at formidle museernes arbejde til offentligheden.

Til slut et stort tillykke til vor kollega Mette Guldberg, der i 1998 opnåede ph.d.-graden i historie. Mette Guldberg er museumsinspektør ved Fiskeri- og Søfartsmuseet i Esbjerg.

Summary

Mark og Montre. Årbog for Ribe Amts museer ('Site and Showcase. Yearbook for Museums in the County of Ribe') is published by the Museum Committee of the County of Ribe. The task of the Committee is to coordinate and support the work of the museums and to cooperate with the National Museum Council concerning matters of common interest to museums. By publishing 'Mark og Montre', the Committee helps present the work of the museums to the general public. 'Mark og Montre' has been published since 1965, but both form and layout have been modernised in connection with this 1998 edition. New features are the introduction of pictures with explanatory captions, and the addition of summaries in English.

Mette Guldberg, museumsinspektør

Jydepotteproduktion i Tistrup

Denne artikel handler om jydepottefremstillingen på Vardeegnen, først og fremmest i Tistrup sogn nordøst for Varde. Emnet indgår i et forskningsprojekt om fremstilling og eksport af jydepotter ca. 1650-1850 udført under samarbejdet "Vestjylland og Verden".

Vardeegnens produktion af sorte potter eller jydepotter, de specielle sortbrændte og uglaserede potter, som landbokvinderne fremstillede om sommeren, og som blev solgt i Danmark og nabolandene, er velkendt og beskrevet i mange sammenhænge, først og fremmest i Andreas G. Jensens bog *Jydepotten – vort lands ældste håndværk* fra 1924. Som så mange andre forfattere forudsætter Andreas G. Jensen, at jydepotteproduktionen var en fortsættelse af oldtidens pottemageri. Arkæologerne begynder imidlertid først at finde egentlige jydepotter i udgravningslag fra omkring 1500, mens det middelalderlige lertøj fra tiden forud er af en anden beskaffenhed. Produktionen af jydepotter fandt sted frem til slutningen af 1800-tallet, og i begyndelsen af 1900-tallet var jydepotteproduktionen så godt som ophørt.

Det meste af det, vi ved om produktionen af jydepotter, stammer fra slutningen af 1800-tallet, et tidsrum, hvor produktionen var i hastig afvikling, mens vi ved meget lidt om de første århundreder af dens eksistens. I min afhandling *"Vareproduktion og handel i Vestjylland. Jydepotterne fra Varde-egnen ca. 1650-1850"*[1] satte jeg mig derfor for at kaste nyt lys på jydepotteproduktionen og den betydning, den havde i perioden ca. 1650-1850. Undersøgelsen var koncentreret om jydepottefremstillingen i Øster Horne herred, og især et enkelt sogn, Tistrup. Jeg ønskede blandt andet at finde ud af, hvad det betød rent økonomisk for bønderne at have denne produktion, om den gav anledning til en speciel udadvendthed og større kontaktflade, samt hvad den betød for befolkningsudviklingen og ejendomsstrukturen. Som kilder til at belyse disse spørgsmål har jeg benyttet mig af matrikler og hartkornsspecifikationer, af folketællinger og af skifteforretninger fra dødsboer efter bønder i Tistrup sogn.[2]

Jydepotter fra Øster Horne Herred

Jydepotter blev fremstillet flere steder i Jylland, men sognene Horne, Torstrup og Tistrup i Øster Horne herred nordøst for Varde var fra gammel tid de mest betydningsfulde pottesogne. De tre sogne nævnes så godt som altid blandt produktionsstederne, lige fra de tidligste til de seneste vidnesbyrd om potteproduktion.

Det kan ikke siges, hvor tidligt produktionen begyndte, men de ældste kendte omtaler af jydepotter fra Vardeegnen findes i List toldbøger i 1643, hvor 12 ud af 15 udgående skibe fra Vardekanten til Husum, Glückstadt og Hamborg havde sorte potter med.[3]

Første gang jydepotteproduktion nævnes eksplicit i forbindelse med Øster Horne herred er i modelbøgerne, der gik forud for matriklen 1688. Modelbøgerne levner ikke tvivl om, at pottefremstillingen allerede på det tidspunkt i de tre kernesogne var en velorganiseret, økonomisk betydningsfuld eks-

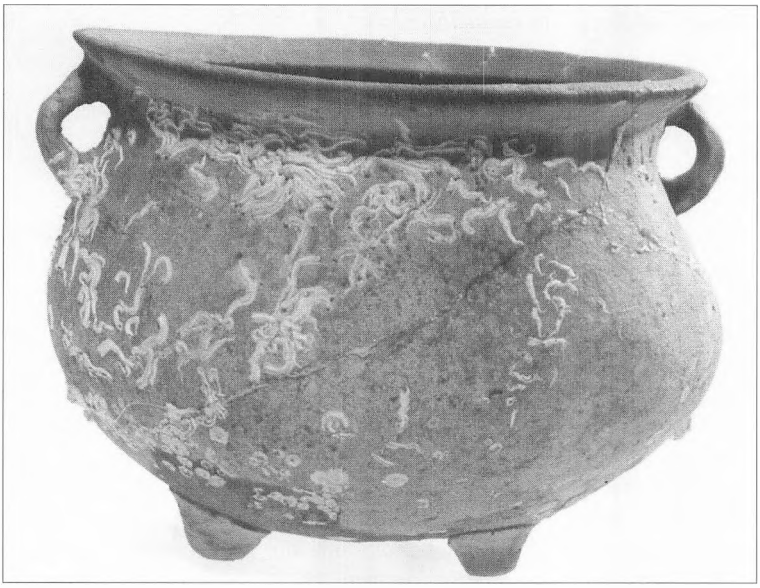

Fig. 1: Jydepotte fundet på vaden ud for Hjerting, sikkert tabt under omlæsning fra vogn til båd. Privateje. Foto: Brian Kristensen/Fiskeri- og Søfartsmuseet.
Fig. 1: Jutland Blackpot found in the tidal flats off Hjerting, most certainly dropped while loading from wagon to boat. Privately owned. Photo: Brian Kristensen/Fisheries and Maritime Museum.

portproduktion, der var snævert knyttet til landbruget. For såvel Tistrup, Torstrup som Horne sognes vedkommende – men ikke for de øvrige sogne i Øster Horne herred: Hodde, Ansager og Ølgod – noteredes det, at ejendommen blev takseret højere på grund af potteproduktionen. Notitsen, der varierer lidt i ordlyd for de forskellige sogne, lyder for Tistrup sogns vedkommende således: *"Dette Sogn kand giøre sig een temmelig Fordeel med sorte Potter som der blifver brendt, hvilke Bønderne i Sognet till Janderup henfører oc der forhandler, hvorfra de oc siden till Hamborg og andre steder bliver henschibede. I Dette Consideration er Eiendommen anseet oc taxeret i høyere Sort end dend ellers kunde taale."*[4]

Potteproduktionen var altså ikke en lille husflidsproduktion, hvor man fremstillede til eget brug og solgte af overskudsfremstillingen uden for myndighedernes bevågenhed. Det var en produktion, der fandt sted direkte med eksport for øje, og for hvilken der allerede i 1600-tallet var etableret et veludviklet transportnet til eksportmarkederne i blandt andet Hamborg. Jydepottefremstillingen var en fast bestanddel af landbrugsdriften i de tre sogne, og en indtægt, som bønderne blev beskattet af, eftersom hartkornsansættelsen var grundlag for skatteudskrivningen.

Ud over den lidt usædvanlige beskatning adskilte forholdene for bønderne i Øster Horne herred sig på et andet vigtigt punkt afgørende fra det øvrige Ribe amt. Mens langt de fleste bønder i amtet tidligt var blevet selvejere, forblev store dele af Øster Horne herred fæstegods. Det var de dele, der hørte under Nørholm gods, som godsejeren A. C. Teilman sammen med ejendommene Agerkrog og Lunderup i 1790 havde gjort til stamhus. Først i perioden 1861-79 blev fæstegodset solgt til selveje ved et af de sidste større godssalg i Danmark.[5]

Øster Horne herred var en hedeegn, men herredet hørte i landbrugsmæssig henseende ikke til de dårligst stillede i Vestjylland. *"I Østerherred dyrkes Jorden meget vel, og Bønderne befinde sig i god Stand; de, som*

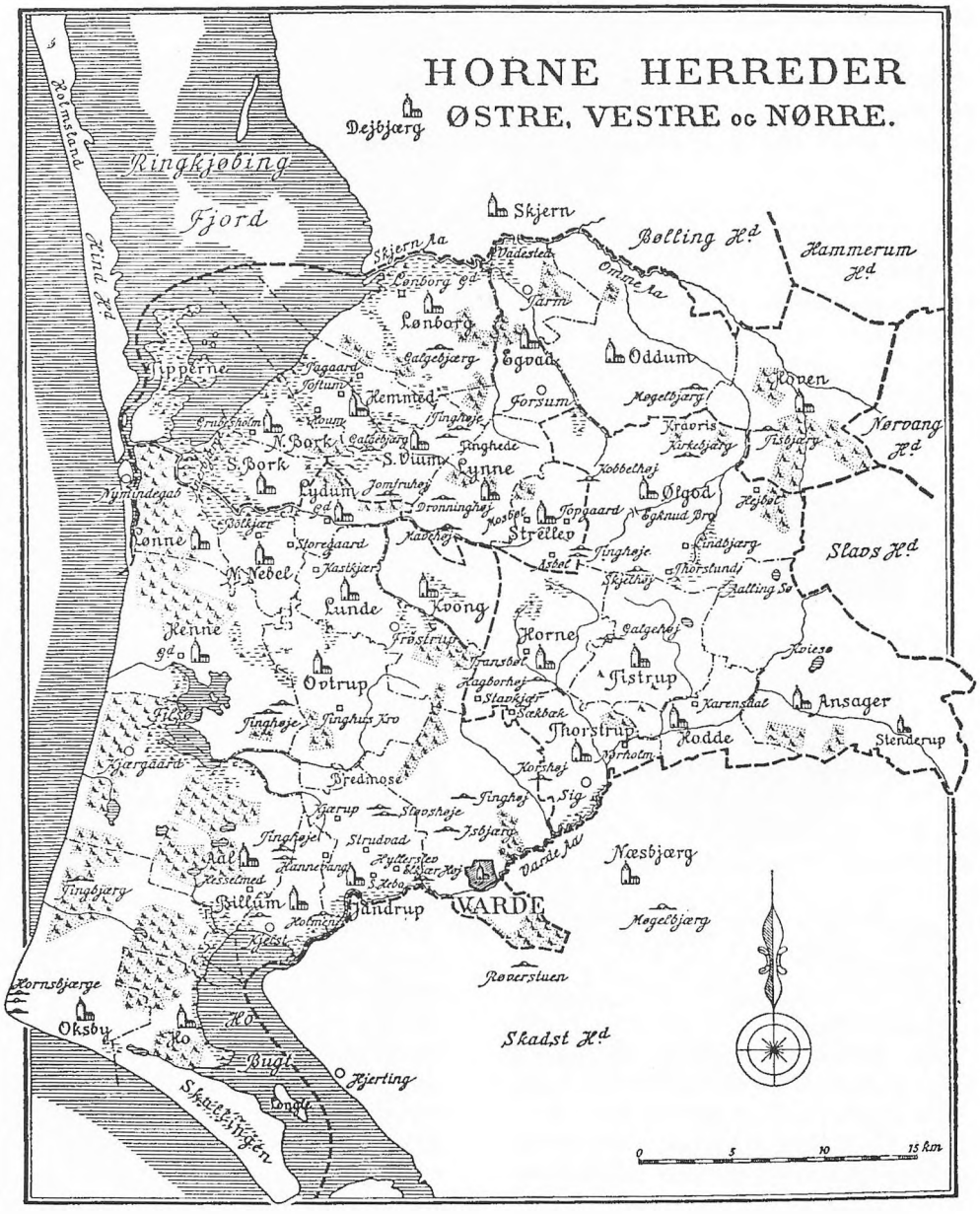

Fig. 2: Øster-, Vester- og Nørre Horne herreder. Fra syd mod nordøst ses Hjerting, Jandrup (Janderup), Varde, Nørholm og Tistrup. Gengivet efter Thorkild Gravlund: Herredsbogen. Jylland. København 1930, p. 298.

Fig. 2: The districts of Øster, Vester and Nørre Horne. From South to Northwest may be seen Hjerting, Jandrup (Janderup), Varde, Nørholm and Tistrup. Reproduced after Thorkild Gravlund: Herredsbogen. Jutland. Copenhagen 1930, p. 298.

har begyndt at bruge Mergel, har af en skarp giort en god og frugtbar Jord" hedder det i *Danske Atlas* 1769,[6] og i beskrivelsen af Ribe amt fra 1830 skriver landvæsenskommissær C. Dalgas, at Øster og Vester herred, dog især Vester herred, anses som *"de fortrinligste i Omegnen."*[7] Alligevel var pottefremstillingen helt uundværlig på et bondebrug, og i 1766-67 indberettede præsten i Torstrup og Horne, at mindst halvdelen af befolkningen i de to sogne måtte flytte, hvis det ikke var for de sorte gryder, fordi kornavlen var ubetydelig, og

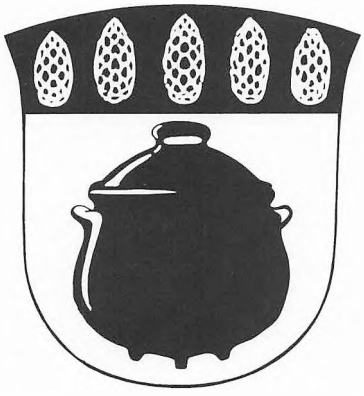

Fig. 3: Grindsted byvåben. Grindsted hører til de nye potteområder, hvortil produktionen bredte sig til i anden halvdel af 1800-tallet. Forlægget for afbildningen af potten findes på Grindsted Museum med teksten: "Hær æ Hanne Kolbæk hind Sopgryde. Hun haad en mæj te Hindum 1853". Måske kom Hanne Kolbæk fra et af de gamle pottesogne.

Fig. 3: The Grindsted town arms. Grindsted belongs to the new blackpot areas, to which production spread in the second half of the 19th century. The original on which the design of the pot is based is to be found in Grindsted Museum, and bears the text: "'Ere be Hanne Kolbæk her soup pot. She had wun with 'er to Hindum 1853". Maybe this Hanne Kolbæk came from one of the old blackpot parishes.

indbyggerne fortærede meget mere, end de avlede.[8]

Mod slutningen af fremstillingsperioden bredte produktionen sig til de omliggende områder. Det første vidnesbyrd om, at produktionen var begyndt at brede sig til nabosognene, stammer fra præsten i Ansager, som i 1760'erne, indberettede, at handelen med sorte potter altid gik *"fort baade hiemme og henne,"* hvorfor nogle få kvinder i hans sogn inden for de sidste par år havde lagt sig efter at gøre sorte potter.[9] I de følgende 100 år bredte pottefremstillingen sig yderligere. Ifølge C. Dalgas tog udbredelsen fart efter år 1800, hvor produktionen bredte sig ikke bare til nabosognene, men også til naboherrederne. Udbredelsen skete især ved, at piger fra pottesognene blev gift udensogns og fortsatte med at udøve deres færdighed.[10] Mens pottefremstillingen i de traditionelle pottesognes storhedstid havde været en fast integreret bestanddel af driften på et gårdbrug, blev det i de nye produktionssogne i højere grad en produktion, som småfolk baserede en stor del af deres økonomi på. Det kunne pottefremstillingen sjældent bære, og således blev den mod slutningen af perioden ofte et fattigdomstegn.

I slutningen af 1700-tallet begyndte pottefremstillingen at miste betydning i Tistrup, sådan at Horne og Torstrup fremstod som de mest betydningsfulde pottesogne. I det topografiske værk Trap: *Danmark* kan man følge, hvorledes produktionen af jydepotter i Tistrup sogn først suppleredes med andre næringer for derefter at afvikles helt. I værkets førsteudgave fra 1859 blev jydepottefremstillingen nævnt i Horne, Torstrup, Tistrup, Ansager og Hodde.[11] I Traps anden udgave fra 1879 omtaltes produktionen i Horne og Torstrup som "den tidligere store Industri i Jydepotter." I Ansager blev der stadig fremstillet "en Mængde Jydepotter," mens jydepotter slet ikke omtaltes

for Tistrup og Hodde sogne. Da tredie udgave kom i 1904, var produktionen helt forsvundet fra Øster Horne Herred.

Tistrup sogn

Tistrup sogn var efter krigene og krisen midt i 1600-tallet blevet efterladt med en del ødegårde og mange enkeltgårde, der for nogles vedkommende var ejet af fjerntboende ejere. I de følgende hundrede år blev flere af enkeltgårdene til små byer, og fæstegodset blev samlet omkring de lokale herregårde Nørholm og Agerkrog, mens det øvrige bøndergods blev solgt til selveje. Resultatet var, at Nørholm i 1789 i praksis var den eneste fæstegodsejer af betydning i sognet, og at fæstegårde og selvejergårde lå i hver sit område, med fæstegårdene i den sydlige og selvejergårdene i den nordlige del af sognet. Gårdene var ensartede i størrelse, de fleste var på 2-3 tønder hartkorn.[12]

Denne struktur eksisterede i store træk stadig ved matriklen i 1844. Kun omkring selvejerbyen Galtho var der sket en parcellering til husmandssteder, ellers var tendensen, at antallet af huse blev mindre, ikke større. Dette var den stik modsatte tendens af, hvad man så i resten af landet. Noget af baggrunden for denne atypiske udvikling skal søges i det forhold, at Nørholm bibeholdt fæstesystemet og dermed den eksisterende brugsstruktur helt op til sidste halvdel af 1800-tallet.

Når det gælder befolkningsudviklingen var Tistrup og de øvrige pottesogne også atypiske. Som det fremgår af vedstående tabel, fulgte befolkningsudviklingen i Øster

Folketal, absolutte tal

År	Tistrup sogn	Hodde sogn	Torstrup sogn	Horne sogn	Ølgod sogn	Ansager sogn	Hele Øster Horne hrd.	Danmark
1769	425	184	378	588	394	456	2425	798000
1787	504	157	381	551	547	484	2624	842000
1801	414	182	431	626	746	509	2908	929000
1840	529	198	454	718	1281	692	3872	1289000
1850	609	200	494	709	1456	789	4257	1415000
1860	736	233	518	753	1757	920	4917	1608000

Folketal, index

År	Tistrup sogn	Hodde sogn	Torstrup sogn	Horne sogn	Ølgod sogn	Ansager sogn	Hele Øster Horne hrd.	Danmark
1769	100	100	100	100	100	100	100	100
1787	119	85	101	94	139	106	108	106
1801	97	99	114	106	189	112	120	116
1840	124	108	120	122	325	152	160	162
1850	143	109	131	121	370	173	176	177
1860	173	127	137	128	446	202	203	201

Tabellen er opstillet på grundlag af Madsen 1983, s. 97, Kristensen 1944, s. 44, diverse udgaver af Trap: Danmark, folketællingen for Tistrup Sogn og Johansen 1979, s. 56.

Horne herred i store træk befolkningsudviklingen i resten af Danmark. Men ser man på de enkelte sogne i herredet, er der forskelle i deres udvikling. Ølgod sogn, der kun i meget begrænset omfang havde potteproduktion, stod for langt den største befolkningstilvækst, og dernæst kom Ansager sogn, der først sent optog potteproduktionen. De udprægede pottesogne havde derimod et stagnerende befolkningstal i perioden 1769 til 1801. Torstrup sogn havde en stilstandsperiode og Horne og Hodde sogne et decideret fald op til 1787, men derefter steg alle tre sognes indbyggertal. Tistrup var ene om at opleve en nedgangsperiode mellem de to folketællinger 1787 og 1801, men derefter steg befolkningstallet her mere end i de øvrige pottesogne. En medvirkende årsag til nedgangen i befolkningstallet finder man i kirkebøgerne for Tistrup sogn, som for årene 1778-79 viste en stor dødelighed. I gennemsnit var der godt 10 dødsfald i Tistrup om året i de sidste årtier af 1700-tallet, men i 1778 døde der 34 og året efter 23 personer, heraf mange børn.[13]

Det er nærliggende at tro, at det var denne nedgang i befolkningstallet, der udvirkede, at jydepotteproduktionen blev forladt tidligere i Tistrup end i de andre sogne. Nedgangen fandt nemlig sted i en periode, hvor uroligheder vedrørende både produktionen og afsætningen fik en næring baseret på

Fig. 4: Tre af de sidste pottepiger. Disse tre søstre født i 1840'erne og 1850'erne fremstillede jydepotter på deres fødegård Foldager i Ølgod Sogn inden de blev gift. Gården blev drevet af deres bror, hvis kone også deltog i produktionen. Foto i privateje.

Fig. 4: Three of the last pot girls. These three sisters, born in the 1840's and 1850's, made blackpots at the farm on which they were born, Foldager in the parish of Ølgod, until they got married. The farm was run by their brother, whose wife was also involved in the production of pots. Photo privately owned.

produktion af jydepotter til at se højst tvivlsom ud. Det er derfor sandsynligt, at man ikke prioriterede det særligt højt at få oplært de få unge piger i jydepotteproduktion. Således var prisen på potter sidst i 1780'erne faldet på grund af uroligheder i Holland med det resultat, at hvor man på Vardeegnen plejede at få 2 mark og 8 skilling pr. snes, fik man i 1787 kun 2 mark pr. snes.[14] Allerede tidligere var der dog tilsyneladende indtrådt et prisfald, for fra et af de "nye" pottesogne, Ansager sogn, søgte man i 1786 om at få sammenlagt nogle øde steder i Hindsig, fordi jydepotterne var faldet i pris.[15] Dette var kun omkring 20 år efter, at nogle kvinder i sognet havde optaget produktionen, fordi handelen med sorte potter altid gik "fort baade hiemme og henne".[16]

I 1789 var der problemer med produktionen på grund af mændenes fravær i forbindelse med Danmarks korte engagement i den svensk-russiske krig 1788-90.[17] Der var derfor ikke blevet fremstillet potter nok til at imødekomme efterspørgslen, og nogle hollandske skibe, der var i Hjerting for at købe potter, måtte tage hjem med uforrettet sag. Som forklaring gav de lokale, at *"naar Karlene borttages til Campement, maae Pigerne, som giør de fleste Potter, igien passe Agerdyrkningen"*.[18]

De to kriser tilsammen - prisfald og befolkningsnedgang - kan være en medvirkende forklaring på, at produktionen i Tistrup gik ned, mens den bibeholdtes i de sogne, der ikke havde haft den store dødelighed.

Pottegårdene

Da præsten Laurids Smith i efteråret 1787 var på rejse i Øster Horne herred, anslog han, at der i Tistrup sogn var 70 familier, der lavede potter.[19] Ved folketællingen samme sommer blev der opregnet i alt 86 husstande, så det var ikke meget overdrevet, når Smith fortalte at *"Enhver liden eller stor Familie i disse Sogner giør benævnte Leerkar."*[20]

Desværre afspejles den store potteproduktion ikke i folketællingerne fra samme år, og ej heller i nogle af de følgende folketællinger. I rubrikken *Personernes Titel, Embede, Forretning, Haandværk eller Nærings-Vei* var det husstandsoverhovedets beskæftigelse, der blev nævnt, hvoraf de hyppigste betegnelser var gårdbeboer, husmand, boelsmand og daglejer. Betegnelser som grydepige, pottemagerske og lignende brugtes kun i forbindelse med de få atypiske og ofte fattige personer, for hvem potter spillede en altafgørende rolle i økonomien, fordi de ikke kombineredes med agerbrug. Det kunne være småfolk, eller folk, der i kraft af alder eller position ikke naturligt indgik i et andet hushold, men ansås for at udgøre en form for selvstændigt hushold. Hvor spinkel sådan en økonomi bygget på potter kunne være, vidner det om, når den gamle, ugifte indsidder Maren Knudsdatter i 1840 og 1845 angav sommerarbejdet pottefremstilling, som sin eneste næringsvej i februar måned, hvor folketællingen blev foretaget.

Ud fra skifteforretningerne er det vanskeligt at identificere pottegårdene, men af og til angiver tilstedeværelsen af *"1 Deel sorte Potter og Gryder"* en potteproduktion. De produkter, der registreredes i skifterne var "potter", "gryder" og "sætter", og der var ikke noget fast mønster for, hvor de stod. Således fandtes der potter i rum betegnet som den østre stue, skorstensstuen, spisekammet, den øverste stue, dagligstuen, køkkenet og det lille kammer. Der forekommer ikke så mange potter, at de ville udgøre et vognlæs, hvilket tyder på, at potterne sædvanligvis blev kørt væk, så snart der var til et vognlæs. Da redskaberne til selve pottefremstillingen var meget beskedne og praktisk taget uden værdi for

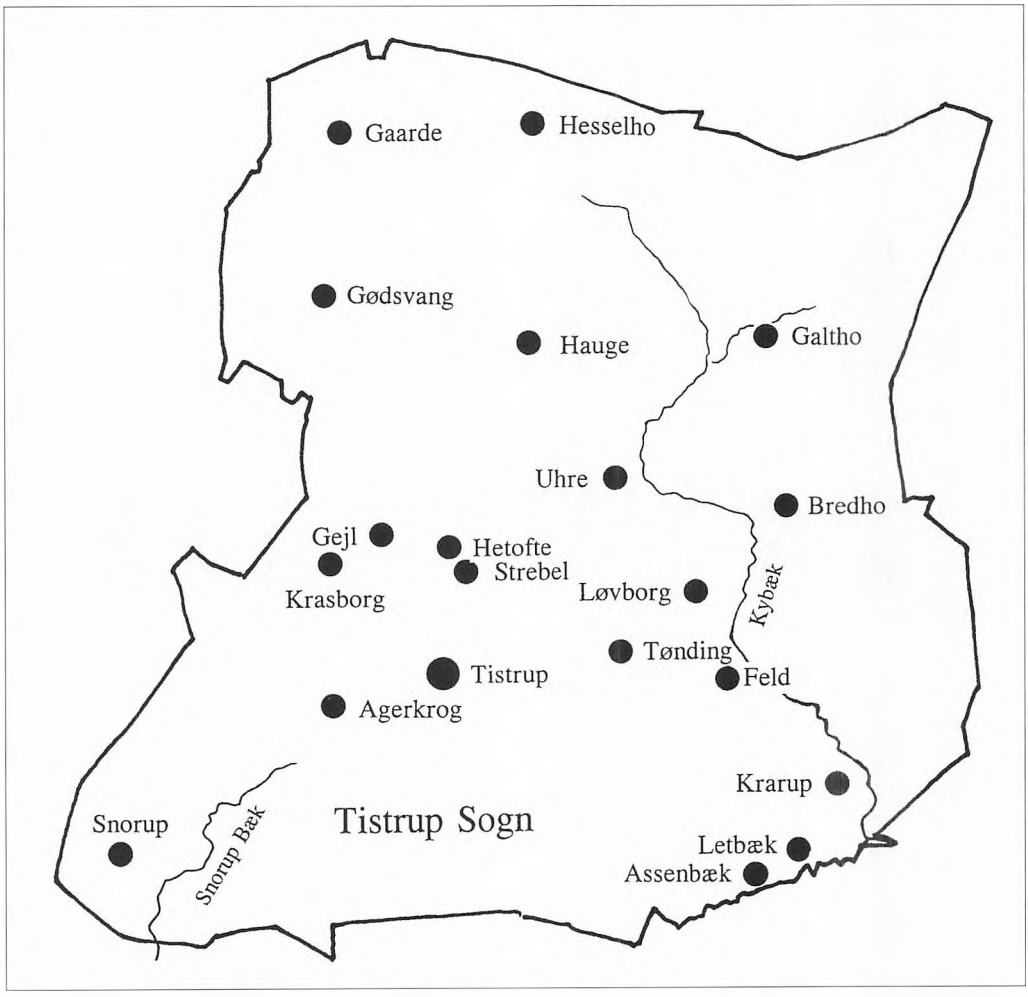

Fig. 5: Tistrup Sogn. I 1789 var fordelingen mellem fæste og selveje således: Fæste: Krarup, Gødsvang, Agerkrog, Hauge, Hetofte, Tønding, Uhre, Feld, Gejl, Krasborg, Løvborg, Assenbæk og Letbæk. Selveje: Hesselho, Galtho, Bredho og Gårde. Blandet fæste og selveje: Tistrup og Snorup (Hartkornsspecifikationen 1789). Tegning: Niels Knudsen, Fiskeri- og Søfartsmuseet.

Fig. 5: The parish of Tistrup. In 1789, copyhold and freehold properties were distributed as follows: Copyhold: Krarup, Gødsvang, Agerkrog, Hauge, Hetofte, Tønding, Uhre, Feld, Gejl, Krasborg, Løvborg, Assenbæk and Letbæk. Freehold: Hesselho, Galtho, Bredho and Gårde. Mixed copyhold and freehold: Tistrup and Snorup (Hartkorn's Specification 1789). Drawing: Niels Knudsen, Fisheries and Maritime Museum.

andre end netop den pottepige eller -kone, der brugte dem, blev de ikke medtaget i skifterne. Kun ganske få oplysninger afslører detaljer om pottefremstillingen og de dertil hørende remedier. Den mest tydelige pottegård findes i skiftet efter Anne Hansdatter i Tistrup 1757. Blandt indboet fandtes i den østre stue en *grydeskammel* vurderet til 4 skilling samt nogle sorte potter, gryder og sætter. Derudover fandtes en

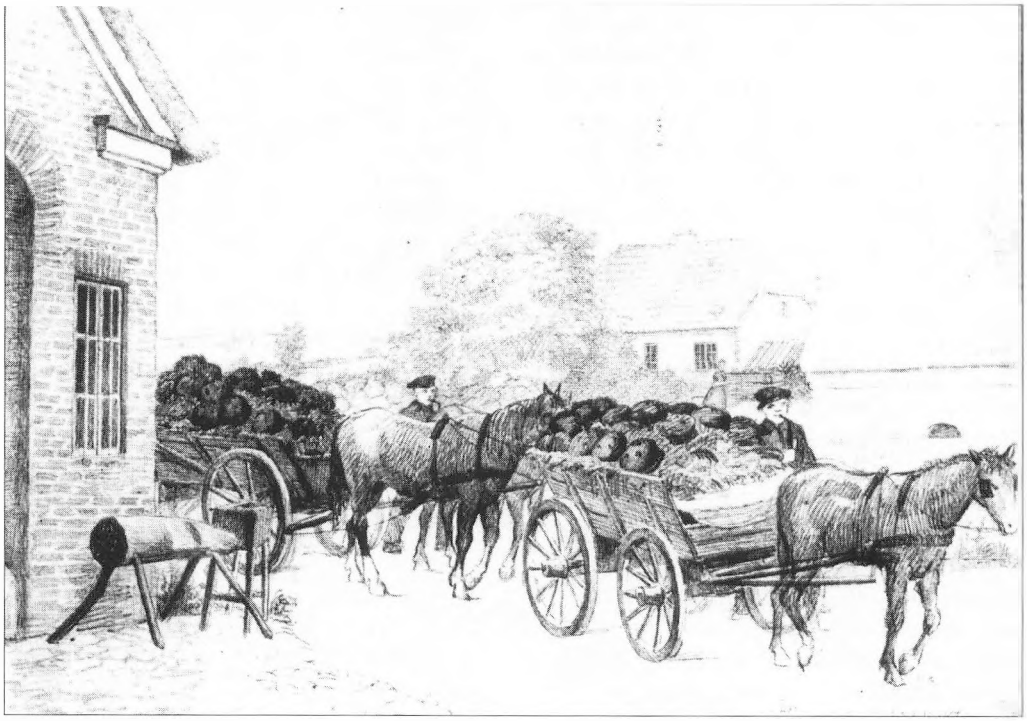

Fig. 6: Pottemænd med hestevogn. Blyantstegning af Wilhelm Ferdinand Leisner (1837-1910), dateret Rødding d. 13. juli 1863. Dansk Landbrugsmuseum.
Fig. 6: Blackpot men with horse and cart. Pencil drawing by Wilhelm Ferdinand Leisner (1837-1910), dated Rødding 13 July 1863. Danish Agricultural Museum.

særskilt *grydestue*, som ser ud til at være en form for storstue eller opbevaringsrum, hvor der bl.a. stod en kiste, en gammel bikube og en garnvinde. Desuden fandtes udenfor en *trævogn med grydelejre*. Grydelejre findes på flere andre gårde og var, ligesom de grydehauere, der findes på en enkelt gård, efter al sandsynlighed betegnelsen på de sider, man satte i vognen, når man skulle køre potter.[21] Hos A.G. Jensen findes en beskrivelse af, hvordan potterne blev stablet på vognen med bunden i vejret, idet vognfadingen forhøjedes med løse fjæl.[22]

Økonomi og kontakter

Det har været hævdet, at grænsen mellem potteområderne og de områder, hvor der ikke lavedes potter, var sammenfaldende med grænsen mellem fæstere og selvejere.[23]

I skiftematerialet kan man dog finde både selvejer- og fæstegårde blandt de pottegårde, der kan identificeres, og selv de mest velhavende selvejergårde var repræsenteret så langt op som i 1845.

Selv om indboet i en selvejergård og en fæstegård ikke nødvendigvis adskilte sig særligt fra hinanden, gik et klart skel mellem selvejerbønder og fæstebønder i Tistrup sogn, når man ser på, hvor meget de efterlod til arvingerne, efter at skifteforretningen var foretaget. Selvejere efterlod ofte en større eller mindre arv til de efterladte,

mens resultatet af fæsteskifterne oftest var, at der ikke blev nogen arv til de efterladte. Det skyldtes, at både bygningerne og de basale trækdyr og redskaber på en fæstegård tilhørte godsejeren og ikke fæstebonden, og derfor blev værdien fratrukket boets værdier. Konsekvensen af denne politik var, at den, der overtog fæstegården, ikke skulle udrede nogen arv, men det betød også, at de børn, der ikke overtog gården, ikke havde nogen startkapital i form af arv, der kunne lette deres bosætning. Det var en politik, der sikrede godsejeren levedygtige fæstebrug, men som slet ikke tog sig af overskuddet i befolkningstilvæksten.

Selv om mange fæstebønder ikke efterlod sig arv, får man ikke indtrykket af en forarmet befolkning. Skatte- og landgilderestancer forekom, men de var sjældne og små. Der er ikke i materialet tegn på, at nogen af fæstebønderne har måttet forlade et brug på grund af gårdforsiddelse, og ofte var det deres børn, der overtog bruget. Smågæld til nabobyer, og somme tider også lidt større gæld forekom, men sjældent i et omfang der giver indtryk af, at hele økonomien hvilede på disse lån; kun et enkelt hushold ser ud til at have lånt for ren overlevelses skyld.[24] I det store og hele får man indtrykket af en befolkning, der på den ene side levede på et ikke særligt højt materielt niveau, men som på den anden side heller ikke var i bundløs gæld, og som i store træk svarede enhver sit. Det er et billede, som stemmer ganske godt overens med stereotypen om den fattige og nøjsomme hedebonde.

Et enkelt skifte efter en pottepige skiller sig markant ud fra de andre, nemlig skiftet efter Johanne Jesdatter, som døde i Hauge i 1811. Hun var gift med Christen Pedersen, en 24-årige søn fra en gård i Hauge, og tjente som "gryder- og tjenestepige" hos sin svigerfar. Hun er formodentlig død i barselsseng, for hendes eneste arving var en 6 uger gammel søn. Det bemærkelsesværdige ved hende er – ud over det usædvanlige i, at en gift kone havde status som tjenestepige – hendes ualmindeligt rige bo, som udelukkende bestod af tøj i en mængde og til en værdi, der betyder, at der må have været tale om et varelager. Der var tøj for i alt 469 rigsdaler, hvilket må ses i forhold til, at sognefogedens kone året efter efterlod sig gangklæder for i alt 40 rigsdaler, mens en fattig kone i 1813 efterlod sig gangklæder for 1 rigsdaler eller en trediedel af, hvad en enkelt halsklud hos Johanne Jesdatter var vurderet til. Da Johanne Jesdatter ikke havde nogen gæld, blev arven efter hende – efter at skiftets omkostninger var trukket fra – på 469 rigsdaler. Desværre kender vi ikke oprindelsen til hendes rige bo, da hverken hun eller hendes forældre kan spores i folketællinger eller skifter. Da hendes formue udelukkende bestod af tøj, og ingen af mandens ejendele regnedes med, taler alt for, at det var hendes personlige formue, der sandsynligvis var arvet.

Flere steder i litteraturen om jydepotter beskrives, hvordan pottepigerne var ansat "på halvt", en ordning, hvor pigen fik kost og logi samt de materialer, hun skulle bruge til potteproduktionen, imod at hun fik halvdelen af fortjenesten, når bonden havde solgt potterne.[25] Oplysninger om denne ordning stammer alle fra 1800-tallets sidste halvdel, og ansættelsesforhold af den type afspejles ikke i skiftematerialet, som dækker perioden 1730-1850. Ordningen med at gryderpigen skulle have halvdelen af fortjenesten skulle ellers nok kunne give anledning til økonomiske mellemværender, der ville afspejles i de poster i skifterne, der omhandler gæld for løn til tjenestefolk. Det må derfor formodes, at "på halvt"-institutionen er et senere fænomen.

Kontaktmønstre

Flere gange i løbet af sommeren skulle pot-

terne køres til et udskibningssted. Janderup, som i modelbøgerne til matriklen 1688 nævntes som udskibningssted, blev i 1692 officielt nedlagt som ladested, og i 1693 blev der givet afslag på en ansøgning om tilladelse til fortsat at udskibe sorte potter fra Janderup.[26] I stedet skulle udskibningen ske fra Hjerting, hvor Vardes toldsted lå,[27] hvis ikke potterne blev kørt østpå og udskibet fra Vejle eller Kolding. Transporterne blev fortrinsvis foretaget af det enkelte bondebrug, og kun hvis husholdet ikke rådede over egen hest og vogn, måtte man betale sig fra transporten.[28] Tistrup-bønderne havde altså jævnligt kontakt med kysten og de skippere, der bragte deres jydepotter ud i verden. Imidlertid satte dette forhold sig ikke tydelige spor i Tistrup. Man får indtrykket af en befolkning med et forholdsvis snævert aktivitetsfelt, der klarede de fleste af sine affærer inden for sognet, og som kun havde begrænset kontakt til bl.a. den nærmeste købstad. Af og til forekom der i skifterne købmandsregninger i Varde, men de var snarere undtagelsen end reglen, og beløbene var ikke så store, at de var afgørende for husholdets samlede økonomi, snarere udtryk for en løbende regning.

I de færreste skifter optræder der ting, der vidner om jævnlig kontakt til en større verden. En undtagelse var dog sognefogeden Søren Henriksen, der døde i Tistrup 1790 og efterlod sig en arv på 890 rigsdaler ud af et bo på en samlet værdi af 2479 rigsdaler. Skifterne efter hans kone i 1789 og ham selv året efter antyder kontakt til både øst- og vestvendte havne med udenrigssøfart. Således fik børnene, da hans kone døde, en formynder fra Hjerting, og af skiftet fremgår en gæld til Kolding. Søren Henriksen drev formodentlig en slags købmandshandel; han havde mange eksotiske ting i skufferne, og i hans righoldige skifte genfinder man mange af de varegrupper, som skibene i Hjerting bragte hjem fra Holland.

For de fleste skifters vedkommende kunne arvingerne findes inden for en begrænset afstand i det omliggende bondeland. En sjælden gang ses en forbindelse til Kolding. Amsterdam nævnes i to forbindelser, begge gange i anledning af fraværende arvinger: *"var for to Aar siden i Amsterdam, men siden havde ingen hørt noget fra ham" eller "bortreist til Amsterdam for 10 Aar siden."*[29]

Også når det gjaldt valget af ægtefælle, var man uhyre lokal. Af folketællingerne 1845 og 1850, som er de eneste, hvor fødestedet er angivet, kan det ses, at i over en trediedel af ægteskaberne kom begge parter fra Tistrup sogn. Giftede en person fra Tistrup sig med en udensogns, valgtes oftest en ægtefælle fra den nærmeste omegn. Også i de ægteskaber, hvor begge parter kom udensogns fra, stammede ægtefællerne i store træk fra omegnen.

Potteproduktionens betydning

Som udgangspunkt for undersøgelsen af potteproduktionens betydning for Tistrup sogn lå der nogle formodninger om, at pottefremstillingen kunne have nogle bestemte konsekvenser for bondebefolkningen.[30] Imidlertid må det konstateres, at produktionen havde en forbavsende ringe effekt på en række områder.

Man kunne således have forestillet sig: *At potteproduktionen gav kapital, som kunne give mulighed for tidligt køb til selveje, eller som kunne investeres i landbrugsdriften,* men området fastholdtes i fæstestrukturen længere end noget andet område i Ribe amt.

At potteproduktionen betød, at befolkningstallet voksede, men befolkningstallet blev fastholdt på et lavt niveau, fordi der ikke skete udstykninger, og befolkningsoverskuddet derfor søgte andre steder hen.

At det forhold, at potteproduktionen var et kvindeerhverv, gav kvinderne en mere

selvstændig og uafhængig stilling, men det ses ikke, at f.eks. en pottepige kunne danne sit eget hushold på basis af potteproduktionen. En ugift potteproducent måtte som alle andre kvinder indgå i en husstand med et mandligt overhovede.

At nogle af bønderne gennem produktionen til et udenlandsk marked også selv færdedes på afsætningsstederne, men tilsyneladende færdedes de ikke længere end til Hjerting.

At bøndernes økonomi var blevet regional eller international, så de f.eks. lånte penge i Hjerting, Hamborg eller Amsterdam, men deres økonomiske interesser strakte sig sjældent længere end til naboerne og en købmand i Varde.

Pottefremstillingen var således ikke en produktion, der dannede grundlag for ekspansion og udvikling. Den blev udført under et system, hvor såvel befolkningstal som økonomi blev holdt på et meget lavt niveau. Først med hedeopdyrkningen, der lagde beslag på mere arbejdskraft og gjorde sideerhverv til landbruget overflødige, blev der gjort en ende på jydepottefremstillingen, og de bønder, der havde fastholdt jydepotteproduktionen og ikke havde omstillet sig i tide, kom i klemme, når bruget blev utidssvarende. Således fortæller P.O. Pedersen i sine erindringer om den ejendom, hans forældre købte pottesognet Thorstrup i 1866: *"Naar Ejendommens Tilstand var saa daarlig, hang det sikkert sammen med, at den økonomiske Hovedvægt hidtil havde været lagt paa Fremstillingen af Jydepotter (...) Men denne Hjemmeindustri betalte sig ikke længere."*[31]

Mette Guldberg, født 1959. Mag.art. i europæisk etnologi fra Københavns Universitet 1989. Ph.d. i historie fra Aarhus Universitet 1998 på afhandlingen *Vareproduktion og handel i Vestjylland. Jydepotterne fra Varde-egnen ca. 1650-1850.* Fra 1990 til 1994 museumsinspektør ved Ølgod Museum. Siden 1994 museumsinspektør ved Fiskeri- og Søfartsmuseet i Esbjerg.

Noter

1. Ph.d.-afhandling, Aarhus Universitet 1997, under udgivelse på Landbohistorisk Selskab. Afhandlingen er udført ved Center for Maritim og Regional Historie, Fiskeri- og Søfartsmuseet i Esbjerg i forlængelse af samarbejdet "Vestjylland og Verden." En varm tak skal rettes til Ribe Amts Museumsråd og Statens Museumsnævn for støtte til arbejdet.
2. Se fortegnelsen over utrykte kilder.
3. Sundbo 1915-1922, s. 595.
4. Modelbøgerne 1682-88 til matriklen 1688.
5. Rasmussen 1988.
6. Pontoppidan 1769, s. 733.
7. Dalgas 1830, s. 36.
8. Præsteindberetninger til biskop J. Bloch, 1766-1769.
9. Præsteindberetninger til biskop J. Bloch, 1766-1769.
10. Dalgas 1830, s. 212.
11. Trap 1859. I de sidste tre sogne var jydepottefremstillingen suppleret med andre bierhverv: fremstilling af mursten, kartoffelmel, høleer og hakkelsesknive.
12. Hartkornsspecifikationen 1789.
13. Kirkebogen for Tistrup sogn 1778-1890
14. Smith 1791, s. 19.
15. Lundenæs og Bøvling Amts Arkiv 1787, ifølge H.K. Kristensens notater på Varde Lokalhistoriske Arkiv.
16. Præsteindberetninger til biskop J. Bloch, 1766-1769.
17. Feldbæk 1982, s. 271f.
18. Karlebye 1790-91, s. 254.
19. Smith 1791, s. 18f.
20. Smith 1791, s. 12.

21. Feilberg 1886-1914, opslagsord: Have, Lejre.
22. Jensen 1924, s. 87.
23. F.eks. Olsen 1903, s. 47.
24. Skifte efter Peder Christensen, Tistrup, 1764.
25. Both 1862, p. 49.
26. Sundbo 1915-1922, s. 587.
27. Sundbo 1915-1922; Kristensen 1976.
28. Smith 1791, s. 22.
29. Skifter efter Bertel Nielsen Agerkrog, Krarup, 1786 og Søren Henrichsen, Tistrup, 1790.
30. Diskussionen om hjemmeindustriers betydning for et område har blandt andet fundet sted inden for rammerne af protoindustrialiseringsbegrebet, se f.eks. Guldberg 1992, 1993 og 1997.
31. Pedersen 1937, s. 12.

Litteratur

Both, L.: *Natur og Folkeliv i Jylland. Reiseskizzer.* København 1862.

Dalgas, C.: *Ribe Amt.* København 1830.

Feilberg, H.F.: *Bidrag til en Ordbog over jyske Almuesmaal.* 1886-1914 (1977).

Feldbæk, Ole: *Danmarks Historie, Bind 4. Tiden 1730-1814.* København 1982.

Guldberg, Mette: Fra Husflid til Industri? Vestjyske bønders bierhverv. *Mark og Montre* 1992, 26-30.

Guldberg, Mette: Domestic Industry and the Concept of Protoindustrialization. Guldberg, Holm & Madsen (eds.): *Facing the North Sea.* Esbjerg 1993, 183-192.

Guldberg, Mette: Vareproduktion og handel i Vestjylland. Jydepotterne fra Varde-egnen ca. 1650-1850. Ph.d.-afhandling, Aarhus Universitet, 1997. Under udgivelse på Landbohistorisk Selskab.

Jensen, Andreas G.: *Jydepotten, vort lands ældste Haandværk.* København 1924.

Johansen, Hans Chr.: *En samfundsorganisation i opbrud 1700-1870.* Dansk social historie 4, København 1979.

Karlebye , J.: Kort Udtog af en Reisendes Dagbog over en 1789, i Anledning af Tørvehandelen, fuldført Reise igiennem en Deel af Jylland, Schlesvig og Holsteen. *Borgervennen* 1790-91, 192-315.

Kristensen, H.K.: Skibsfart fra Ribe-Varde-Blåvandshuk-området i gammel tid. *Fra Ribe amt* XX-I, 1976, 69-134.

Kristensen, H.K.: *Øster Horne Herred.* Esbjerg 1944.

Madsen, Lars Aaberg: En analyse af den hjemmeindustrielle produktion af jydepotter i Øster Horne Herred i perioden 1750-1850. Historisk Institut, Århus Universitet marts 1983. Upubliceret speciale.

Olsen, J.: Jydepotterne. *Fra Ribe Amt* 1903, 35-50.

Pedersen, P.O.: *Barndomsminder 1874-1890.* København 1937.

Pontoppidan, Erik: *Den danske Atlas eller Kongeriget Dannemark.* Tomus V. København 1769.

Rasmussen, Jørgen Dieckmann: *Stavnsbånd og Vestjylland. Blev bonden fri?* Ribe Amtsmuseumsråd, Amtscentralen for undervisningsmidler i Ribe Amt 1988.

Smith, L.: Om de sorte jydske Leerkars Fabrikkations Maade, og denne Industries Artikels Fordeel for Staten. *Maanedskriftet Iris*, April 1791, 1-25.

Sundbo, A.: Af Varde og Hjertings Historie. *Fra Ribe Amt* IV 1915-18, 524-563, 573-606 og *Fra Ribe Amt* V, 1919-22, 65-107.

Trap: *Danmark.* Ribe Amt. 1. udgave 1859, 2. udgave 1879, 3. udgave 1904, 4. udgave 1928, 5. udgave 1965.

Utrykte kilder

Matrikel 1688 med tilhørende markbøger 1681-83 og modelbøger 1682-88 (Rigsarkivet).

Specifikation over Hartkornet, Lundenæs Amt, 1789 (Landsarkivet for Nørrejylland).

Nye Matrikel for Øster Herred i Ribe Amt, 1844 (Landsarkivet for Nørrejylland).

Folketællinger for Tistrup sogn 1787, 1801, 1834, 1840, 1845, 1850, 1855, 1860, 1870, 1880, 1890, 1901 (Rigsarkivet samt afskrifter på Tistrup-Hodde Lokalhistoriske Arkiv).

Skifteprotokoller for perioden 1730-1850 i Nørholm Godsarkiv, Ringkøbing Amtsarkiv, Lundenæs og Bøvling Amters Arkiv, Retsbetjentarkivet, Varde (Landsarkivet for Nørrejylland).

Kirkebogen for Tistrup sogn 1778-1890 (Kopi på Ølgod-Strellev Lokalhistoriske Arkiv).

Præsteindberetninger til biskop J. Bloch. 1766-69. Ribe Bispearkiv (Landsarkivet for Nørrejylland).

H.K. Kristensens notater (Varde Lokalhistoriske Arkiv).

Summary

In earlier times in the parishes northeast of Varde were made the black-fired, unglazed pottery known as *jydepotter*. They were made by the peasant women in the summer months, a production which probably went on from about 1500 to the end of the 19th century, and the pots were sold throughout Denmark and in the neighbouring countries. We cannot say exactly when production of these pots began, but in 1688 three of the parishes had a well-established export network to various places, including Hamburg, and the residents of these parishes were taxed on the basis of their production. At the end of the period, production of the pots spread to the surrounding areas.

In order to try and pinpoint the importance of this production for those who made the pots, a closer investigation has been made of one particular parish, Tistrup, using land registers, probate inventories and census. These reveal that large parts of the parish remained in copyhold longer than other parts of Jutland, and that population growth in the pottery parishes was less than in the other parishes. In addition, the fact that the population was engaged in the production of goods for export did not mean that they established contacts in relation to the export routes, whether of a social or economic nature. The picture revealed by these sources is one of a modest, though not exactly poor, population whose social contacts were mostly with the peasant populations of the surrounding area.

Dorte Festersen, cand.mag.

Karensminde og vestjysk landbrug på Grindstedegnen ca. 1600-1940

Følgende artikel bygger på den nye udstilling, der er opstillet i storstuen på Museumsgården Karensminde med titlen "Karensminde og vestjysk landbrug 1600-1940". Den følger vestjysk landbrug på Grindstedegnen i tre faser: Engbrug, hedebrug og traditionelt moderne landbrug. Karensminde er en gammel enggård, så det er hovedsageligt engens betydning for vestjysk landbrug, der følges.

Enggård, slægtsgård og sognefogedgård

Karensmindes placering i landsbyen Morsbøl ved Grindsted å er typisk for en gammel vestjysk gård. Før hedeopdyrkningen for alvor satte ind i midten af 1800-tallet lå stort set alle gårde på Grindstedegnen i forbindelse med åløb og enge. Dette forhold begunstigede mere kvæg- end kornavl. Heden brugtes mest som fodersupplement til engene. Først fra 1860'erne fik engbruget for alvor konkurrence af en anden driftsform; hedebruget. Her lå gårdene på heden, og det var opdyrkning af hede til kornavl, der stod i centrum. Omkring 1900 var engbruget så godt som overhalet af hedebruget. I de første årtier af dette århundrede opstod det traditionelle alsidige landbrug med lige vægt på afgrøder og dyrehold. Det udviskede ikke blot forskellene mellem engbrug og hedebrug men også mellem østjysk og vestjysk landbrug.

Karensminde er en gammel slægtsgård ejet af samme familie i otte generationer fra ca. 1698-1982. Gårdens ældste bygning er fra første halvdel af 1800-tallet, men gårdens placering er langt ældre.

Karensmindeslægten har haft stor betydning for landsbyen Morsbøl. Den har været velstående og indflydelsesrig. Det var Ka-

Fig. 1: Enggården Karensminde. Gården kan spores helt tilbage til 1600-tallet. I baggrunden ses de store enge ned til Grindsted Å. Disse enge gav næring til kvæget det meste af året. Foto: Arrow Luftfoto.

Fig. 1: The meadow farm, Karensminde. This farm can be traced right back to the 17th century. In the background may be seen the broad meadows sweeping down to the River Grindsted. They provided fodder for the cattle for most of the year. Photo: Arrow Luftfoto.

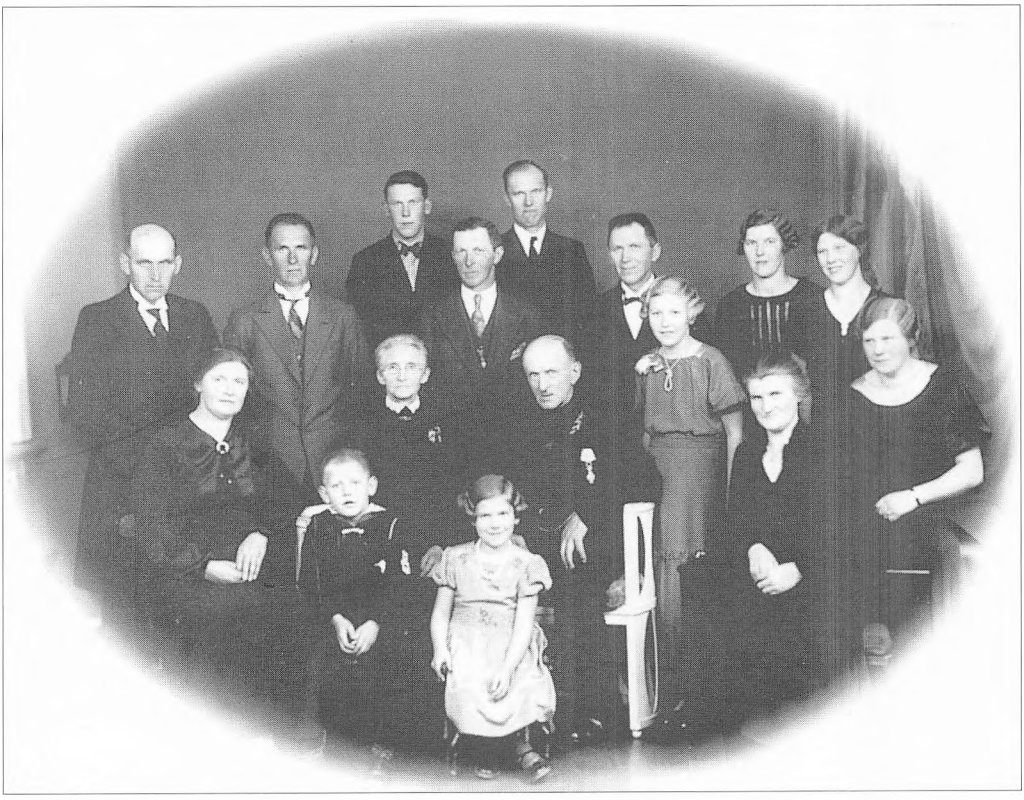

Fig. 2: Tre generationer af Karensminde ejere samlet. Billedet er taget i forbindelse med Anton og Mette Jensens guldbryllup i 1936. Foto: Grindsted Vorbasse Museum.

Fig. 2: Three generations of the owners of Karensminde assembled. This picture was taken in connection with Anton and Mette Jensen's golden wedding anniversary in 1936. Photo: Grindsted Vorbasse Museum.

rensmindebonden Jens Andersen, der omkring 1870 opkøbte og nedrev tre andre gårde i Morsbøl. Museumsgården var derefter den eneste gård tilbage på den gamle landsbys jorde. Før gårdnavnet Karensminde tinglystes i 1914, var gården kendt som Sognefogedgården, idet gårdens ejere har besat sognefogedembedet næsten uafbrudt i perioden 1891-1958.

De gamle engbønder

I 1600-tallet for svenskekrigene hårdt ind over Grindsted Sogn og landsbyen Morsbøl. Foruden plyndringer og hærgen blev befolkningen pålagt høje skatter af både venner og fjender. I årene 1657-60 ramtes Morsbølbønderne særlig hårdt. I en indberetning, som Grindsteds Sogns beboere ifølge kongelig befaling indgav angående deres tab i ét plyndringstogt i slutningen af krigen, angav Morsbølbønderne deres tab til følgende: 70 køer, 14 heste og 300 småkvæg.[1] Disse tabstal siger kun noget, når man ser på, hvor mange gårde, der var

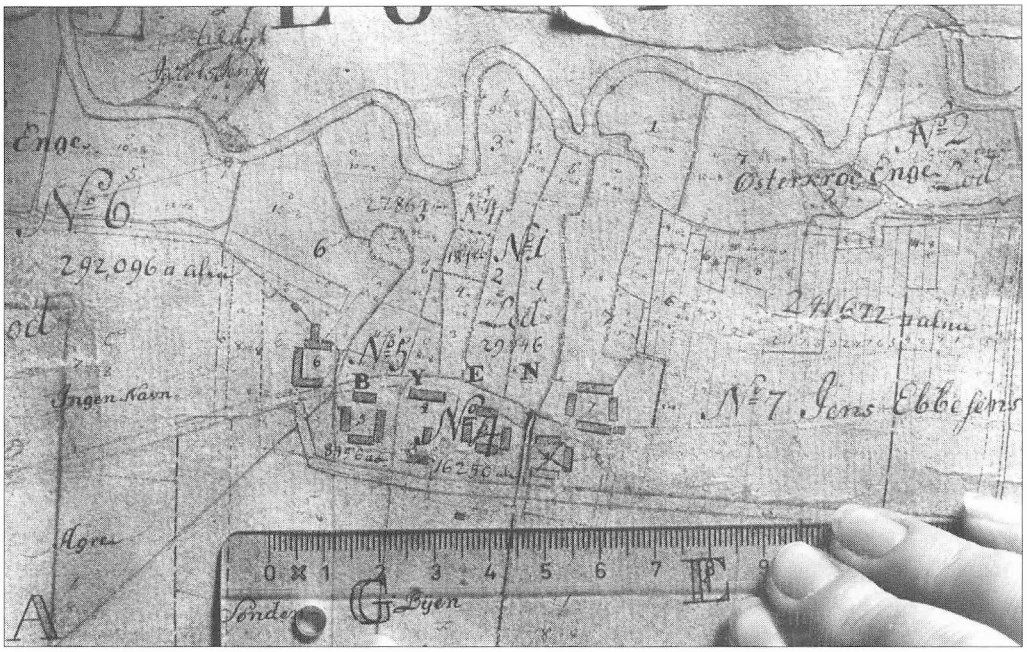

Fig. 3: Udsnit af udskiftningskortet over Morsbøl fra 1794. Karensminde er gård nr. 7, østligst i bebyggelsen. Bemærk, at gårdene ligger som en typisk engbebyggelse, på række langs åen og engen. Foto: Grindsted Vorbasse Museum.

Fig. 3: Section of an enclosure movement map of Morsbøl from 1794. Karensminde is farm No. 7, at the eastern end of the settlement. Notice that this is a typical meadow settlement, with the farms lying in a row along the river and the meadow. Photo: Grindsted Vorbasse Museum.

i Morsbøl på dette tidspunkt. Af listen over tiendeydere i Grindsted Sogn i 1651 fremgår det, at der var tre fæstegårde med fem brugere.[2] Disse fakta mere end antyder, at Morsbølbønderne var velstående og veletablerede kvægavlere. Tendensen går igen i kilder fra slutningen af 1600-tallet: Bønderne i Morsbøl havde 172 tdr. land opdyrket jord, hvilket svarer til 10% af det samlede areal. Til gengæld havde bebyggelsen gode engarealer og bjærgede mere hø end de andre bebyggelser i sognet.[3]

Morsbølbøndernes velstand udsprang ikke af lyngens brune tæppe, men af grønne engdrag, hø og kvæg. Engen og høslætten var den vigtigste forudsætning for landbruget i Morsbøl på dette tidspunkt og de næste godt 200 år.

Engbebyggelsen og enggården

I modsætning til det østlige Danmark lå gårdene på heden ikke i landsbyer, men som perler på en snor langs åerne og engene. Det var engens udstrækning, der satte grænsen for bebyggelsestætheden: Jo bredere eng, jo tættere bebyggelse. Udskiftningen sidst i 1700-tallet ændrede ikke denne struktur nævneværdigt. De største og bedste gårde lå fortsat placeret i forbindelse med engene.[4] På det udskiftningskort, der har været i Karensmindeslægtens eje, siden

Fig. 4: Høslæt med slåmaskine på Karensminde, maj 1998. Foto: Dorte Festersen.

Fig. 4: Hay harvest with a mowing machine at Karensminde, May 1998. Photo: Dorte Festersen.

det blev lavet i 1794, ses, at der sammen med museumsgården lå seks andre gårde tæt ved siden af hinanden langs Grindsted å.

Symbiosen mellem å, eng og ager var hele forudsætningen for engbondens landbrug. "Eng er agers moder" hedder et gammelt udtryk. Gødningen fra de kreaturer, der græssede på engdragene, gav mulighed for at opdyrke hede til agerjord. For engbonden var det dog ikke opdyrkning af hede, der havde den højeste prioritet. Han var kvægavler og ikke korndyrker, så han fokuserede på at forbedre engene og de allerede dyrkede arealer. For ham var det vigtigste gode arealer til græsning og høslæt.

At engen var den mest eftertragtede jordlod kom tydeligt til udtryk i slutningen af 1700-tallet, hvor der var så stor rift om engarealerne, at velbeslåede engbønder opkøbte andres gårde blot for at få fingre i englodderne. I 1795 opkøbte Karensmindes daværende ejer, Jens Ebbesen, nabogården blot for at nedrive den og gøre brug af dens engarealer.[5]

Engen og høslætten

Før den store hedeopdyrknings tidsalder var de vestjyske bønder høslætfolk fremfor høstfolk. I modsætning til sine østjyske standsfæller var høslætten for de vestjyske bønder mindst ligeså vigtig om ikke vigtigere end kornhøsten. Engen var grundlaget for den vestjyske bondes velstand; den fyldte år efter år hans høgulv og gav saftigt græs til får og kvæg. Når kornhøsten slog fejl på de tørre, magre og arbejdskrævende agre, kunne bonden alligevel veltilfreds lægge sig til at sove, for som man sagde dengang: "Æ eng, den gror mens en anden jen sower".[6]

Høslætten var højdepunktet i arbejdet på landet. Engene repræsenterede det lyse og frugtbare på den mørke og golde hede. Derfor var slætten da også præget af en speciel feststemning og løssluppenhed. Der festedes i større eller mindre målestok både under og efter slætten med god mad, dans og øl. Det er ikke sært, at det var det arbejde, der blev set mest frem til i løbet af året.

Arbejdet i engene krævede dog også sin mand: En god slætkarl skulle besidde en lang række færdigheder: Han skulle først og fremmest kunne holde sin le skarp – ikke ved at slibe den som en kniv. I stedet blev æggen banket tyndt ud med en hammer, den blev "haaret". Derefter skulle den stry-

ges med et stykke træ (helst gammel moseeg). Efter denne vanskelige proces skulle slætkarlene bevise, hvad de virkelig duede til. Havde karlen holdt sin le skarp, og holdt han takten med de andre i slætten, blev der måske rosende sagt om ham, at han var "en grom slætkarl". Det var den største ros en karl kunne få.[7]

Kvægbrug og agerbrug

I modsætning til de østjyske bønder kunne den vestjyske bonde ikke leve af jordens afkast alene. For engbonden lå hovedvægten på den animalske produktion. Opstaldning af stude og eksport til Tyskland var hans største indtægtskilde. Korn var ikke noget, han dyrkede med salg for øje, han var tilfreds, blot han havde til foder og brød. Han interesserede sig derfor ikke i at dyrke jord op i stor stil, men opelskede i stedet gode græsarealer til sit kvæg. Den driftsform, han anvendte, benævnes græsmarksbrug. Det var en ekstensiv driftsform, hvor jorden dyrkedes i 4-5 år, hvorefter den hvilede i op til ti år. I den lange hvileperiode kunne flerårige græsser bedre udvikle sig og give godt foder til kvæget.[8]

I Grindsted sogn var antallet af stude meget stort. Især efter 1838 ses en voldsom stigning, og omkring 1850 havde den vestjyske engbonde sin storhedstid, for det var på de gamle velkonsoliderede enggårde, de største studehold befandt sig.[9] På Karensminde har der efter al sandsynlighed også været gode tider og velstand. Det store velbyggede stuehus er fra denne periode. Måske er noget af velstanden sat i det. Det var også på denne tid, at gården havde sit største areal med ca. 2.000 tdr. land jord.

Fig. 5: Jysk kvæg. Denne race var indtil midten af 1800-tallet Danmarks eneste nationale kvægrace. Foto: Holger Villumsen.

Fig. 5: Jutland cattle. Until the middle of the 19th century this was the only indigenous breed of cattle in Denmark. Photo: Holger Villumsen.

Fig. 6: Udsnit af det genetablerede engvandingsanlæg på Karensminde. Vandet til- og fraføres engen via et sindrigt system af kanaler og vandingsbede. Foto: Dorte Festersen.
Fig. 6: Section of the reconstructed meadow irrigation system at Karensminde. Water was led to and from the meadows by a complicated system of canals and irrigation beds. Photo: Dorte Festersen.

Engbondekulturen under forandring

Med Hedeselskabets dannelse i 1866 indvarsledes en ny tid for den vestjyske engbonde. Ved hjælp af træplantning, mergling og engvanding skulle heden indvindes til skov- og agerbrug. Denne opdyrkning af heden faldt dog ikke i god jord hos engbønderne, men med de store engvandingsprojekter vandt Hedeselskabet alligevel deres tillid. Engvandingen blev da også det første, selskabet tog fat på.

At lade engene oversvømme af åvandet var ikke et nyt fænomen. Allerede i 1700-tallet lod man åen gå over sine breder både for at gøde og for at vande engene. Også sognefoged Jens Andersen (1815-1879) på Karensminde havde anlagt en vandingskanal, før Hedeselskabet blev involveret. Han blev da også en af foregangsmændene i engvandingsprojektet omkring Grindsted å. Han og siden sønnen og sønnesønnen var enten medlem af eller formand for nogle af de kanalselskaber, der administrerede vandingen. I årene 1868-1875 anlagdes ti kanaler omkring Grindsted å med praktisk og økonomisk støtte fra Hedeselskabet.[10] Omkring ca. 1870 var der etableret et fuldt udbygget engvandingsanlæg på Karensminde. I sommeren 1998 er en del af dette anlæg genetableret. Nu har besøgende på museumsgården mulighed for at få et indtryk af, hvor kompliceret og arbejdskrævende et sådant anlæg var.

Det næste store projekt i hedens forvandling til agerland blev merglingen af de sandede og ufrugtbare hedejorde. Anlæggelsen af mergelbaner til transport af mergelen gjorde den let tilgængelig for de fleste bønder. I 1886 indviedes Grindsted-Grene Mergelbane. I en årrække var sognefoged Anton Jensen på Karensminde formand for banens bestyrelse. Karensminde modtog nogle af de første læs mergel banen bragte ud.

Det var i mergelen snarere end i engvandingen fremtiden lå for den vestjyske

bonde. Mergelen øgede jordens udbytte i en sådan grad, at bønderne nu blev i stand til at leve af jordens afkast alene. Den vestjyske bonde kom i stigende grad til at ligne sine østjyske standsfæller. For engbonden betød dette en udhuling af hans status som hedens overklasse. Det var ikke med udelt begejstring, han så nye store hedegårde rejse sig omkring ham. Engbonden ville helst holde fast i engen som grundlaget for det vestjyske landbrug. Han var en konservativ kraft på heden, der i stedet for egen opdyrkning udparcellerede sine hedearealer til de, der havde modet på at kultivere dem.[11]

Omkring 1900 måtte engbonden indse, at engen havde mistet sin afgørende betydning for vestjysk landbrug. Engbondens tid var ved at rinde ud.

Karensminde 1920-1940

Museumsgården Karensminde fremstår idag som et levende landbrug fra tiden 1920-40. I denne periode mistede det vestjyske landbrug for alvor sit særpræg og kom i stigende grad til at ligne det østdanske. Merglingen og kunstgødningens fremkomst muliggjorde et godt udbytte selv på sandjordene. På Karensminde anvendte man al husdyrgødning, men begyndte så småt at bruge kunstgødning i 20'erne.[12] Kvægavl og græsmarksbrug erstattedes af traditionelt alsidigt landbrug, hvor markdriften var tilrettelagt, så den passede til husdyrenes foderbehov. På Karensmindes marker benyttedes det såkaldte 7-marks sædskifte, hvor gårdens 24,5 ha markjord var inddelt i syv næsten lige store marker, der dyrkedes med afgrøder i et regelmæssigt omløb. De afgrøder, der dyrkedes mest af var: Rug, havre og kålroer. Disse afgrøder er nøjsomme og gav et godt udbytte selv på sandjordene. Den nyeste af disse afgrøder var roen, der fra århundredeskiftet erstattede enghøet som det vigtigste vinterfoder til kvæget. Agerjorden havde over-

Fig. 7: Ko af korthornsrace. Engelsk race, der kom til Danmark lige før 1900. Den var meget udbredt i Vestjylland i mellemkrigsårene. Foto: Holger Villumsen.

Fig. 7: Shorthorn cows, an English breed brought to Denmark just before 1900. In the years between the wars this breed was very widespread in Denmark. Photo: Holger Villumsen.

taget engens førsteplads i landbruget. Meget symbolsk blev en del af engen indraget til agerjord.

I mellemkrigsårene var arbejdet på markerne stadig omstændeligt og tidskrævende. På Museumsgården Karensminde bestod arbejdskraften foruden madmor og husbond af to karle, en pige samt daglejere. Trækkraften blev klaret af tre jyske heste. Mennesker, heste og redskaber skulle hen over markerne adskillige gange i løbet af et år. En havremark krævede ca. 16 arbejdsgange før høsten kunne bringes i hus. Bl.a. det forhold, at ukrudtsbekæmpelsen skete mekanisk ved harvning med en ukrudtsharve, besværliggjorde arbejdet.

Dyreholdet var alsidigt men med hovedvægten på kvæget. I 1935 havde man 22 køer samt 15 ungkreaturer af korthornsracen, der især var udbredt i det sydlige og vestlige Jylland. Køerne malkedes tre gange dagligt. Ejeren, Jens Andersen Jensen, var medlem af kontrolforeningen og fik ca. hver 3. uge køernes mælkeydelse og foderstand kontrolleret.

På gården var der også grise, får og fjerkræ, men de var blot et supplement til kvæget. I tider med gode svinepriser opkøbte ejeren dog smågrise for at færdigfede dem. Under den økonomiske krise i 1930'erne fik fjerkræet større betydning. Hønseholdet udvidedes kraftigt, og pengene fra æg og kyllinger har givet en kærkommem ekstraskilling til den stramme økonomi. På Karensminde klarede man sig dog nogenlunde gennem krisen.

Der er ingen tvivl om, at i mellemkrigsårene var gårdens fordums storhedstid et afsluttet kapitel. At gården ejedes af sognefogeden, har sikkert været medvirkende til, at den beholdt sin høje status i sognet. Selve landbruget var på det jævne

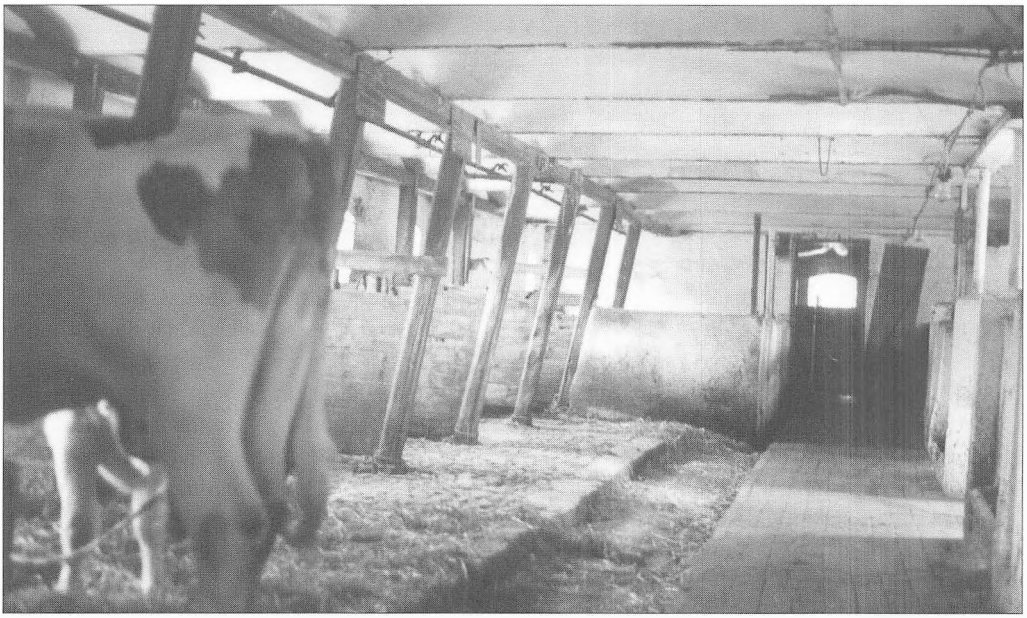

Fig. 8: Den østre stald på Karensminde fra 1897. Her er næsten intet ændret i tidens løb. Foto: Dorte Festersen.

Fig. 8: The eastern barn at Karensminde, from 1897. Almost nothing here has been changed in the course of time. Photo: Dorte Festersen.

og ændrede sig ikke afgørende i dette århundrede. Slægten holdt fast ved gamle metoder og traditioner. Landbruget var ikke, hvad man ville kalde et tidsvarende landbrug. Et eksempel på dette er gårdens østre stald, der blev bygget i 1897. Den blev bygget uden fodergang, hvilket allerede var utidsvarende på dette tidspunkt, alligevel fik denne stald lov til at stå næsten uforandret til gården blev museumsgård i 1980'erne.

Dorte Festersen, født 1966. Cand.mag. i historie og nordamerikansk kultur fra Odense Universitet 1995.

Noter

1. Oluf Nielsen 1868, s. 8-9.
2. Ibid., s. 21.
3. Matriklen 1688 for Grindsted, Hejnsvig, Stenderup, Sdr. Omme m.fl. sogne. Grindsted lokalhistoriske arkiv.
4. Hansen 1970.
5. Henningsen 1995, s.143.
6. Frifelt 1965, s.142.
7. Ibid., s. 124-129.
8. Henningsen 1995, s.153-154.
9. Ibid., s. 185.
10. J. K. Nielsen 1933, s. 4-5.
11. Henningsen 1995, s. 304-305.
12. Alle faktuelle oplysninger om Karensminde er fra Karensmindearkivet, Grindsted Vorbasse Museum.

Litteratur

Frifelt, Salomon: *Søgnedage og gildesfærd blandt jyder vesterfra*. København 1965.

Hansen, Viggo: *Studier over 1600-tallets landbrug i en midtjysk hedeegn, eksemplificeret ved Grindsted. Landbohistoriske studier tilegnede Friedlev Skrubbeltrang*. København 1970.

Henningsen, Peter: *Hedens Hemmeligheder*. Grindsted 1995.

Nielsen, Oluf: *Slavs Herred (Ribe Amt)*. København 1868.

Nielsen, J.K.: *Træk af Grindsted sogns historie*. Grindsted, uden år. Afskrift efter Vejle Amts Folkeblad 1933 på Grindsted lokalhistoriske arkiv.

Utrykte kilder

Karensmindearkivet på Grindsted Vorbasse Museum. Indeholder optegnelser, regnskaber, officielle dokumenter, m.m.

Summary

In the period between 1600 and 1940, West Jutland farming in the Grindsted area went through three phases: meadow-farming, heath-farming and traditional all-round farming. The Museum Farm, Karensminde, went through all these phases, but the position of the farm close to the River Grindsted and its meadows makes it a typical old meadow-farm. Meadows were the life blood of this type of farm, based on cattle, right up to the present century.

Before the heathlands began to be widely cultivated, farms were closely connected to waterways and meadows. The meadows provided the cattle with fodder in the form of grass and hay, and were thus the source of the prosperity of the meadow farmers.

As early as the 17th century, the meadow farmers were both well-established and wealthy. Casualty lists from the wars with Sweden witness to big farms with large herds of cattle, which often formed part of the major export trade of bullocks and heifers to Germany.

As far as the meadow farmers were concerned, mowing time was the high-point of the year, more important than the corn harvest, as the meadow farmers were not really crop farmers on any large scale. Corn

was only grown for their own use.

The golden age of the meadow farmers was around 1850. The formation of The Danish Heath Society in 1866 marked the beginning of a new era; the transformation of the heathland into arable land threatened the status of the heath farmers as the aristocracy of the heathlands. Even though they threw themselves into meadow irrigation projects supported by The Danish Heath Society, the spread of marl, also supported by the Society, was of greater importance in the end. This innovation made it possible to live off the produce of the land alone, and large new heath farms shot up around the meadow farms.

Holger Villumsen, museumsinspektør

Heden: Europas atlantiske kulturlandskab
– Et europæisk formidlingsprojekt

Mennesket skabte Europas hede, som dermed er en del af Europas kulturarv. Projekt Heathcult formidler viden om hedens natur, landbrug og kulturarv. Heden forsvinder, når mennesket ikke benytter den, og på denne baggrund er det projektets mål at stimulere nutidens borgere til at værdsætte og bevare hede i Europa. Deltagerne samarbejder på tværs af landegrænser og videnskaber.

Kun i arktiske egne findes heden som naturligt plantesamfund. Grønlands hede er naturlig hede. I sydligere egne af Europa er heden skabt af mennesker[1], og den strækker sig fra nord til syd langs kontinentets vestkyst, langs Atlanterhavet. I de seneste 100-150 år har vi mennesker kunnet skaffe os føden uden brug af hedens ressourcer, og derfor er den nu ved at forsvinde.

Et unaturligt naturlandskab

Heden er et ensartet, åbent landskab, der kæder alle Vesteuropas kystnationer sammen. Fra Portugal til polarcirklen i Norge strækker heden sig igennem 11 stater. Almindeligvis har kun botanikere haft øje for dette faktum. Disse naturhistorikere så kombinationen af et særegent åbent landskab, landbrugernes afhængighed af et stabilt klima og deres brug af heden som et forråd af vinterfoder samt de periodiske afbrændinger af lyngen. De blev derfor interesserede i at finde ud af hvilke menneskeskabte forhold, der skal være til stede for, at hedens særlige plantesamfund kan eksistere over et så stort geografisk område. Her kommer kulturhistorikerne ind i billedet.

Både naturhistorikere og kulturhistorikere ved, at heden er skabt af mennesker. Brede kredse af befolkningen er imidlertid fortsat af den opfattelse, at heden er et vildt naturlandskab, der er skabt af naturen selv. Årsagen til denne vildfarelse er at finde hos såkaldt goticistisk inspirerede forfattere i flere europæiske lande. I Danmark var præsten og forfatteren Steen Steensen Blicher først i 1800-tallet med til at skabe opfattelsen af heden som en vildmark, der tilbød folket ideale forhold for dyrkelse af ægte natur og nationale danske dyder.[2] Over hele Europa var dyder som heltemod og storhed sammen med dyrkelse af lokale landskabers karakteristika de centrale ingredienser i den gryende nationale vækkelse.

Et naturligt kulturlandskab

Udviklingen af heden begyndte, da mennesket ca. 4000 år før vor tidsregning ikke længere var tilfreds med kun at plukke af den vilde naturs tilfældige overflod.[3] Klimaændringer og sænkning af havets vandstand vanskeliggjorde menneskenes søgen efter føde, og i jagten på mad begyndte mennesket derfor at foretage indgreb i naturen. Udvalgte dele af naturlandskabet omdannedes dermed til kulturlandskab. Begreberne kultur og kultivere kommer af det latinske ord colere, der betyder *at dyrke*. På overgangen fra jægersamfund til agerdyrkningssamfund var dyrkningen af jordlodder i ryddet skov den nye måde at anvende naturens ressourcer på. Et af svedjebrugets mange konsekvenser var, at mennesket opgav nomadetilværelsen og bosatte sig i mere permanente boliger.

Agerbruget gav mad til flere mennesker, men i store dele af Vesteuropa førte det også til en – med vore dages begreber – miljøkatastrofe. Skoven forsvandt, og jorden blev efterhånden så udpint, at kun dværgbuske som for eksempel lyng overlevede. Gennem en for aggressiv og ensidig kultivering af jorden havde de første landbrugere ved et uheld skabt heden, der ikke gav ret meget mad fra sig. Mennesket er imidlertid en mester i at tilpasse sig og skaffe et livsgrundlag ud af selv de mest pauvre forhold. På denne baggrund opstod en særlig type landbrugskultur på Europas hede i de følgende årtusinder. Heden fortsatte med at vokse frem til første halvdel af 1800-tallet, hvor den nåede sin største udstrækning.

I Danmark var bebyggelsen i hedeegnene spredt langs åerne og engene, da det var vanskeligt at skabe et godt agerudkomme inde på den knappe og magre hedejord. Landbrugerne levede i stedet primært af kvæg- og fåreopdræt, og derfor var adgang til god græsning af afgørende betydning. Lyngen blev brugt som supplerende foder, og da brændsel ikke kunne hentes i en skov, blev der i stedet anvendt lyngtørv og tørv fra hedens moser. Bønderne levede ikke kun af dyreopdræt og agerbrug, de havde også binæringer som for eksempel pottemageri og hosebinding.[4]

En femtedel af Danmark var dækket af hede ved slutningen af 1700-tallet. Hovedårsagen til hedens forsvinden er først landboreformerne og fra 1866 Hedeselskabets målrettede indsats for at skaffe plads til flere mennesker.[5] Ved hjælp af nye driftsmetoder og moderne teknik har mennesket været i stand til at opdyrke og dermed nyttiggøre heden til landbrugets produktion af fødevarer. Hedeopdyrkningen fortsatte til op i 1950'erne, hvor den gik i stå. I dag har vi meget lidt hede tilbage i Danmark, og kun få steder er det muligt at få en fornemmelse af forgangne tiders vidtstrakte, øde og træløse landskaber. Nu har vi så lidt hede tilbage, at små stumper hede i størrelser helt ned til 2.500 m^2, svarende til blot ca. en halv tønde land, er omfattet af den såkaldte §3 beskyttelse, der i praksis betyder, at heden er fredet.[6]

I andre europæiske lande er heden også ved at forsvinde. I Tyskland og Holland er det meste af heden ligeledes fjernet systematisk, men årsagen til hedens forsvinden er ikke kun målrettet udryddelse. Luftbåren forurening med kvælstof ses generelt som én mulig årsag. I eksemplet Norge forsvinder heden, fordi landbrugsjord ikke længere benyttes, og fordi der efter få generationer ikke længere er mennesker tilbage, som

Fig. 1: Demonstration af lynghøst med lyngle på halvøen Lygra nord for Bergen, Norge 1998. Foto: Holger Villumsen.

Fig. 1: Demonstration of heather harvesting using a heather scythe on the Lygra peninsula north of Bergen, Norway, 1998. Photo: Holger Villumsen.

husker de særlige teknikker, der benyttes til at få et udkomme ud af heden.[7] Ordet 'natur' kan forlede til den fejlagtige opfattelse, at heden er skabt af den frie natur selv. Det er den ikke. Heden er et flygtigt kulturprodukt. Når den overlades til egne naturkræfter, fortrænges den i løbet af få år af buskvækst i almindelig størrelse og ny skov. Inden for de sidste 100-200 år har heden været i tilbagegang over hele Vesteuropa. Landenes indsats for at beskytte naturmiljøet har forlængst ført til registrering af heden som en truet naturtype, og lovgivningen er nu indrettet således, at hedens tilbagegang bremses.

Livet på heden er en del af Europas kulturarv. Her levede menneskene på en ganske særlig måde, der adskiller sig fra livet i egne med mere næringsrig landbrugsjord. Landbrugere fra Portugal til Norge anvendte grundlæggende samme metoder ved brug af landskabet, selv om der var regionale og lokale forskelle såvel i flora og fauna som i de kulturelle udtryk. Livet i hedeområderne har i forlængelse heraf haft stor indflydelse på såvel regional som national kunst og kultur. I dag opfatter vi hedens kulturelle udtryk som en selvfølgelig og bevaringsværdig del af vor kulturarv.

Europas kulturarv

Europas borgere ved ikke nok om deres egen kulturarv, mener såvel Europaparlamentet som EU-kommissionen. Borgerne savner især viden om de strukturer og elementer af Europas kulturarv, der går på tværs af nationstaterne. Borgerne mangler med andre ord overblik og europæisk helhedsperspektiv. Derfor har EU nu føjet et program til beskyttelse af kulturarv til rækken af strukturprogrammer, der støtter udviklingen af fælles europæisk identitet og velfærd. Kulturarvsprogrammet hedder *Raphael*, og det er virksomt i årene 1997-2000.[8]

Fra Raphael-programmet er i foråret 1998 bevilget 150.000 ECU til *Heathcult*, et formidlingsprojekt om Europas hedelandskab. Beløbet dækker knap halvdelen af projektets udgifter og svarer til ca. 1.1 mill. danske kroner. Det skal, som alle andre tilskud fra EU, anvendes til eksakt udførelse af de i kontrakten beskrevne opgaver. Et af EUs standardkrav er, at der skal være deltagere fra mindst 3 lande, hvilket i det foreliggende projekt har været nemt at opfylde. Heathcult har deltagere fra de fleste hedelande: Norge, Danmark, Tyskland, Storbritannien, Holland, Belgien

Fig. 2: Norsk hede er normalt ikke tilgængelig med køretøjer. Lyng bæres hjem i særlige rygsækkurve og blandes i hø til foder. Foto: Holger Villumsen.

Fig. 2: Norwegian heathland is normally not accessible to vehicles. Heather is brought home in special baskets born on the back and is mixed with hay for fodder. Photo: Holger Villumsen.

og Portugal. Partnere søges i skrivende stund fortsat i Irland, Spanien, Frankrig og Sverige.

Et formidlingsprojekt

Idéen til Heathcultprojektet er dansk-norsk. Den opstod ved kontakt mellem Botanisk Institut på *Universitetet i Bergen* og *Skov- og Naturstyrelsen*s kulturhistoriske kontor. Fra Danmark deltager foruden *Grindsted Vorbasse Museum* også *Herning Museum* og *Skjern-Egvad Museum*. Som helhed udgør projektdeltagerne en tværvidenskabelig gruppe fra naturvidenskab og humaniora. Det fælles formål er at øge offentlighedens opmærksomhed overfor hedelandskabet som en unik del af Europas kulturarv. Grindsted Vorbasse Museum er med i projektet, fordi vi ser en mulighed for at opnå udsyn til hedekulturer udenfor Danmark, og fordi vi gerne bidrager til udvikling af et samlet syn på Europas hede.

Projektets officielle navn er, på dansk: *Heden – Europas atlantiske kulturlandskab. Netværk for information, traditionel brug og kulturarv*. Det er første gang, EU giver midler til programsamarbejde om ét landskab igennem hele Europa. Heathcult er et formidlingsprojekt, ikke et forskningsprojekt. Det bygger på viden, der ofte kun er nationalt kendt, og som derfor nu sammenstilles i en ny europæisk helhed. Formidlingen skal indeholde de tre hovedelementer natur, landbrug og kulturarv, for at vi kan tale om hede:

- Natur, om plante- og dyresamfundet på heden. Det vil i praksis sige det kulturskabte plante- og dyresamfund.
- Landbrug, om dyrkningsmåderne på heden efter ødelæggelsen af skoven.
- Kulturarv, om det særlige liv og de særlige kulturelle udtryk, der afledtes af landbrugernes anvendelse af naturen på heden.

Viden om heden giver ikke kun offentligheden et europæisk udsyn. Den tjener også til at øge offentlighedens opmærksomhed overfor dette gamle kulturlandskab, og det gælder på alle niveauer: lokalt, regionalt, nationalt og på europæisk niveau. Den kystnære hede er på samme tid både en del af Europas kulturarv og en naturlig biotop med en særlig flora og fauna. Den rummer komplekse sammenhænge mellem klima, jordbund, vegetation og landbrugskultur. Hedens skønhed har gennem århundreder inspireret malere, komponister og forfattere til at skabe kunstneriske mesterværker, som vi stadig værdsætter. Derfor er det i dag nødvendigt at fremhæve hedens historiske betydning og karakteristika, således at fremtidens borgere i Europa bliver interesserede i at bevare heden.

Nutidens mennesker har megen fritid og ferie. De bedste udendørs fritidsfaciliteter kombinerer natur- og kulturoplevelser med aktivitetsmuligheder. Heden er et populært fritidsområde for millioner af europæere. Heathcult vil tilbyde offentligheden viden og erfaring om hedens historiske og miljømæssige dimension, således at de ser den som en del af et stort europæisk økosystem, der er udviklet af mennesket gennem flere tusinde år.

Opgaver

Projektets opgave er at etablere et netværk af europæiske museer og andre institutioner, der arbejder med forskning, forvaltning og information om Europas hede. Desuden skal projektet løse fire delopgaver.

To kort over Europas hede

Et detaljeret og sammenhængende kort over Europas hede eksisterer ikke i dag. Hedens dybde mod øst, ind på kontinentet, varierer meget. Hvor meget ved vi ikke nøjagtigt. På grundlag af eksisterende kortmateriale udarbejdes to nye kort over Europas hede.

Et kort skal vise hedens udstrækning i første halvdel af 1800-tallet, og et andet kort skal vise hedens udstrækning i dag. Dette projekt vil stå over for en række spørgsmål. Hvad er egentlig hede, og hvad er grænseområder? Grænseområderne kan have haft forskellig kulturel brug fra sted til sted, og de kan have været en mere eller mindre integreret del af hedens kulturlandskab. Kortmagerne skal også tage stilling til, om forskellige typer hede og forskellige brugsmåder skal vises, herunder også anvendelse af tørvemoser som energikilde.

Booklet, vandreudstilling og internet

EU-kommissionens bevillingsgivere har den generelle opfattelse, at folk ikke læser bøger. Derfor skrives kun en lille bog på ca. 35 sider i 7-8 sprogversioner – selv om vi ikke deler kommissionens synspunkt. En så lille tryksag er knap nok en bog, og derfor er det fristende at bruge det engelske ord booklet, da det lidt mere danske 'en boglette' endnu ikke er opfundet. Publikationen skal stimulere nutidens og fremtidens unge til at ville bevare heden. Gennem en balance mellem viden og underholdning vil den overbevise læseren om hedens skønhed og særegne kultur. I fokus står menneskets vandringer efter et udkomme på jorden. Unge mennesker er ofte historieløse, delvis som følge af de seneste par årtiers reducerede historieundervisning i folkeskolen. De unge tænker primært i nutid og fremtid. Det er derfor projektets opgave at fortælle, hvorfor landskabet i dag ser ud, som det gør.

Booklet'ens vidensindhold danner grundlag for arbejdet med vandreudstilling og internetprogram. Udstillingen opbygges med en fælles hovedhistorie og en lokal del, der inden for et fælles design kan veksle fra deltager til deltager. Der vil blive fokuseret på europæiske ligheder og lokale eksempler. På samme måde konstrueres internetsiden

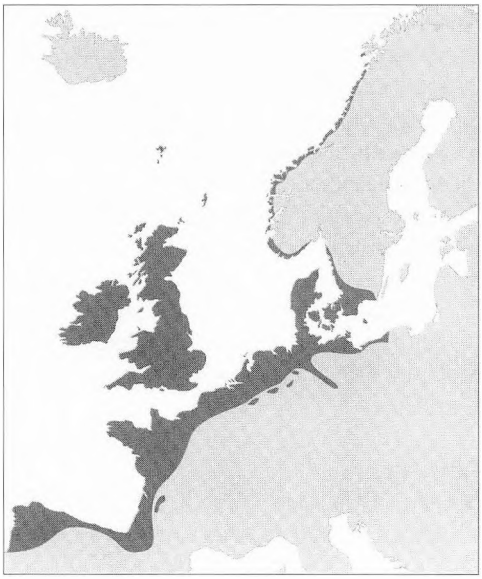

Fig. 3: Den europæiske hedes udstrækning omkring 1900. I følge dette norske kort skulle Danmark være fuldstændig dækket af hede. Kort fra Peter Emil Kaland og Arnfinn Skogen.

Fig. 3: The extent of European heathland around 1900. According to this Norwegian map, Denmark would have been completely covered by heathland. Map from Peter Emil Kaland and Arnfinn Skogen.

med en europæisk hovedside og information lagt ind af de lokale deltagere. Internetprogrammet vil give let adgang til viden for PC-brugere.

Projektet vil desuden samarbejde med turistorganisationer og offentlige organisationer med henblik på at gøre information om Europas hede tilgængelig.

Holger Villumsen, født 1955. Cand.phil. i historie fra Odense Universitet 1989. Inspektør ved Grindsted Vorbasse Museum siden 1997. Publiceret: *Det danske Socialdemokratis Europapolitik 1945-1949.* Odense Universitetsforlag 1991.

Noter

1. Anna Jørgensen, s. 6.
2. Kenneth Olwig, s. 26ff og 38-42.
3. Poul Otto Nielsen, s. 13f.
4. Per Grau Møller, s. 9f og 24. Thorkild Kjærgaard, s. 104.
5. Arne Nørrevang og Torben J. Meyer, s. 11f og 15. Thorkild Kjærgaard, s. 104.
6. Peter Mellergård, s. 47.
7. Nils Georg Brekke m.fl., s. 2. Peter Emil Kaland og Arnfinn Skogen, s. 67.
8. Europa-Parlamentets og Rådets afgørelse.

Litteratur

Brekke, Nils Georg, m.fl.: *Lyngheisenteret. The Heathland Centre at Lygra, Lindås, Hordaland, Norway.* Pjece, Hordaland Fylkes Kulturlandskabssenter. Bergen 1998.

Europa-Parlamentets og Rådets afgørelse nr. 2228/97/EF af 13. oktober 1997 om et EF-handlingsprogram for kulturarven, *Raphael-programmet.* Bruxelles 1997.

Jørgensen, Anna: *Hedens økologi.* København 1983.

Kaland, Peter Emil og Arnfinn Skogen (editors): *Excursion guide. Abstracts of Lectures and Posters. 6th European Heathland Workshop.* Bergen 1998.

Kjærgaard, Thorkild: *Den danske revolution 1500-1800. En økohistorisk tolkning.* 2. udgave, København 1996.

Mellergård, Peter (red.): *DN-Håndbog 1998.* Danmarks Naturfredningsforening, København 1998.

Møller, Per Grau: *Kulturhistorisk inddeling af landskabet.* Rapport, Skov- og Naturstyrelsen. København 1997.

Nielsen, Poul Otto: *Stenalderen. Bd. 2: Bondestenalderen.* København 1981.

Nørrevang, Arne og Torben J. Meyer (red.): *Danmarks Natur. Bd. 7: Hede, overdrev og eng.* København 1970.

Olwig, Kenneth: *Hedens natur. Om natursyn og naturanvendelse gennem tiderne.* København 1986.

Summary

The heathlands of Europe reached their maximum extent in the first half of the 19th century. They stretched from Norway to Portugal, and can therefore be decribed as an Atlantic landscape. Now that they are disappearing, it is high time to take an overall view of the European situation.

Heathland – The Atlantic Cultural Landscape of Europe. Network for the Promotion, Traditional Management and Cultural Heritage is a project which aims to disseminate knowledge about the nature of heathland, the type of agriculture and the cultural heritage connected with this type of landscape. The purpose of Heathcult is to increase public awareness – especially among the younger generation – of the heathland as a unique part of the cultural history of Europe, and the means to be used are two maps, a booklet, a circulating exhibition and an internet programme. The two maps will show the extent of the heathland about 1850 and today.

Laura Tolnov Clausen, stud.mag.

Sommergæster i Nymindegab

Omkring århundredeskiftet blev Nymindegab genstand for en hidtil ukendt interesse. Interessen kom i første omgang fra kunstnere og siden fra dele af det danske ferierende bourgeois. Artiklen her omhandler borgerskabets ferieliv og kulturmødet med lokalbefolkningen, som det udspillede sig i Nymindegab frem til anden verdenskrig.

Undersøgelsens baggrund

Syd for Ringkøbing Fjord ligger Nymindegab, som siden slutningen af 1800-tallet på samme måde som Skagen har haft en stor tiltrækningskraft på kunstnere. Fra begyndelsen af 1900-tallet fulgte en række velhavende østdanskere i kølvandet på disse kunstnere, og i perioden 1910 til 1922 skød sommerboliger op på de to højest beliggende veje i Nymindegab, Redningsvej og Bjålumvej, med udsigt ud over fjorden.

I forbindelse med planer om et udstillingssted i Nymindegab blev det i 1997 af Varde Museum bestemt at dette ferieliv ønskedes nærmere belyst. I sommeren 1997 påbegyndtes derfor en undersøgelse af det ferieliv, der udspillede sig i Nymindegab i tiden frem til anden verdenskrig. Undersøgelsen kom til at basere sig på studier af fotografier og skriftligt kildemateriale samt interviews med sommergæster og lokale, som var børn dengang.

Nogle af de foreløbige resultater er beskrevet i det følgende og bærer præg af, at den periode, som det var lettest at få oplysninger om, selvfølgelig var den tid, som informanterne selv kunne huske. Derfor er hovedvægten i det følgende lagt på tiden 1920-1950, mens tiden før er forsøgt belyst så godt, som det var muligt.

Kunstnere og landliggere i Nymindegab

Fra at have været et stort set ukendt sted for særligt den østdanske del af befolkningen blev det lille vestjyske fiskersamfund Nymindegab i slutningen af 1800-tallet *opdaget* af en række kunstnere, hvoraf mange kom igen år efter år. Den internationalt mest kendte af disse malere var Laurits Tuxen, som kom til Nymindegab i 1879. Senere fulgte malere som Erik Henningsen, Frederik Gad Clément, Mogens Ballin, Niels Skovgaard, Oscar Matthiesen, Johannes V. Kristensen, frøkenerne Thymann og Sandholdt, Stegler, Eigil Rothe og Trier-Ågaard. Alle fandt de vej til den jyske vestkyst på grund af lyset, som ofte sammenlignedes med forholdene på den franske nordkyst. Dertil trak også de maleriske motiver af landskaber, fiskerlejer og fiskerbefolkningen.

I forhold til 1800-tallets kunstneriske stræben efter skildringen af en national folkekultur, var de første malere i Nymindegab overvældet af stedets tilsyneladende uberørthed af fremmed indgriben. Til eksempel kommer denne positive overraskelse til udtryk i Laurits Tuxens erindringer: *"Der var en ejendommelig Poesi over Stedet, og der havde ingen Malere været før.... Rigdom på maleriske Motiver var der og gode Typer"*.[1] I et brev fra 1879 til sine forældre udtrykker han ligeledes begejstring for det område, som han på daværende tidspunkt befinder sig midt i: *"Stedet har overtruffet mine Forventninger,*

og Mage til Liv, som her var de første Dage, har jeg aldrig set. I Aar er her blevet fisket med 5 Baade, hver med 7 Mands Besætning; disse Folk, samt ligesaa mange Koner og Piger lever i Fisketiden (indtil St.Hansdag) i smaa Hytter, de såkaldte "Boder" - kun bestående af Straatag med muret Skorsten, liggende på Rad mellem Klitterne...Folkene er joviale og lystige, og hvert Øjeblik ser man drastiske Scener, som ingen Hollænder har malet bedre".[2]

Som tilfældet var mange andre af de steder, der blev placeret på verdenskortet i forbindelse med kunstneres pludselige interesse for disse, resulterede den nye opmærksomhed i en begyndende sommerturisme i Nymindegab. De nye feriegæster bosatte sig i første omgang på Nymindegab kro, og ved at studere kroens gamle gæstebøger er det muligt at danne sig et indtryk af disse mennesker. Titler som cand.jur., cand.theol., dr.phil., maler, ingeniør, kaptajn, læge, tandlæge, kommandør, folketingsmand, forretningsmand og arkitekt peger på at det var mennesker fra den øverste del af den sociale skala, som ferierede i Nymindegab. Ligeledes fremgår det, at de kom fra hele Danmark samt udland, dog med hovedvægten lagt på Københavnsområdet.

I den ældste gæstebog fra 1890-98 optræder udover mange af de allerede nævnte kendte malere også mere ukendte malere som C. Emil Lund og J. C. Petersen Flensborg. Desuden optræder navne som Viggo Scharling, der formentlig er i familie med forfatteren og teologen Henrik Scharling, tegneren og maleren Hans Tegner, politikeren og historikeren Gustav Bang, den socialdemokratiske politiker, historiker og Danmarks første kvindelige minister Nina Bang samt arkitekten Martin Nyrop.

Det er muligt, at man ville kunne få fat på mange flere navne, såfremt man fandt gæstebøgerne for perioden mellem 1898 og 1942. Disse bøger er muligvis gået tabt i enten 1936 eller 1942, hvor Nymindegab Kro i to omgange brændte ned til grunden.

Turen til Nymindegab

De fleste af feriegæsterne kom kun i sommermånederne. Turen til Nymindegab var for de tidlige feriegæster et større projekt, som krævede stor planlægning. Nogle af familierne kom i egen bil, men ellers var det almindelige, at man kom med toget til Nr. Nebel og her blev hentet af taxavognmanden, med hvem man på forhånd havde lavet en aftale. Kroen havde sin egen drager, som først i charabanc og senere i bil hentede gæsterne i Nr. Nebel.

De fleste af feriegæsternes rute gik fra København til Korsør, med færge over Storebælt og Lillebælt og så videre til Nr. Nebel, hvor man altså blev hentet. En alternativ måde at komme fra Nr. Nebel til Nymindegab på var enten at tage rutebilen eller at cykle på medbragte cykler. Uanset om man kom med bil eller tog, tog rejsen en hel dag. Man tog afsted om morgenen ved otte-ni-tiden og var fremme ved 20-tiden om aftenen.

Med undtagelse af enkelte familier, der kun blev to til tre uger, tilbragte sommerhusejerne praktisk talt hele børnenes skoleferie i Nymindegab. Man kom i slutningen af juni eller starten af juli måned og blev der til mellem den 8. og den 12. august, hvor skolerne begyndte igen. Ofte drog mødrene og børnene alene derover sammen med en eller to tjenestepiger. Husbond og børnenes fader dukkede så først op de sidste to til tre uger af ferien. For mændene, hvoraf en del drev jagt, faldt dette tidspunkt sammen med, at sæsonen for andejagt gik i gang.

Inden man nåede så langt, skulle rejsen arrangeres ned til mindste detalje. Man korresponderede i god tid med de lokale kvinder, som skulle tage sig af sommerhusets

Nymindegab Byggeværn

Stiftet 1915

Den 15. September 1915 samledes i »Bådsmandshuset« ved Nymindegab Fru Mathilde Mann, Frøken Thymann, Mr. & Mis. Pritchard, Hr. Titter Staffeldt Matthiesen hos Oscar Matthiesen og Hustru og dannede Foreningen »Nymindegabs Byggeværn«.

Foreningens Formål er: At værne Nymindegab mod smagløs bebyggelse.

Medlemmerne skulle, så snart de høre om Grundsalg herude, sætte sig i Forbindelse med Køberen og opfordre ham til at indtræde i Foreningen ved at meddele ham dens formål.

Foreningens medlemmer er forpligtede til gennem Samtale eller skriftligt eller ved Tegninger at fremlægge Planer til Nybygninger for Formanden eller Viceformanden, som igen skal gøre mindst to medlemmer bekendt med Planen.
Meningen hermed er at stå den Nybyggende bi med gode Råd i Et og Alt, for at det nytilkommende Hus kan falde ind i Egnens gamle Bygningsstil, eller ved andre Midler komme til at harmonere med Landskabet og Omgivelserne herude.

Til Vejledning for Nybyggere Tjener følgende: Det er Husets ydre FORM og MATERIALET, som det opføres af, samt dets FARVER, som ere Betingelserne for den harmoniske Virkning i Landskabet.
Den bedste FORM for et Hus herude er det gamle Bondehus, d.v.s. lavt med højt Tag med skrået afskårne Gavltag.

Det smukkeste MATERIALE er Mursten og Stråtag.

De smukkeste FARVER ere de lyse: Hvidt, Sandfarvet, lyserødt, lysegult eller lyst Grået med lidt Grønt eller Blåt i - hvis man da ikke foretrækker at lade de RØDE Mursten stå upudsede og fugede; man da må det helst være håndstrøgne Sten og ikke de glatte maskinstrøgne. Træværket, Døre og Vinduer, ser godt ud enten malet hvidt eller blåt eller blågrønt eller engelskrødt i rene stærke Farver.

Skulle nogen foretrække at bygge et Træhus, er et Blokhus tækket med Græstørv det smukkeste. - Men et almindeligt Bræddehus kan jo også bygges med de skrå Taggavle i samme Form som det stråtækkede Bondehus. Eller det kan bygges som en Hytte med Tag af Græstørv.

Og det kan Tækkes med svensk Spån, imprægneret mod Ild. Eller det kan - ligesom et Hus opført af Sten - tækkes med GRÅ Cementtagsten, som Planter Drewsens Gård, men det bør aldrig tækkes med røde Tagsten, da disse herude i Klitlandskabets zarte Farver virke altfor påtrængende hårdt og farvet.
De hindbærfarvede røde Cementtagsten ere selvfølgelig banlyste.
Det sorte Tagpap er jo også et grimt Tækkemateriale, men det kan dog mildnes med FARVET TJÆRE. Denne fremstilles ganske let ved at røre tør hvid Farve (Blyhvidt) ud i Benzin eller Terpentin eller Petroleum og tilsætte lidt Chromgrønt el. Ultramarinblåt el. lidt Engelskrødt - for derefter at røre Blandingen sammen med Tjæren.

De pudsede Stenhuse males selvfølgelig med Kalkfarver.

Træhusene males bedst IKKE med Oliefarver, men med den Compositionsfarve, som anvendes på svenske og norske Huse af Træ. Blandingen består af:

½ u Jernvitrol
13 Kvint Salt
¾ u Rugmel
} *til 6 Potter Vand,*

og heri udrøres 3 u tør Farve.

Intet Medlem må indhegne sit Areal med Pigtråd.
Det tilrådes at indhegne med Udhugst fra Plantagen indtil dette Hegn har skaffet så megen Læ, at Træplantningen kan afløse det.

MEDLEMSLISTE
Hr. Hedegaard, Sagfører
Hr. Jepsen, Læge
Fru Mathilde Mann, Oversætterinde
Hr. Oscar Matthiesen, Maler
Fru Anka Matthiesen
Hr. Titter Staffeldt-Matthiesen, Frøavler
Hr. Ludolf Nielsen, Componist
Fru Ludolf Nielsen
Hr. Davy Pritchard
Fru Emily Pritchard
Hr. Adam Rauhe, Tømrermester
Hr. H. Torbøl, Læge
Frk. Thymann, Malerinde
Hr. Vilh. Fischer, Maler
Hr. Bloch-Sørensen, Banemester & Arkitekt
Hr. Bundgaard, Manufakturhandler
Fru Carø

Fig. 1: Nymindegab Byggeværns foreningsvedtægt fra 1915.
Fig. 1: Articles of the Nymindegab Building Protection Society, 1915.

rengøring, og da man skulle være væk i 6-7 uger, var der meget, der skulle huskes. Tingene blev pakket ned i store rejsekister eller kufferter, som blev sendt med godstransport, uanset om man kom i bil eller med tog.

Huset derhjemme skulle også pakkes sammen, hvilket var et mindst lige så omfattende foretagende, som når sommerhusene i Nymindegab blev gjort klar til sommergæsternes komme. Inden afgang blev møblerne således dækket over med lagner, tæpperne blev stænket med petroleum mod møl, og værdigenstande blev gemt godt af vejen.

Sommerhusene

De tanker, som lå bag den tidlige sommerhusbebyggelse i Nymindegab, synes at stemme overens med de herskende ideer bag enkelte sommerhusområder langs den sjællandske nordkyst. I modsætning til steder som Hornbæk, Vedbæk og Klampenborg, hvor sommerhusbebyggelsen foregik temmeligt planløst, og hvor de herskende principper forekommer at have været individualitet og fantasifuldhed, eksisterede der i områder som Nymindegab, Rågeleje og Tisvildeleje et helt andet nøje overvejet helhedssyn på forholdet mellem bebyggelse og de naturmæssige omgivelser.

Sammenligner man med landliggerhusene, som de så ud mange steder langs kysten i Nordsjælland, og den tendens der her var for at bygge efter forskellige udenlandske modeprægede byggestilarter som for eksempel den engelske cottagestil, den schweiziske bjælkehyttestil eller italiensk landstil, var der blandt sommergæsterne i Nymindegab og Tisvildeleje et helt andet ønske om bygningsmæssigt at falde i et med det lokale særpræg. I Nymindegab gav dette ønske sig sort på hvidt til kende i stiftelsen af det såkaldte *Nymindegab Byggeværn* i 1915. Foreningsdannerne var både sommerhusejere og nogle af badehotellets faste gæster, og disse udtrykte her tydeligt et ønske om at harmonisere sommerhusene til den lokale grundmurede byggestil med stråtag, sprossevinduer og et farvevalg, der var i overensstemmelse med egnens traditioner. Se fig. 1.

En væsentlig forklaring på denne værdsættelse af den lokale byggetradition skal uden tvivl findes i sammenhæng med bevægelsen Bedre Byggeskik, der opstod som en dansk byggetradition i årene omkring første verdenskrig. Dette skete ikke mindst under påvirkning af arkitekten Ulrik Plesner, der selv kom fra Vestjylland, og som efter 1800-tallets stilblanding genskabte interessen for den enkle vestjyske byggetradition.

Bedre Byggeskik repræsenterede et forsøg på at finde tilbage til noget ægte dansk, i stedet for den stilforvirring, som havde præget arkitekturen i årtierne omkring århundredeskiftet. Man så nu med nye øjne på mulighederne i egne materialer og traditioner, hvor formålet var at fremme det bedste i dansk byggetradition og dermed bygge nye huse, der skulle "være enkle, hjemlige og smukke."[3] De grundmurede vestjyske gårde kom dermed til at danne idealbillede for en national byggestil, der forenede nøgternhed og balance.

Anskuet ud fra et bredere ideologisk perspektiv kan respekten for det *originale* og dermed også Landsforeningen Bedre Byggeskik ses i forlængelse af den nationale bevidsthed, som i Danmark fik ny næring med Genforeningen i 1920. Med ideen om at finde frem til det enkelte fædrelands kulturelle og åndelige rødder, blev "oprindelighed" og "ægthed" kodeordene i denne bevægelse og anskuet som værende materialiseret i bygninger, landskaber, mennesker, genstande og skikke.

Også andre steder i Europa blev tidligere afsides liggende egne "opdaget" og placeret

Fig. 2: Malerinden Emily Pritchart står med sit staffeli langs Redningsvejen, i færd med at male sit eget sommerhus. Foto fra 1917. Fotografiet er i privateje.

Fig. 2: The painter, Emily Pritchart, standing at her easel on the Redningsvejen road, in the process of painting her own cottage. Photo from 1917. The photograph is privately owned.

på verdenskortet af den intellektuelle elite. Denne fandt inspiration i disse udkantsområder, fordi de, med deres antagede oprindelighed, ansås for at besidde kvaliteter, der nu betragtedes som værdifulde i fædrelandsøjemed. Områderne kom således til at repræsentere en tid og dermed en historisk arv, der med industrialiseringen var forsvundet andre steder.

I kølvandet på den intellektuelle elite fulgte det bedre borgerskab, som, om nogen, var storforbrugere og udøvere af nationalismens nye værdisæt. Disse nye turister tog til de for dem nyopdagede lokalsamfund og forsøgte på mange måder at imitere den lokale kultur. I Dalarne i Sverige gav denne efterligning sig blandt andet udtryk i erhvervelsen af et typisk rødmalet Dalartræhus som sommerhus, og det er fristende at drage parallellen til sommerhusene i Nymindegab, som alle, uden undtagelse, opførtes i overensstemmelse med den vestjyske grundmurede byggeskik. I begge tilfælde overtoges den lokale byggetradition af de nytilkomne turister, og i begge tilfælde indebar dette en helt anden praktisk indretning, end det man var vant til fra vinterboligen i byen. De skrappe byggeregler i Nymindegab kan således ses i lyset af en frygt for, at uhensigtsmæssigt byggeri skulle spolere helhedsindtrykket af en historisk fædrende arv, som det vestjyske kystsamfund antoges at repræsentere.

Væsentligt var endeligt også faktorer som vind- og vejrforhold, samt dette, at husene blev opført af lokale håndværkere, der byggede, som de var vant til. Det er dermed spørgsmålet, om nogen anden byggestil overhovedet ville have været mulig på grund af det barske vestjyske klima. Den lokale håndværker og områdets førende byggekonduktør Adam Rauges reaktion "det går sgu æt, det wil flyw"[4] overfor den sjællandske arkitekt Helveg Møllers ide om ryttere på Kraghs tag, i lighed med de stråtækte huse på Sjælland, kunne være et eksempel på, at visse arkitektoniske finurligheder slet ikke lod sig realisere i det vestjyske. De kommende sommerhusejere måtte i hvert fald forholde sig til det simple

princip at man byggede huse i øst-vestgående retning af hensyn til vindforholdene, for at få den mindste flade på det stærke vejr. Erfaringen viste at der gik for mange vinduer i stykker, hvis ikke man rettede sig herefter.

Hvad husenes indre miljø angår, var det kendetegnende at der også her tilstræbtes en vis harmoni med omgivelserne. Indretningen var præget af robuste træmøbler og lette kurvemøbler og absolut ingen overdådighed. Adam Rauge satte ikke blot sit præg på husenes ydre, men var også manden bag mange af husenes møbler og øvrige interiør. På baggrund af sommerhusejernes bestillinger formåede han at snedkerere smukke og gedigne møbler, som giver husene atmosfære den dag idag.

Indstillingen til komfort var dog varierende. Hos nogle få sommerhusejere var der installeret rindende vand, men ellers var det almindeligt at man havde en vandpumpe enten udenfor eller inde ved køkkenets håndvask. Hos disse familier skete den personlige hygiejne, ud over det daglige havbad, enten udenfor ved pumpen eller ved de servanter, som var placeret på soveværelserne. Lyset om aftenen kom fra petroleumslamper eller stearinlys, og ud over den varme, som solen leverede om dagen, kom varmen fra komfuret eller den pejs, som alle husene var forsynet med. Selv her var holdningen imidlertid, at man ikke fyrede om sommeren, men derimod hellere tog en ekstra trøje på. Bortset fra det rindende vand var der altså ingen indretningsmæssig ekstravagance, set i sammenligning med de boliger feriegæsterne kom fra. Det var ganske enkelt ikke noget, man ønskede, idet det blev betragtet som en utidig luksus.

Sammenligner man med de interiørfotografier, der viser boligforholdene i det københavnske, ses da også en markant forskel, som på mange måder afspejler det brud med hverdagens mange etiketter og regler, som ferien i Nymindegab frembød. Fotografierne fra de københavnske hjem med deres overdådighed af blankpolerede og polstrede møbler, lysekroner og tunge gardiner står i skarp kontrast til enkeltheden i sommerhusene. Denne enkelthed, og den, i forhold til tilværelsen i København, meget barskere tilværelse, går igen i størstedelsen af familiernes øvrige adfærd, når de ferierede i Nymindegab.

Valget af Nymindegab som feriested

Hvorfor valget faldt på lige netop Nymindegab som feriested og ikke et sted, som var mere geografisk tilgængeligt for familierne fra Københavnsområdet, kan på mange måder ses i forlængelse af de omtalte nye tanker om udkantsområders oprindelighed. I bestræbelserne på at påvise folkets og landets fælles historiske arv, indtog landskaber overalt i Europa en fremtrædende rolle. Hvert land udvalgte et eller flere landskaber, som blev repræsentative for det pågældende land, og dette fungerede da som motiv for sange, digte, malerier, historiebøger med mere. Mens det i de nordligere Skandinaviske lande var storslåede bjerglandskaber og i Sverige det rurale og idylliske Dalarne, som med deres befolkninger, skikke og materielle kultur kom til at udtrykke disse landes kulturelle essens, var det i Danmark primært det østdanske bondelandskab med landsbykirken, bøgeskove, bakketoppe og gule bølgende hvedemarker, som blev repræsentanter for den nationale arv.

Danmark fik også sit bud på det vilde og storslåede, selvom det aldrig slog igennem i samme grad som det frodige bondelandskab. Denne vilde kontrast repræsenteredes i særlig grad af den jyske vestkyst, hvilket landliggeriet i Nymindegab synes at have

Fig. 3: Højesteretssagfører Kraghs sommerhus, som det fremstod færdigbygget i 1920. Fotografiet er i privateje.
Fig. 3: The summer house of Mr. Kragh, a barrister of the High Court, as it was when it was completed in 1920. The photograph is privately owned.

været et eksempel på. Efter at malerne, med deres billeder af esepiger[5], trankogersker og havkarle, havde placeret egnen på verdenskortet, begyndte det bedre københavnske borgerskab at indfinde sig i det vestjyske om sommeren.

Det var imidlertid kun en meget lille gruppe, der valgte Nymindegab som feriested. Resten af den befolkning, som på det tidspunkt havde råd til at holde ferie, valgte de større og mere velfriserede og mondæne steder i Nordsjælland samt steder som Skagen, Fanø, Blåvand, Vejers og Henne. Som allerede nævnt er undtagelserne her steder som Tisvildeleje og Rågeleje. Her mente man ligeledes, som i Nymindegab, at kunne finde såkaldt oprindelig natur og en befolkning, som endnu ikke havde taget mange af storbyens idealer til sig. For disse Tisvildeleje-, Rågeleje- og Nymindegabturister har tiltrækningskraften tilsyneladende været enten et familiært tilhørsforhold eller et, for sin samtid, endnu temmeligt afvigende ferieideal. Under alle omstændigheder opnåede Nymindegab aldrig Skagens, Blåvands og Fanøs status som mondænt feriested, hvilket landliggernes egen indstilling til en sommerferie uden stads og pynt kan have været medvirkende til.

Fra krogæsteri til eget sommerhus

Fænomenet med at leje sig ind hos lokale forekommer ikke at have været så almindeligt i Nymindegab. Kun få af de lokale lejede hele eller en del af deres helårsbolig ud til sommergæsterne. I disse tilfælde lejede man enten stueetagen ud og flyttede selv midlertidigt op på loftet eller ned i kælderen, eller man lejede hele huset ud og flyttede selv ud i baghuse.

Den almindelige procedure var dog, at sommergæsterne startede med at bo på kroen, hvorefter man inden ret længe anskaffede sig eget sommerhus. Mange af disse sommerhuse blev opført af lokale håndværkere i perioden 1910 til 1922, men der var dog også en række fiskerhuse som købtes af landliggerne til sommerhusbrug. Således kan nævnes fiskeren Willum Henriksens hus, som i starten af 1900-tallet købtes af komponisten Ludolf Nielsen, og som efter flere ejerskifter idag tilhører tredje generation af Schaumann-familien. I 1912 blev Klithuset købt af etatsråd Alfred Sørensen, og dette hus overtoges senere af børn og børnebørn. Civilingeniør Mackeprang købte den gamle lods's hus, som slet og ret hed Lodshuset, og Oscar Matthiesen købte ca. 1906 Bådsmandshuset.

De fleste af disse sommerhuse gik senere i arv til børn, børnebørn og oldebørn, således at de idag ejes af anden, tredje eller fjerde generations efterkommere af de første sommergæster.

Aktiviteter i Nymindegab

Udbudet af etablerede aktiviteter og forlystelser var meget småt i Nymindegab. Baller på selve kroen var der ikke rigtigt noget af ud over leje af krostuen til fejringen af feriegæsternes og de lokales egne mærkedage samt den årlige borgerforeningsfest og fiskeriforeningsfest.

Før anden verdenskrig lå der et dansested ved navn Valhalla overfor kroen. Valhalla, som var en lang træbarak med udskårne dragehoveder knejsende i hver ende af tagryggen og malerier med mytologiske dragemotiver i loftet, ejedes af kroen, og her var der servering og dansant hver onsdag og lørdag i sommerperioden. Tilsyneladende var det dog mest lokale, som kom her. Valhalla blev brækket ned i 1936, da kroen var brændt for første gang.

Biografer og cafeer fandtes heller ikke. Hvis man ville i biografen, måtte man tage til Nr. Nebel. Dette var imidlertid tilsyneladende ikke noget, man ville, og det samme gjorde sig gældende med hensyn til at gå ud at spise. Man spiste hjemme, og bevægede sig kun en sjælden gang eller to i løbet af den samlede tid i Nymindegab op på kroen for at spise.

Nymindegab synes også at have sluppet fuldstændigt udenom den lange række af nye sportsaktiviteter, som holdt sit indtog i Danmark i slutningen af 1800-tallet, og som for alvor slog igennem i løbet af tyverne. Sportsgrene som polo, tennis og golf kom til at sætte deres præg på de store etablerede feriesteder overalt i Europa, men i Nymindegab fandtes kun en snært heraf i form af den tennisbane, der lå nede bag Kirstine Stages vaskeri.

Mangelen på disse faciliteter kan eventuelt ses på baggrund af det ovenfor beskrevne forsøg på at leve et mere enkelt liv, men en væsentlig årsag må også havde været det materiale, som var her og der og alle vegne – nemlig sand! At lave en golfbane eller en polobane ville have betydet en væsenlig indsats, for at få det genstridige terræn til at makke ret, og denne indsats var der tilsyneladende ingen, der fandt så nødvendig, at de tog initiativ dertil.

I Nymindegab måtte man altså selv finde på, og det var tilsyneladende netop en stor del af charmen ved stedet. Det er muligt at opremse en lang række aktiviteter, som alle bærer præg af hittepåsomhed og et kæmpe socialt samvær. Altid var man sammen med andre. Sjældent murede man sig inde dybt begravet i en længere roman, og sjældent var det muligt blot at være på tomandshånd. De store familier og de mange gæster, der allesammen sov under samme tag, ansporede i sig selv til at være social, fordi privatlivets fred ganske enkelt var en umulighed. Derudover var det stillesiddende liv simpelt hen ikke velanset, med mindre det ligefrem regnede. Man skulle røre sig – sammen, gerne i stor stil og flere gange om dagen.

Havbadet

En af dagens faste aktiviteter var det daglige havbad. Hos næsten alle familierne herskede der skrappe principper omkring baderitualet, der blev betragtet som en meget stor daglig præstation. Man skulle i vandet uanset vejr og vind, og i visse tilfælde gik man endda så vidt som at tage olietøj på, for at undgå at blive gennemblødt inden selve badet. De fleste familier drog til havet umiddelbart efter morgenmaden, men der var også nogle, for hvem det i stedet var tradition at bade om eftermiddagen. Fælles for begge var dog, at man kun badede en gang om dagen, og at

hele familien var med. Selvom det var rygende varmt om eftermiddagen, gik man ikke i vandet, når man havde været i om formiddagen.

Selve turen ud til vandet var en helt lille udflugt i sig selv, og nogle supplerede selv turen med ekstra udfordringer ved at sejle eller svømme over fjorden i stedet for at gå over broen. Andre familier var mere magelige og vandrede roligt og adstadigt ud til havet. Mange husker endnu synet af klædefabriksejeren Max Schaumann, som i sin bordeaux badekåbe, og, får man næsten indtrykket af, med hele den resterende familie på rad og række bagefter sig, præcist klokken ti vandrede afsted til sit daglige morgenbad.

Når man endelig nåede frem til havet fulgte næste trin i baderitualet – omklædningen – som foregik i de badehuse, som familierne lejede af Adam Rauge. Disse var som oftest udstyret med en skillevæg mellem "kvindeafdelingen" og "herreafdelingen", og når alle havde klædt om, løb man ud i vandet.

Da der på stranden var en del olierester fra skibe, indeholdt badehuset et fast lager af benzin og vat. En del af baderitualet bestod altså også i en grundig rensning af fødderne efter havbadet. Bag ved badehuset havde familierne ofte lavet et arrangement af gamle sildekasser, så man kunne sidde i læ for vinden. Ud over selve havbadet var det sociale aspekt væsentligt, hvorimod decideret solbadning ikke var noget, man dyrkede meget. De unge lagde sig måske

Fig. 4: En del af sommergæsterne lejede heste af de lokale. Her er det grosserer Gads datter Jette Gad (t.v.) og en veninde til hest på stranden. Læg mærke til badehusene i baggrunden. Fotografiet er fra ca. 1937 og er i privateje.

Fig. 4: Some of the summer residents hired horses from the locals. Here we see (left) Jette Gad, the daughter of Mr. Gad, a wealthy merchant, and a friend out riding on the beach. Notice the bathing huts in the background. The photograph is from about 1937, and is privately owned.

Fig. 5: Her er det familien Mackeprang og familien Saurbrey, der i læ af sildekasserne hygger sig uden for badehuset efter det daglige havbad. Fotografiet er fra 1936 og er i privateje.

Fig. 5: Here we see the Mackeprang and Saurbrey families relaxing in the shelter of their bathing hut after their daily dip in the sea. The photograph is from 1936 and is privately owned.

ned, men de voksne lagde sig højst ned på en albue. Der var ikke noget med at ligge og flyde ud. Således sad man bag badehuset og hyggede sig og spiste de obligatoriske kiks, indtil man næsten på klokkeslet og på signal fra familiens ældste pakkede sit badetøj og sine badesko sammen og drog hjem til frokosten, som tjenestepigen havde forberedt i mellemtiden.

Et helt særligt arrangement eksisterede hos familien Gram, efterkommere til etatsråd Alfred Sørensen, som adskilte sig ved at bade om eftermiddagen og ikke om formiddagen som de fleste andre. Desuden havde familien et helt særligt badehus i form af en pavillion "Prada", som lå oppe i klitterne højt hævet over de øvrige badehuse nede på stranden. Medhørende til det daglige baderitual var her, at den ene af familien Grams tjenestepiger kom og serverede varm chokolade og kringle for de badende, efter at have gået den lange vej over engene og klitterne med kurven over armen.

Baggrunden for den nærmest kultagtige status, som det daglige havbad havde, kan findes i det sundhedsbegreb, som for alvor fandt plads hos det danske bourgeois i slutningen af 1800-tallet. Særligt vand, til både ind- og udvortes brug, havde fået status af helsebringende, og overalt i Danmark og resten af Europa skød der badehoteller op, hvor man kunne komme på kurophold med den hensigt at blive helbredt for alverdens forskellige lidelser. Efter mange års prædiken om havbadets velgørenhed for krop og sjæl, blev det efterhånden til et ritual, som man blot udførte, uden at sætte spørgsmålstegn derved. Ingen gjorde sig nogen særlige tanker om, hvorfor man piskede til stranden hver dag for at bade uanset vejr og vind, og for de fleste fremstår det da også hovedsageligt som en rar oplevelse på grund af det velvære, som fulgte efter badet.

Udflugter

Efter at have sat den af tjenestepigen tilberedte frokost til livs stod den ofte på gåture om eftermiddagen. Der eksisterede

Fig. 6: Landliggerfamilierne udviste stor opfindsomhed, når afstandene blev for store for familiens mindste. Her er det Ulla Saurbrey i familiens hjemmekonstruerede trækvogn, som blev kaldt "Ørkenskibet". Fotografiet er fra ca. 1930 og er i privateje.

Fig. 6: The summer residents were very inventive when distances became too great for the smallest members of the family. Here we see Ulla Saurbrey in the family's home-made cart, which was called the "Ship of the Desert". The photograph is from about 1930, and is privately owned.

nogle faste og yndede udflugtsmål, som de lange ture til Fahl kro, til Tipperne og Værnengene, til Henne og til det ensomt beliggende Gjødelhus. Af længere ture, hvor gåbenene under ingen omstændigheder længere rakte, og hvor man var nødt til at bruge bilen, var de årlige ture til Hvide Sande, Esbjerg, Ringkøbing og Blåbjerg.

Også på transportområdet herskede princippet om enkelthed. Selvom en del af familierne ankom i bil, blev denne sjældent brugt. I stedet udvistes en stor kreativitet med hensyn til transportmidler. Denne kreativitet kan iagtages på fotografierne, hvor der er billeder af store grupper mennesker, der tager afsted til Tipperne i hestevogn eller på cykel- og sejladsudflugter.

Når turene foregik til fods, medbragtes ofte diverse små specialkonstruerede vogne, som primært blev brugt til at transportere børn i.

Børnenes leg

Med hensyn til opfindsomhed overgik de små feriegæster klart de store. Feriebørnene i Nymindegab formåede at udnytte en ganske betragtelig del af det, landskabet kunne byde på. De helt små yndede at lege nede ved fjorden, hvor man byggede kunstfærdige byer og havneanlæg. Når de større børn var til stede, badede og fiskede man og sejlede rundt på fjorden i de små joller,

som næsten alle familierne havde anskaffet sig gennem Adam Rauge. Fjorden var et godt alternativ til havet, fordi den var tættere på.

Kendetegnende for børnenes adfærd i Nymindegab var også, at de på en helt anderledes fri måde end de voksne bevægede sig rundt i lokalmiljøet. De var med på håndværkernes værksteder eller på erhvervsfiskeri, og deres venskab med de lokale børn bragte dem direkte ind i de lokale hjem med de gøremål og pligter, som deres små kammerater, i modsætning til dem selv, hver dag måtte udføre. Via samværet med de lokale børn, blev landliggerbørnene indviet i en verden, de ellers kun kendte færdigpakket hos slagteren, mejeriet og fiskehandleren på Nørregade. Mange kunne huske deres forundring overfor denne verden, som via deres venskaber åbnede sig for deres øjne, men også en næsegrus beundring for deres lokale kammeraters præstationer som kodrenge og avisbude samt disses viden omkring fiskeriet. De lagde også mærke til den mere alvorlige atmosfære i deres lokale legekammeraters hjem, hvor der var mindre plads til at grine og være barn.

Feriemad og beklædning

Landliggerne tilpassede deres spisevaner efter det lokale udbud af naturalier. Man købte fisk på fiskebroen, og de øvrige varer købtes ved byens to købmænd samt ved de omkringkørende mælke- og slagtervogne eller hos lokale. Mange af de lokale tjente en ekstra håndøre ved at sælge honning, bær, grøntsager og æg til landliggerne, der ikke selv havde køkkenhaver, og som havde fundet ud af, at disse varer lod sig anskaffe billigere, hvis man købte dem ved køkkendøren.

Måltiderne i Nymindegab var på ingen måde overdådige. Man fik som regel varm mad til middag samt rester og smørrebrød til aften. Der var altid to retter mad til både middags- og aftensmad, hvor desserten ofte stod på hjemmelavet tykmælk eller frugtgrød. I de familier, hvor husherren gik på jagt, stod der naturligvis også ind i mellem vildt på menuen. Madvarerne opbevaredes enten i spisekamre, i dertil indrettede koldkældre eller i flueskabe, der var placerede på husmurens nordside.

Ved bordet slækkedes der også på de strenge spisenormer, som man kendte hjemmefra. Oftest behøvede man ikke klæde om. Det eneste, der forlangtes af

Fig. 7: Erik Kragh (t.v.) og Rasmus Kragh leger nede ved fjorden. Fotografiet er fra ca. 1928 og er i privateje.

Fig. 7: Erik Kragh (left) and Rasmus Kragh playing down by the fjord. The photograph is from about 1928, and is privately owned.

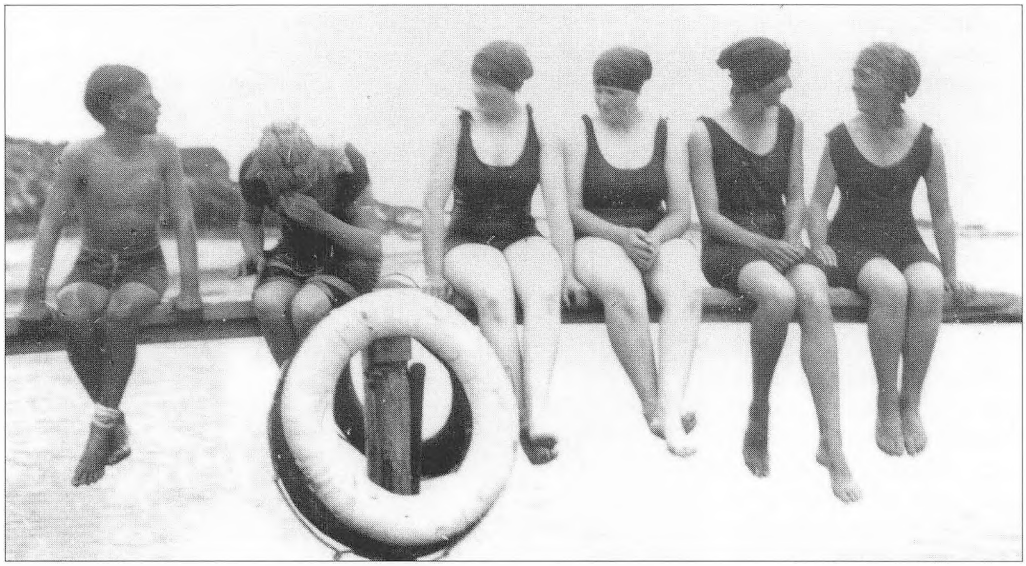

Fig. 8: Fjorden blev brugt lige så meget som havet, og hos Pritcharts havde man opstillet en badevippe og en badebro lige neden for huset. Her er det Emily Pritcharts datter Vibeke, næst yderst til højre, med venner og veninder. Fotografiet er fra ca. 1918 og er i privateje.

Fig. 8: The fjord was used just as much as the sea, and the Pritcharts had built a diving board and a bathing jetty below their cottage. Here we see Emily Pritchart's daughter, Vibeke, second from the right, with some of her friends. The photograph is from about 1918, and is privately owned.

børnene var, at de havde vasket hænderne og var velfriserede.

Den afslappede holdning overfor det kulinariske gjorde sig på tilsvarende måde gældende i påklædningen. Både lokale og landliggerne selv kunne huske, hvordan landliggerne ofte gik i gammelt, kasseret tøj, hvoraf meget hang i sommerhuset år efter år. Især børnene var praktisk klædt på og blev hver sommer udstyret med et par lærredsgummisko, som ved feriens slutning var aldeles udtjente.

Når man ser på fotografierne, nuanceres denne opfattelse af den lette indstilling til beklædningen imidlertid. Det, som især falder i øjnene, er nemlig, at en del af mændene i et helt andet omfang holdt på formerne. Modsat kvinderne, som også kunne stadse sig ud, men som i mange tilfælde ses i gamle sommerkjoler med forklæde og bare tæer, ser man ofte mændene i leg med børnene ude på stranden en varm sommerdag iført blød hat, butterfly, lommeur og bukser med stive pressefolder. Måske skulle der mere end de fjorten dage, som herrene oftest havde til rådighed, til, for at slippe tøjlerne.

Tjenestefolkene

De fleste familier medbragte en eller to tjenestepiger til Nymindegab, og alle husene er da også udstyret med et decideret pigekammer.

Pigernes daglige gøremål bestod i rengøring, brændehugning og børnepasning. Derudover skulle de sørge for, at maden stod på bordet morgen, middag og aften, samt at der altid var rent og tørt tøj til familiens medlemmer. Noget, som skinner igennem beretningerne om disse pigers

Fig. 9: Mændene havde sværere ved at frigøre sig fra alle hovedstadens formalier end kvinderne. Her er det højesteretssagfører Kragh iført plusfours, vest, butterfly og lommeur ved fjorden med datteren Ida på skulderen. Foto er fra ca. 1913 og er i privateje.

Fig. 9: The men found it more difficult than the women to drop the formal manners of the capital. Here we see Mr. Kragh, a High Court barrister, dressed in plus fours, waistcoat, bow tie and pocket watch, down at the fjord with his daughter Ida on his shoulders. The photograph is from about 1913, and is privately owned.

pligter er, at den anderledes levemåde i Nymindegab i nogle tilfælde må have betydet en øget arbejdsindsats. I Nymindegab måtte man i stedet for det rindende kolde og varme vand, det bekvemme gaskomfur og den velfungerende centralvarme, selv hugge brænde til komfuret og pejsen, pumpe vand fra pumpen uden for eller inde i køkkenet, varme vandet, hvis man skulle bruge sådant og vaske tøjet på vaskebræt. Endelig skulle man tilberede mad til samt rydde op efter de ofte rigtigt mange mennesker, som befandt sig i de enkelte sommerhuse.

Hos nogle af familierne tog tjenestefolkene med på familiens udflugter, og mange af pigerne kendte også hinanden og drog sammen til stranden for at bade. At der, på trods af visse fællesaktiviteter hos nogle familier, alligevel var en skillelinie mellem familierne og deres tyende, afslører for eksempel konstruktioner som en ekstra dør i et af husenes køkken. Denne dør kunne hushjælpen benytte, så hun kunne gå ud og ind af køkkenet uden "forstyrrende" at skulle gå igennem stuen, hvor familien sad og spiste. Reglen var også, at hushjælpen, også i sommerhuset, spiste i køkkenet og ikke inde i stuen sammen med familien.

Serviceydelser

Det samlede serviceudbud i perioden 1920-1950 synes at have omfattet en kro, to købmænd – Søren Sillesen og Klaus Andersen, en manufakturforretning, der ejedes af Kresten og Kristine Høy, to apoteksudsalg, et mejeriudsalg med en omkringkørende mælkemand, som hver dag kom rundt med sin mælkevogn og tappede sødmælk, fløde og kærnemælk af store mælkejunger. Denne mælkemand afløste traditionen med at gå

ned og hente mælken fra en stor mælkejunge, som stod i Sillesens stald. Herudover fandtes også et brødudsalg, en taxa-vognmand, to benzintanke, en omkringkørende slagter, som kom fra Nr. Nebel to gange om ugen, en række lokale håndværkere og et gartneri i Vesterlund. Udstyret med faderens cykel og en lille trævogn drog gartner Pedersens otte drenge på skift flere gange om ugen omad Redningsvej for at sælge deres grøntsager til landliggerne.

I et hus over for Adam Rauge boede vaskekonen Kirstine Stage, og her havnede meget af landliggernes vasketøj. Man gik selv ned og afleverede det snavsede tøj for ligeledes selv at hente det vasket, strøget og fint pakket ind i brunt papir.

Posten kom hver morgen i sin lille gule hestetrukne postvogn fra Nr. Nebel. Når posten var klar, stillede han op inde i krostuen, hvor lokale og sommergæster var samlet, og råbte navne op på de, der var post til. De, der ikke havde fået deres post om morgenen, kunne senere på dagen hente den hos Købmand Sillesen.

Endelig var der alle de lokale kvinder, som med sommergæsterne fandt sig et lille bierhverv i form af rengøring, madlavning og tilsyn med huset i den del af året, hvor husene stod ubeboede. Hver familie havde en aftale med en lokal kvinde, og kutymen var da, at man i god tid pr. brev korresponderede med enten hende eller Adam, hvor man oplyste om, hvornår man kom til Nymindegab. Når familien ankom, var huset rengjort fra bund til top. Gulvene var blevet ferniserede, støvet tørret af og sengetøjet luftet. Nogle af familierne havde også bestilt aftensmad på ankomstdagen. Således eksisterede der for eksempel en

Fig. 10: Hos kunstmaler Kristensen havde man hele fire tjenestepiger ansat. Navnene på pigerne, som her står foran Bjålumhus, er ukendte. Det er kunstmalerens søn Erik i midten. Fotografiet er fra starten af 30'erne og er i privateje.

Fig. 10: Mr. Kristensen, an artist, employed no fewer that four maids We do not know the names of the girls seen here standing in front of Bjålumhus. The artist's son, Erik, is in the middle. The photograph is from the beginning of the 1930's, and is privately owned.

aftale mellem fru Else Høy og familien Kragh om, at fru Høy tog imod med den traditionelle hakkebøf og nye kartofler.

Med hensyn til omfanget af serviceydelser er indtrykket, at udbudet har været ganske stort, Nymindegabs lidenhed taget i betragtning. Muligheden for, at sommergæsterne har haft en reel indflydelse herpå, er således sandsynlig. I hvert fald forsøgte købmandsforretningerne at tilpasse og udvide deres vareudbud efter sommergæsternes behov. I modsætning til de lokale kunne sommergæsterne finde på at bestille blandt andet rochefort-ost og Kijafa-vin, som altså måtte bestilles hjem særligt til dem. Meget tyder også på, at handelen hos de lokale købmænd var temmelig stor. Man tog ikke til andre byer for at handle, og hvis man gjorde, var det ikke for at handle dagligvarer, men mere for at gå på kaffebar.

Livet på Kroen

Erich Erichsens roman *Strandby Badehotel* fra 1918 giver en meget god illustration af sommerlivet på Nymindegab kro i tiden før 1936, hvor Jens Lassen Kristensen var kroejer på stedet, og hvor kroen beboedes af henholdsvis kunstnere og østdanske velhavere. Erich Erichsen var selv stamgæst på kroen, og *Strandby Badehotel* optræder som synonym for Nymindegab Kro, som den tager direkte udgangspunkt i.

Her får man et indtryk af, hvor lidt kendt Nymindegab var som feriested blandt det københavnske borgerskab, idet en af bogens hovedpersoner, fru Corneliussen, forundres over at høre om stedets eksistens overhovedet. At stedet endvidere adskilte sig noget fra landets øvrige feriesteder kommer til udtryk i huslægens beskrivelse, da han anbefaler det som rekreationssted for fru Corneliussen: *"Noget jævnt ganske vist. Ingen anstrengende selskabelighed og ingen krav til omklædning og den slags. Man gaar og kommer, ganske som man har lyst. Men selskabet er vist altid særdeles præsentabelt. Man træffer udmærkede navne derovre. Men mest mennesker, der ønsker at frigøre sig fra alle konventionelle bånd for at leve jævnt og ligetil, roligt og dasende i al magelighed."*[6]

Dette med frigørelsen *"fra alle konventionelle bånd"*, er som nævnt også et ideal, man finder hos sommerhusejerne, og det er tilsyneladende i det hele taget noget, der karakteriserer Nymindegab som feriested.

De krogæster, som huskes bedst af eftertiden, var malerinden frøken Thymann og

Fig. 11: Kunstmaler Johannes V. Kristensen med sit staffeli og sønnen Knud. Fotografiet er fra starten af 30'erne og er i privateje.

Fig. 11: The artist, Johannes V. Kristensen, with his easel and his son, Knud. The photograph is from the beginning of the 1930's, and is privately owned.

Fig. 12: Nogle af kroens gæster uden for kroens havepavillon. Fotografiet er fra 1917 og er i privateje.

Fig. 12: Some of the customers at the local hotel outside the pavilion in the garden. The photograph is from 1917, and is privately owned.

maleren Johannes V. Kristensen. Frøken Thymann kom til Nymindegab i begyndelsen af dette århundrede og fik med tiden eget atelier i kroens østende. Hun huskes særligt for sine cigarer, sit herretøj med slips og plusfours samt sine mange udflugter i kroens jumbe. Denne jumbe, som blev trukket af en af kroens heste, var i årenes løb blevet hendes faste transportmiddel i omegnen, når hun var på udkig efter gode motiver.

Til Johannes V. Kristensen, som kom til egnen omkring 1920, knytter der sig en romantisk lille historie, idet den ved ankomsten fattige unge maler endte med at gifte sig med den ferierende rige datter af Morsø Jernstøberis direktør. Velstanden betød, at kunstmaleren og hans frue, så længe deres to drenge var små, boede i Nymindegab en stor del af året. Parret lod omkring 1926 opføre det kæmpestore Bjålumhus, som hurtigt fik tilnavnet "kunstmalerhuset", eller "æ konstmålerhus", som det udtales på disse kanter. Huset nedbrændte desværre i starten af halvfjerdserne.

Skønt det begyndte at tynde ud i malerne på kroen, idet de fleste enten forsvandt fra området eller erhvervede egen sommerhusbolig i Nymindegab, er der ikke meget, der tyder på, at tilværelsen har formet sig meget anderledes i Jens Lassen Kristensens svigerdatter Mette Kristensens tid. Mette overtog sammen med sin mand Andreas Nymindegab Kro i 1937, men kom snart til at være enebestyrer af kroen efter sin mands tidlige død i 1944.

I modsætning til sommerhusejerne, som opholdt sig omkring halvanden måned i Nymindegab, var feriens længde for kroens gæster også i Mettes tid kun mellem 8 og 14 dage. Til gengæld var der altid stuvende fuldt på de små enkelt indrettede enmands- og tomandsværelser, hvor der ialt var sengepladser til mellem 40 og 50 overnattende gæster. Pensionsprisen, som inkluderede mad og værelse, var mellem 1937 og 1942 ca. otte kroner pr. døgn.

Det var et meget regelmæssigt, stille og fredeligt liv, som udformede sig for krogæsterne. Hver dag havde sine faste gøremål, som var nøje afpasset efter måltiderne. Også blandt krogæsterne var dagens højdepunkt morgenbadningen, hvor de umiddelbart efter morgenmaden i kroens spisestue eller ude på terrassen drog til stranden i enten medbragte biler eller på gåben. Mænd og kvinder badede sammen, men havde dog hver deres omklædningsafdeling i kroens egne badehuse.

Fig. 13: Kroens jumbe blev benyttet af de mange sommergæster til ture i landskabet. Her ses den foran kroen inden branden i 1936. Fotografiet er fra 1917 og er i privateje.

Fig. 13: The hotel's governess cart was used by many of the summer residents to take trips out into the countryside. Here we see it in front of the hotel before the fire of 1936. The photograph is from 1917, and is privately owned.

Klokken et var der frokost og aftensmad klokken syv. Til frokost og aftensmaden blev gæsterne kaldt sammen ved, at Mette gik ud på køkkentrappen og slog på en stor gong-gong, som stadig hænger på kroen.

Når frokosten var overstået, gik man enten ned og badede igen, spillede boccia, sad og snakkede eller gik ture. Efter aftensmaden var der tradition for, at man sad og hyggede sig inde i kroens to opholdsstuer. Her sad man og snakkede og spillede bridge, og de, der kunne, spillede klaver. På fotografierne kan man desuden se, at kroen havde en havepavillon, hvor gæsterne ofte sad og drak the og kaffe.

Spurvelauget

Når sommergæsterne var rejst, fulgte det næste store rykind bestående af glade jægere med deres familier. Disse jægere var alle med i det såkaldte "Spurvelaug", og de kom, sandsynligvis fra 1930'erne og frem til 1970, anstigende hvert år den 1. august, hvor andejagten startede. Hovedparten af medlemmerne i Spurvelauget var også logebrødre, og det var via tilknytningen til logen, at man fandt ud af at lave et sådant jagtlaug. Ligesom sommergæsterne var medlemmerne i dette spurvelaug mennesker med fine titler og uddannelser. Der var grever og grevinder, plantageejere, industriejere, sagførere, højesteretsdommere og hofjuvelere, som alle blev i tre uger, alt afhængigt af, om der var mange fugle.

De dage, hvor mændene ikke tog på jagt, drog alle familierne til havet, hvor man klædte om i kroens badehuse, men ellers tog mændene om morgenen ud på Værnengene og blev der hele dagen. Der var tradition for, at en af kroens folk kørte dem derud i kroens hestevogn, og først når solen gik ned, vendte de tilbage til kroen for at spise til middag. Når man var nået så langt, var klokken let blevet halv elleve.

Mens mændene var på jagt, tilbragte konerne og børnene dagen på kroen. Disse hustruers dage gik med at strikke, spille bridge, tage til stranden, gå små ture, sove middagslur og drikke kaffe. Tilsyneladende hyggede man sig sammen, men indtrykket er også, at Nymindegab måske ikke ligefrem var kvindernes drømmeferiested.

Fig. 14: Lokalbefolkningens redningsøvelser med den store redningsbåd tiltrak sig megen opmærksomhed fra landliggerne. Fotografiet er fra 1912 og er i privateje.
Fig. 14: The rescue exercises carried out by the local people in their large lifeboat attracted much attention from the summer residents. The photograph is from 1912, and is privately owned.

"*Der skete jo ikke alverden, når man ikke selv gik på jagt.*"[7]

Forholdet til de lokale

De voksnes forhold til og kommunikation med de lokale bærer præg af en blanding af nødvendighedsforhold, nysgerrighed og respekt. Kontakten med lokalbefolkningen fandt enten sted nede på fiskerbroen, hvor fiskerne fortalte røverhistorier, og i forbindelse med de ofte afholdte redningsøvelser, hvor landliggerne kunne beundre de unge knøses manøvrering af den tunge redningsbåd, eller den fandt sted i forbindelse med dagligdagens elementære behov for mad, reparationer, vask, rengøring og postudbringning.

Egentlige venskabsforhold opstod kun i sjældne tilfælde mellem landliggerne og de lokale. Reglen var snarere et venligt, høfligt og respektpræget, men dog stadigt distanceret og eksotiseret, forhold til de lokale. At man respekterede og beundrede de lokales evner og færdigheder, er tydeligt. For håndværkernes vedkommende respekterede man deres grundighed, deres faglige kunnen og deres økonomiske snusfornuft. Ud over håndværkernes faglige fortræffeligheder gjorde de lokale kvinders properhed også et stort indtryk. Mange kunne huske køkkenerne i de lokale hjem, hvor borde og gulve altid var renskurede, og kobbertøjet skinnede om kap med de ofte blankpolerede komfurer. Endnu en måde, hvormed de lokale satte sig i respekt hos landliggerne, var deres egen høje selvrespekt, deres faglige stolthed og manglende falden-på-halen, ja nærmest, sådan som landliggerne opfattede det, ligegyldighed overfor de udefrakomnes titler og økonomiske formåen.

Distanceringen, som man kunne vælge at kalde for en "hjertelig distance", var dog hele tiden til stede, og viste sig ved, at kontakten, skønt den var hjertelig, aldrig blev rigtig tæt. Mange af landliggerne forærede de lokale aflagt tøj eller brugt legetøj til børnene, og på den måde var der også et skær af altruisme over landliggernes forhold til de lokale. Klædefabrikant Max Schaumann forærede hvert år nogle udvalgte fiskere et sæt nyt tøj, og grosserer Gad forærede den lokale original Max sine aflagte jakker, ligesom børnenes tøj fandt

ny anvendelse hos før omtalte gartnerfamilie. Man lavede imidlertid ikke nogle deciderede aktiviteter sammen med de lokale, man bød dem ikke på middag i håbet om at lære dem bedre at kende eller inviterede dem, eller måske blot børnene, på vinterferie i København. Man havde tilsyneladende nok i de ofte meget store familier og de mange inviterede venner, som fyldte dagen ud.

Vigtigt at understrege her er dog også, at der trods alt var tale om et møde mellem to forskellige levemåder og to mere eller mindre forskellige verdensanskuelser og begrebsverdener, som skønt en gensidig respekt lå meget langt fra hinanden. Mangelen på fælles referencepunkter havde den betydning, at landliggernes opfattelse af de lokale var præget af en vis romantisering, som kun yderligere blev understreget af tidens ideer om national ånd og fædrelandskærlighed. I og med landsdelens afsides beliggenhed i forhold til hovedstaden, kunne man vel sagtens ikke finde en bedre repræsentant for en dansk folkekultur, end den vestjyske! De lokale Nymindegabboere blev opfattet som hyggelige, stærke, robuste og propre, og mange af landliggerne forsøgte at læse sig frem til en forståelse af egnens historiske baggrund og dermed også Indre Mission, der forekom dem så alvorsfuld og fremmedartet.

Endelig var der så sproget, som især for de voksne kunne volde problemer. Officer- og bankfruen fru Grams befippelse over Adam Rauges forklaring om tyskerne, der tilsyneladende kom anstigende i barnevogne (æ baanwogn) under krigen, er et eksempel på den sprogbarriere, som til tider var hæmmende for kommunikationen mellem de to grupper. Først ved hjælp af sønnens vestjyske sprogkundskab gik det op for fru Gram, at tyskerne var kommet i banevogne og ikke i barnevogne.

Voldte den vestjyske dialekt de voksne landliggere problemer, gik det langt lettere for børnene, som jo også tilbragte mere tid sammen med de lokale. Landliggerbørnene talte ofte perfekt vestjysk, hvilket i sig selv siger noget om et meget tidligt forsøg på at tilpasse sig de rammer, man befandt sig inden for sommer efter sommer. Ville man som barn have det maksimale ud af sine omgivelser, måtte man tilegne sig nogle af de teknikker, som muliggjorde dette. En af de vigtigste teknikker var sproget, som hovedparten af landliggerbørnene altså også lærte at mestre temmelig godt.

Max og færgen

Max var Nymindegabs lokale original og omtales her for sig selv, fordi han betragtedes som en særling af både de lokale og sommergæsterne. Han repræsenterede altså ikke landliggernes indtryk af de lokale. Jeg vil dog vove at påstå, at han var med til at understrege indtrykket af, at man her stod over for en befolkningsgruppe, der var så utrolig forskellig fra den, som man selv tilhørte. Man ville aldrig støde på en Max i hverken København eller Hellerup, men det kunne lade sig gøre i Nymindegab, hvor alting alligevel var så anderledes.

Max boede nede for enden af Redningsvejen i en gammel fiskerbod, og rundt om denne havde han sat skilte, hvor han advarede forbipasserende om at komme for tæt på grunden. Et af skiltenes påskrift lød blandt andet. *"Den der kommer min hytte for nær, han bliver rullet i tjære og fjer"*. Ofte kunne man træffe Max enten vandrende op og ned af Redningsvejen eller siddende på nogle store kaffedåser nede hos købmand Sillesen. Her sad han så og fungerede som nyhedsbudbringer, eller han fortalte gamle røverhistorier. Skønt han betragtedes som lidt af en særling, var det karakteristisk for datidens små lokalsamfund, at der også var plads til en Max, og at han ikke antoges som værende unyttig.

Han tildeltes således flere små funktioner, hvoraf den vigtigste var hans funktion som færgemand, hvor han passede trafikken over fjorden. "Færgen" var en lægterpram, der var så stor, at der kunne stå et spand heste på den, og selve fremdriften skete ved hjælp af en stage. Når folk ville over, ringede de med den store klokke, som skulle være den forhenværende klokke fra Lønne Kirke, og blev så færget over, hvis det ellers passede i Max´s kram.

De lokales syn på landliggerne

Ligesom landliggernes syn på de lokale langt fra var entydigt, men under ingen omstændigheder dårligt, gjorde det samme sig gældende den modsatte vej rundt. Hvad man især bed mærke i var, at landliggerne ikke gjorde særlig meget stads ud af sig selv. Disses afslappede forhold til beklædning blev af de lokale opfattet som et tegn på, at de udefrakomne forsøgte at falde i med omgivelserne. At man senere kan diskutere om denne tilpasning måske i virkeligheden blot var et led i omtalte idealistiske ferielivsform, ændrede ikke ved, at landliggernes forholdsvist simple levestil vurderedes som et forsøg på adaption.

Hvor vidt de lokale primært betragtede landliggerne ud fra et økonomisk indtægtsmæssigt synspunkt, er uvist. Man må dog formode, at sommergæsternes tilstedeværelse har betydet en økonomisk saltvandsindsprøjtning for det lille lokalsamfund. Dette må særligt have været mærkbart for håndværksindustrien i perioden 1915-1930, hvor en stor del af de nye sommerhuse blev bygget, men også på lang sigt i form af konstante reparationer og tilbygninger. At Adam Rauge, ud over at være utroligt værdsat af sommergæsterne, også nød økonomisk godt af disses tilstedeværelse, kan ses af, at han som den eneste i miles omkreds anskaffede sig en bil i 1930'erne.

Karakteristisk for lokalbefolkningen i Nymindegab var som nævnt også, at man ikke lå under for den livsstil, som landliggerne repræsenterede. Man kunne måske godt i starten være i tvivl om, hvordan man skulle tiltale de nyankomne med alle deres fine titler, og man var også klar over, at der her var penge til stede i et helt andet omfang, end hvad man selv var vant til. Men man havde også nogle egne værdier og kundskaber, som man satte meget højt, og som i konkrete arbejdssituationer førte til såvel egenrådige beslutninger, der veg uden om landliggernes anmodninger, som til en gensidig medfølelse overfor landliggerne.

Som eksempel på egenrådigheden kan nævnes Adam Rauges håndtering af familien Kraghs ønske om en koldkælder til opbevaring af letfordærvelige madvarer. Rauge tog imod bestillingen, men da han efter egen vurdering skønnede en sådan kælder som værende en tåbelig og helt unødvendig ting, gravede han blot en hulning i gulvet. Det måtte være nok, mente han, og det måtte familien så tage til takke med.

Hvad de lokales medfølelse angår, så modsvarede denne landliggernes medlidenhed overfor den materielle fattigdom i lokalsamfundet. Blandt de lokale var det blot byboernes blege kulør, deres spinkle muskler og manglende praktiske færdigheder i blandt andet det at fiske, man havde lidt ondt af.

Den hjertelige distance var også på sin vis gensidig. Ligesom landliggerne ikke tog initiativet til socialt samvær, gjorde de lokale det heller ikke. I det store og hele havde sommergæsternes tilstedeværelse ikke den store plads i de lokales bevidsthed. Ingen bed særligt mærke i eller latterliggjorde badegæsternes adfærdsformer, som jo trods alt afveg temmeligt meget fra de lokales egen gøren og laden. De lokale havde ikke selv tid til at bade og gå lange

ture. Der var arbejde, der skulle passes, og sådan var det bare. Landliggerne blev betragtet som nogle søde og rare mennesker, der bare var der, og som i øvrigt var en god indtægtskilde, men derudover uinteressante. De var aldrig det store samtaleemne og var tilsyneladende heller ikke genstand for misundelse. "Det rigtige liv" var livet, som det blev levet i Nymindegab af de lokale, og sommergæsterne var her primært et middel til dette livs opretholdelse.

Således synes de sociale skel mellem lokalbefolkningen indbyrdes at have været mere vigtige og mærkbare, skønt kløften her har været betydeligt mindre end den mellem landliggerne og de lokale. En væsentlig forklaring herpå er vel, at de to befolkningsgruppers verdensanskuelser og levemåder lå så fjernt fra hinanden, at landliggernes livsførsel ikke antoges som værende attråværdig. Derimod kunne man bedre identificere sig med folk, der i lokalsamfundet var lidt højere på strå end en selv, fordi en sådan position forekom realiserbar.

Forholdet mellem de to befolkningsgrupper kan som ovenfor antydet anskues ud fra en mål-middel relation. Mens landliggerne brugte lokalmiljøet i Nymindegab som et middel til afslapning, så man efterfølgende havde overskud til at klare det stressede liv i staden, brugte de lokale den tidlige sommerturisme som et økonomisk middel til at opretholde det lokale liv, som jo fortsatte også efter, at sommergæsterne var draget af.

Som en afrunding på ovenstående vil tesen her være, at netop tidens intellektuelle ophøjning og romantisering af de værdier, som eksisterede i små afsides liggende lokalsamfund, af de lokale opfattedes som en sympati, som aldrig føltes påtrængende. De familier, som holdt sommerferie i Nymindegab, hørte til den mere intellektuelle del af det danske borgerskab. Tilsyneladende skulle der enten et familiært tilhørsforhold eller en vist belæsthed og indsigt i tidens bredere videnskabelige og kunstneriske strømninger til, for at man i stedet for de mere mondæne steder kunne finde på at vælge Nymindegab. I hvert fald udartede den efterfølgende respekt overfor og romantisering af de lokales levevis sig i, at to befolkningsgrupper, som ellers var meget forskellige, kom godt ud af det indbyrdes. I overensstemmelse med tidens nationale strømninger, forsøgte sommergæsterne ikke at lave om på noget. Tværtimod gjorde de i forhold til, hvad deres økonomiske velstand kunne have bibragt dem af luksus, en dyd ud af at leve nogenlunde simpelt, og deres manglende påtrængenhed i form af en "hjertelig distance" stemte måske i virkeligheden meget godt overens med de lokale vestjyders egen høflige tilbageholdenhed. Der var altså ikke tale om de uheldige kultursammenstød, som ofte har præget efterkrigstidens turisme, hvor en helt ny gruppe af lønmodtagere, uden respekt for det lokale miljø og dets befolkning, bevægede sig ud i sommerlandet.

Bevaringselementer

Efter ovenstående skitsering af ferielivet i Nymindegab, er det afslutningsvist meget relevant at nævne, at der ud over mange andre ting, som adskiller Nymindegab væsentligt fra andre tidligere ferieområder i Danmark, også er det, at der ikke er sket de store ændringer, siden de første sommerhusfamilier troppede op. Vigtigt i denne henseende er, at Nymindegab var og er omgivet af statsejede, og dermed de facto fredede arealer, og at der yderligere var tale om en meget tidlig fredning i 1947 af den gamle del af Nymindestrømmen mellem Gammelgab og Nymindegab med tilstødende arealer.

Hvad der yderligere har haft betydning, har været krigens paradoksale bevaringsmæssige indflydelse på området, idet den bebyggelsesmæssigt skabte et afbræk, der var helt anderledes dramatisk end i Nord- og Sydsjælland samt Henne og Blåvand. Krigen bidrog på sin egen måde til, at Nymindegab undveg den ofte meget uheldige sommerhusudvikling, som har fundet sted mange andre steder, hvorved landskabet ikke blev udsat for ændringer i samme omfang, som tilfældet ellers var. Tyskernes udsætning af miner og faren ved disse også efter krigens slutning, betød for eksempel, at forsvarsministeriet ikke ville frigive resten af det ikke fredede område til sommerhusbebyggelse, som man har gjort det i Henne.

Endeligt har de enkelte sommerhusejeres meget store grunde og deres ligeledes manglende behov for at sælge ud af deres jord været medvirkende til, at den karakteristiske harmoniske helhed mellem områdets storslåede naturværdier og den særlige bygningskultur er blevet bevaret.

Laura Tolnov Clausen, født 1971. Stud. mag. i Europæisk Etnologi på Københavns Universitet. Har foretaget flere undersøgelser i Vestjylland af relationer mellem mennesker og landskaber i fortid og nutid. Udgivelser: Jagthytterne på Værnet – kompromitterende for naturen eller en bevaringsværdig drøm om frihed?, *FRAM* 1993. Vestjylland på egne præmisser. *Nord-Nytt* nr. 69, 1998. Artiklen her er baseret på materiale indsamlet i Nymindegab sommeren 1997 og foråret 1998 for Museet for Varde By og Omegn.

Noter

1. Tuxen 1928, s. 85.
2. Tuxen 1928, s. 265-266.
3. Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie, bind 12. 1990, s. 319.
4. Således citeredes tømrermester Adam Rauge i et af interviewene.
5. Esepiger: Medens fiskerne var på havet, foregik kvindernes arbejde i og omkring fiskerboderne. Her lavede de mad til de fra havet hjemkommende, rensede de fangede fisk og satte maddingen (esen) på krogene. Sidstnævnte gav anledning til benævnelsen esepiger.
6. Erichsen 1918, s. 10.
7. Hustruernes generelle holdning til ferielivet i Nymindegab huskedes således af en tidligere krogæst.

Litteratur

Bostrup, Erik: Ethvert billeder er signeret hen over hele dets forside. *Jyllands-Posten,* 9. februar 1955.

Dahl, Knud: *Fredede områder og statsskove. Jylland.* København 1987.

Dansk Kulturhistorisk Museumsforening. *Sommerglæder.* Viborg 1985.

Erichsen, Erich: *Strandby Badehotel. Brogede sommerbilleder fra den danske kyst.* København 1918.

Finnerup, Anders: Niels Skovgaard - En kunstner i Kjærgård. *Fra Ribe Amt,* bind XXIII-I. Struer 1984.

Fredningsnævnets kendelse af d. 20 september 1947 vedr. fredning af den gamle del af Nymindestrømmen.

Löfgren, Orvar: Landscapes and Mindscapes. *Folk* nr. 31, 1989.

Mentze, Ernst: Rejse i tiden med etatsraadens unge datter, der fylder 80. *Berlingske Tidende,* 9. marts 1958.

Näsström, Gustaf: *Dalarna som svenskt ideal.* Stockholm 1937.

Olsen, Olaf: *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie bind 12,* København 1990.

Poulsen, Sigurd Enggård: *Nyminde - en vårens dal.* Nørre Nebel 1981.

Qvesel, Poul: *De syv sogne. Blåbjerg kom-*

mune 1935-1995. Nørre Nebel 1996.
Schindler, Peter: *Mogens Francesco Ballin*. København 1936.
Smidt, Grethe: Fruen ved havet. *Vejle Amts Folkeblad*, julen 1958.
Tuxen, Laurits: *En malers arbejde gennem tredsindstyve år fortalt af ham selv*. København 1928.

Summary

South of Ringkøbing Fjord lies Nymindegab, which has acted as a magnet to artists since the end of the 19th century. From the beginning of the 20th century onwards a number of wealthy Danes from the eastern part of the country discovered the area, and in the period from 1910 to 1922 summer cottages shot up along the two roads that have the highest position, Redningsvej and Bjålumvej.

In many ways Nymindegab was different from other holiday resorts in Denmark. Here there was a finely-conceived holistic view of the relationship between buildings and nature; the summer cottages were built in brick in accordance with the West Jutland building tradition, and the interior design was simple. This simplicity was also expressed in the way the holidaymakers behaved.

This modest and uncomplicated way of spending a holiday has to be seen within a wider ideological perspective. The sense of national identity which was growing up at this time was grounded on the idea of the cultural and spiritual roots of the fatherland. Throughout Europe, previously remote areas were being 'discovered' and put on the map. These areas represented a period and an historical inheritance which had been swallowed up in other places by the onward march of industrialisation. The summer residents at Nymindegab differed from many other groups of holidaymakers by their deep respect for this historical inheritance, which may perhaps be explained by the fact that they belonged to the more intellectual part of the Danish middle classes, and many of them had family connections with the area.

The relationship between the summer residents and the local people might be described as one of "cordial distance". The summer residents respected the locals for their professional skills and self-respect, though at the same time their views were coloured by a certain altruism and romanticism. The locals were well-disposed towards the summer residents because they made no attempt to change anything, but most of all because, in financial terms, they were a shot in the arm for the local community.

There have been no major alterations as regards the building of summer cottages since the first summer residents turned up in Nymindegab, largely due to the fact that a preservation order for the area was passed at an early stage, in 1947.

Lene B. Frandsen, museumsinspektør

På jagt efter fiskerlejet Sønderside
– Arkæologiske undersøgelser

Fiskerlejet Sønderside beliggende mellem Ho Klitplantage og Skallingen er velkendt fra de skriftlige kilder, mens de arkæologiske vidnesbyrd indtil for få år siden kunne ligge i en skotøjsæske. De sidste års udgravninger har vendt dette billede. Keramikfyldte kulturlag og spor af huse dukker nu op af sandet.

"Sønderside var mere end et fiskerleje. Det var en havneby og handelsplads. Her stod rækker af periodisk beboede boder for bønder fra egnen og fiskere langt borte fra, fra Varde, Ribe og Sønderjylland og for fiskeopkøbere og handelsfolk. Men der var også huse, hytter og boder til fast beboelse for "erhvervsfiskere", søfolk og håndværkere og handlende." Således skriver H. K. Kristensen i sin spændende bog om sydvestjyske fiskerlejer.[1] Hans beskrivelse af det gamle fiskerleje bygger på de historiske kilder; for eksempel Kærgård tingbog og Riberhus lensregnskab. Men hvor lå Sønderside mere præcist, hvilken udstræk-

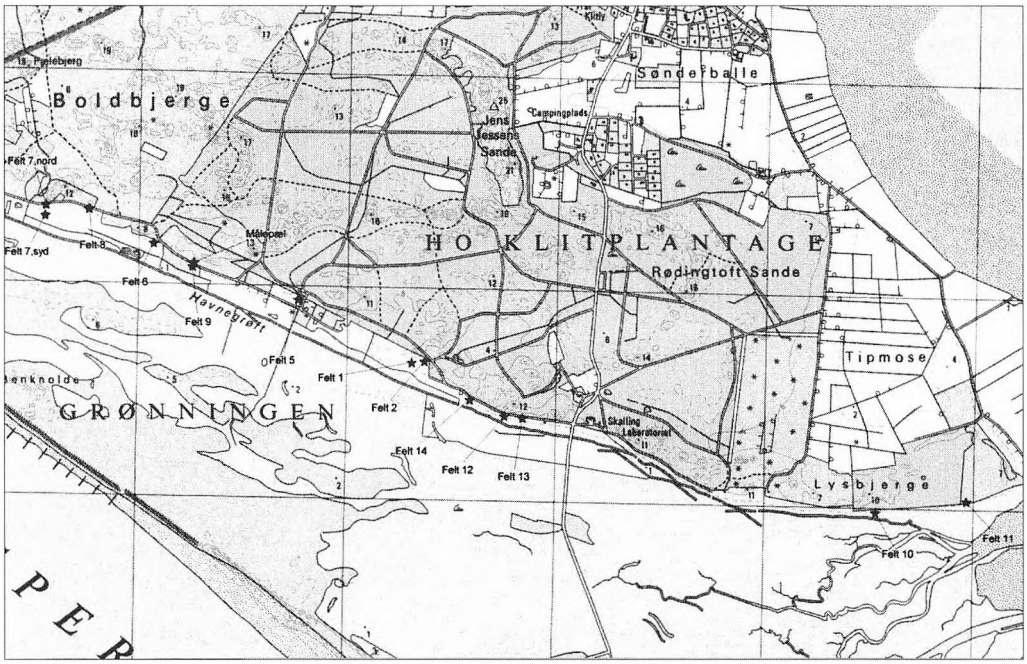

Fig. 1: På kortet ses udgravningsfelterne. Havnegrøften parallelt med Ho Klitplantage ligger formodentlig ca. hvor den gamle kystlinje har gået. Kort: Copyright Kort & Matrikelstyrelsen, Rentemestervej 8, 2400 København NV.

Fig. 1: The map shows the lots excavated at the dig. The harbour ditch parallel to Ho Plantation probably marks the position of the old coastline. Map: Copyright Kort & Matrikelstyrelsen.

ning havde den, og hvordan så husene eller boderne ud? Det giver de skriftlige kilder ingen svar på.

Hvis man i dag vandrer langs med havnegrøften jævnfør kortet fig. 1, er der overhovedet ingen synlige tegn på, at der her har ligget et livligt fiskerleje, som var eksistensgrundlaget for hundredevis af mennesker. Stormfloder og sandflugter har ommøbleret landskabet adskillige gange siden 1500-tallet, hvor Sønderside havde sin blomstringstid. Skallingen er dannet siden, og Langli var indtil 1634 landfast med Ho Sogn. Hvis man ser på de gamle kort, ligger Sønderside (Alt Sondersyde) lidt syd for og cirka midt mellem Oksby og Ho (se kort fig. 1, side 71). Dette er en meget upræcis stedsangivelse – som når man står i det vidtstrakte landskab, uvilkårligt giver én fornemmelsen af, at lede efter den berømte nål i høstakken.

Det har altid stået højt på Museet for Varde By og Omegns ønskeliste at finde Sønderside og udgrave i hvert fald bare en lille del af den. Man kunne drømme lidt om en mellemting mellem det sunkne Atlantis og Pompei - en hel by begravet under sand. Selv om virkeligheden måske er – en hel by skyllet i havet! Museet har i årenes løb fået en del potteskår ind fra området, som uden tvivl har kunnet knyttes til Sønderside, men som regel har de været uden nærmere oplysninger om fundstedet.

I 1994 foretog Blåvandshuk Egnsmuseum, forud for genplantning af skov, en mindre prøvegravning i Ho Klitplantage i håb om at støde på rester af Sønderside. Selve undersøgelsen var resultatløs, men den gav alligevel museets udgravningstekniker, Søren Christensen, blod på tanden. Han rekognoscerede i fritiden systematisk området mellem Ho Klitplantage og havnegrøften. Og anstrengelserne gav resultat. På i alt 14 steder fandtes der potteskår, som kunne dateres til 15-1600 tallet, hvilket aldersmæssigt passer med Sønderside. Fundene blev gjort under vidt forskellige forhold; i hjulsporene, i rævegrave eller oppløjet på vildtagrene - de små marker som af hensyn til vildtet med mellemrum pløjes og tilsås med græs. Den mest interessante lokalitet var et vindbrud i en klit, hvor der sås spor af kulturlag hele vejen rundt (fig. 2). Her fandtes jydepotteskår, teglstumper og en enkelt rusten fiskekrog, hvilket bekræftede os i, at dette måtte være fiskerlejet Sønderside, vi endelig havde fundet.

Idet Sønderside på mange måder også

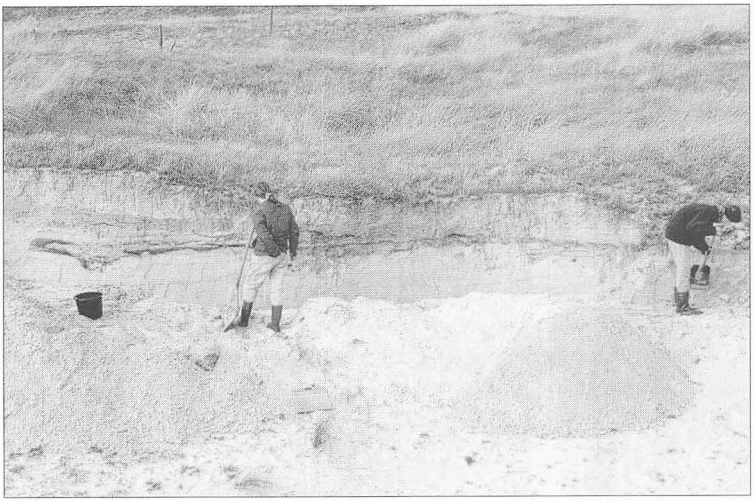

Fig. 2: Kanterne i vindhullet i klitten afrenses. Felt 1. Kulturlaget ses som mørke striber i det lyse sand. Foto: Lene B. Fradsen.

Fig. 2: Cleaning the edges of a hole in the dune shaped by the wind. Lot 1. The culture layer can be seen as dark stripes in the lighter sand. Photo: Lene B. Frandsen.

Fig. 3: Udgravning af hustomten i felt 6. Husets omrids står mørkt mod det omgivende lyse sand. Foto: Lene B. Frandsen.

Fig. 3: Excavation of a house site in lot 6. The outline of the house is dark against the surrounding light sand. Photo: Lene B. Frandsen.

interesserede andre museer i amtet, her ikke mindst Den Antikvariske Samling i Ribe og Fiskeri- og Søfartsmuseet i Esbjerg, besluttedes det, at undersøgelserne af fiskerlejet skulle være et nyt satsningsområde under det, der dengang hed "Vestjylland og Verden" – et forskningssamarbejde mellem museer i Ribe og Ringkøbing Amter. Og takket være midler fra Ribe Amtsråd er der i perioden 1995-1997 foretaget arkæologiske undersøgelser i området, med det klare formål at opspore Sønderside. Da der kun var penge til at grave 2-3 uger hvert år, har undersøgelserne været af sonderende karakter, og der er primært tale om søgegrøfter eller ganske små fladeafdækninger.[2]

Feltarbejdet i 1995

I 1995 havde vi kun to uger til vores rådighed, hvor vi først og fremmest koncentrerede os om felt 1 (fig. 1), vindbruddet i klitten. Profilerne blev afrenset og registreret, hvilket var ret omfattende. Der blev tegnet mere end 50 meter sammenhængende profil. Stedvis var lagsekvenserne vanskelige at tolke. Ind imellem tydelige aktivitetslag med trækul og potteskår fandtes adskillige tynde lag, der sandsynligvis blot repræsenterede en vækstthorisont, sandflugt eller oversvømmelse. Stedvis forekom der kraftige forskydninger i lagsekvenserne, der må tilskrives vinderosion eller stormflod. Der er i det hele taget mange naturlige forklaringer, som skal tages med i overvejelserne omkring tolkningen af lagserierne. For at få en fornemmelse af lagenes karakter i fladen udgravedes et felt på ca. 8 x 5 meter umiddelbart nord for vindhullet. Vi var lidt uheldige med placeringen af dette felt, idet en stor del af toppen var forstyrret af en skyttegrav fra 2. verdenskrig. I bunden fremkom dog et utroligt fundrigt lag, hvor store jydepotteskår nærmest lå strøet rundt i sandet. Efter undersøgelsen i og omkring vindhullet var konklusionen, at det uden tvivl var en del af Sønderside, der var afdækket, men hvor – midt i bebyggelsen eller på forstranden – lod sig ikke afgøre. Stolpesporene kunne lige så godt stamme fra pæle til at hænge net på som fra egentlige huse. Fundmaterialet var utroligt righoldigt undersøgelsens størrelse taget i betragtning. Hovedparten af keramikken er hjemligt produceret, jydepotter og rødbrændt ler-

gods, men der forekommer også en del skår af fremmed herkomst, såsom grågulligt glaseret lergods og stentøj.

Sideløbende med udgravningen i klitten gravedes der nogle små prøvegrøfter i kanten af og inde i selve klitplantagen. De var generelt tomme. Endvidere blev havnegrøften og dens nære omgivelser rekognosceret, og der foretoges systematiske prøvestik over store arealer. I løbet af vinteren 1995 bearbejdedes resultaterne, og det besluttedes, hvor der skulle sættes ind i 1996. Valget faldt på en vildtager længere mod vest, felt 6, se fig. 1. Dels fordi der her var fundet meget keramik, dels fordi terrænet var fladt og let tilgængeligt, så der skulle ikke fjernes en masse sand først.

Feltarbejdet i 1996

Udgravningen indledtes ved at fjerne overjorden på vildtageren syd for markvejen med rendegraver. I første omgang bortgravedes muldlaget og lidt af det underliggende hvide sand. Herved fremkom enkelte skår og lidt teglstumper, men ingen stolpespor eller egentlige kulturlag. Vi var så småt ved at opgive, men ville lige gå dybere ned med maskinen for at checke undergrundens karakter. Længere nede fremkom der pludselig fyldskifter, som har været dækket af et næsten sterilt lag flyvesand. Det besluttedes derfor at starte forfra og afgrave hele feltet endnu engang. Nu fremkom foruden diverse, lidt diffuse fyldskifter, et temmeligt stort og sammenhængende kulturlag, som hurtigt viste sig at være en hustomt orienteret nord-syd, ca. 8 meter lang og 4 meter bred. Husets indre stod klart afgrænset mod det sterile sand langs kanten (fig. 3), mens selve kulturlaget virkede omrodet. Formentlig som følge af en stormflod. Her lå blandt andet en del munkesten, tilsyneladende ikke i deres rette leje, men som om de havde "flydt" rundt, fig. 4. Det er ikke til at sige, om det virkelig var stormflod og oversvømmelse, der i sin tid jog de oprindelige beboere væk, men det blev i hvert fald det, der fik os til at opgive. På grund af stormen i vores anden udgravningsuge, blev feltet til sidst oversvømmet. Et forsøg på at finde undergrunden – ca. 14 dage efter undersøgelsens afslutning – viste, at den kun lå 3-5 cm dybere. Da vandet straks kom piblende op, var det ikke muligt at få afgravet kulturlaget helt til bunds, og hermed få registreret eventuelle stolpehuller. Så der er desværre ikke påvist stolpespor, som kan klarlægge

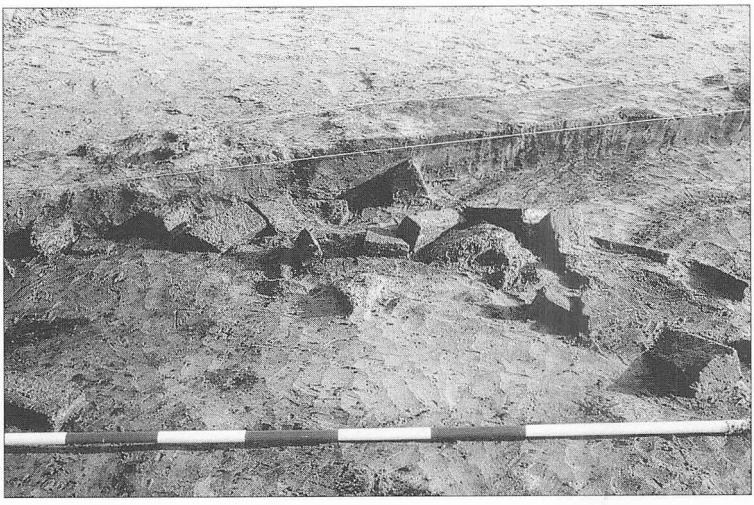

Fig. 4: Den centrale del af hustomten felt 6, munkesten i en uordentlig bunke. Foto: Lene B. Frandsen

Fig. 4: The central part of the house site in lot 6, large bricks in a jumbled heap. Photo: Lene B. Frandsen.

Fig. 5: Hushjørne, tørvevæg i felt 9. Foto: Lene B. Frandsen.
Fig. 5: Corner of a house turf wall in lot 9. Photo: Lene B. Frandsen.

husets type. Der har formodentlig også været tale om en art fodremskonstruktion uden indre tagbærende stolper. Ved undersøgelsen fremkom en del munkesten, men flere af dem bærer spor af sekundær brænding, så de stammer muligvis ikke fra væggene, men snarere fra et muret ildsted. I kulturlaget fandtes desuden adskillige klæglersplamager, hvoraf mange var formet i munkestensstørrelse, hvilket kunne tyde på, at husets vægge har været bygget af soltørrede klæglerssten. Fund af rudeglas indikerer, at der har været vinduer i huset. Fundmaterialet i hustomten belyser at følgende aktiviteter har fundet sted: almindelig husholdning, fiskeri og muligvis klædehandel. Husholdningen afspejles af den store mængde skår fra køkkentøj, jydepotter, lerskåle og fade, samt drikkeglas. Fiskeriet dokumenteres ved de mange jernklumper, hvor røntgenfotos viser en del fiskekroge. Det sidste aspekt klædehandel eller skræddervirksomhed antydes af en velbevaret sømglatter (en slags strygejern af glas), en klædeplombe, et fingerbøl, og en del hægter og maller. Groft synes fundmaterialet at kunne dateres til 1500-tallet, hvilket falder fint i tråd med en mønt fundet i husets kulturlag, en såkaldt søsling slået 1524 i Malmø.

Da det indtrængende vand umuliggjorde feltarbejdet fortsattes undersøgelsen et nyt sted, højere oppe i klitten, vest for vejen, der svinger ind i landet. Her fjernedes omkring 0,50-1,00 meter klitsand, med rendegraver, over et område på ca. 3 x 6,5 meter orienteret nord-syd. Der fremkom her et kraftigt og fundrigt kulturlag. Desværre var feltet gennemskåret af en moderne grøft. Da det ikke var praktisk at udvide feltet på grund af de høje klitter og vejen, nøjedes vi med at tegne overfladen og grave til undergrund i det sydvestligste hjørne og her registrere profilen. Profilen viste en lagserie, der kan tolkes som gulvlag. Selvom der kun blev gravet ganske lidt i dette felt, fremkom der alligevel en stor mængde potteskår, som minder om skårene fra den nærliggende hustomt. Hovedresultatet af 1996-undersøgelsen var de klare bebyggelsesspor. Der var ikke bare tale om en spinkel bod men om et solidt lille hus, der har kunnet fungere hele året og med et inventar, som tyder på, at der her foregik andre aktiviteter end sæsonfiskeri. Som afslutning på undersøgelsen i 1996 blev der

foretaget en række prøvestik i området, og ca. 150 meter sydøst for huset kom der adskillige potteskår i et enkelt spadestik. Et oplagt sted at grave det følgende år.

Feltarbejdet i 1997

Et andet mål for 1997 gravningen var at få lavet nogle flere søgegrøfter, og hermed få indkredset Sønderside udbredelse. Det blev da også til i alt 8 større eller mindre felter i løbet af de 3 uger, der var til rådighed i oktober-november. Udgravningerne påbegyndtes så langt mod nordvest, som vi kunne forestille os Sønderside strakte sig (fig. 1) felt 7 og 8. Den vestligste søgegrøft var så godt som fundtom, mens den næste (felt 8) havde indicier, i form af tynde kulturlag og potteskår på, at der her har været en menneskelig aktivitet, som kunne knyttes til fiskerlejet Sønderside.

Den næste søgegrøft, felt 9 (fig. 1), hvor der i et prøvestik i 1996 var dukket ganske meget keramik op, skuffede bestemt heller ikke, og dette blev hovedfelt i 1997. Udgravningsfeltet målte til slut ca. 116 m^2 og var ca. 1 meter dybt. Lagserien vekslede mellem kulturlag med mange fund og lyse vand- eller vindaflejrede lag med få fund, men langtfra fundtomme. Hovedparten af lagene bærer præg af en eller anden form for omlejring. Der må have været vand oppe mange gange, siden bebyggelsen er forladt. I bunden af udgravningen fremkom nogle tilsyneladende mere permanente anlæg. Et mørkt tørveagtigt gulvlag som mod nordøst afgrænses af en tørvevæg, der fremstår som mange grå firkanter omlejret med hvidt sand (fig. 5). Feltet var desværre for lille til nøjagtigt at bestemme, hvilken bebyggelsesmæssig sammenhæng disse konstruktioner har indgået i. Bemærkelsesværdig er især de mange fund, der dukkede op i dette begrænsede område. Fundmængden ville ikke være meget større i en middelalderlig byudgravning. Hovedparten var keramik af hjemlig vare, jydepotter og rødglaseret rødgods, dertil kom glaserede kakler og rudeglas, der peger på bygninger af en vis standard. Fundmaterialet synes at høre hjemme i 1500-tallet.

Udgravningskampagnen 1997 sluttede med 5 små felter længere mod øst, alle placeret lidt nord for havnegrøften, felt 10, 11, 12, 13 og 14 (fig. 1). Felterne var ca. 2 x 4-10 meter store og ca. 1 meter dybe prøvehuller. I denne dybde kommer vandet som regel meget hurtigt, og det er ikke muligt at gå dybere. Der dukkede ikke fund op i nogle af dem, hvilket kan undre især for felterne nærmest betonvejen og Skalling-laboratoriet. Husmandsstedet lidt nord herfor betragtes nemlig som den sidste rest af Sønderside.[3] Måske bør man lede længere mod nord inde i plantagen, hvilket er temmeligt besværligt på grund af vegetationen og de høje indlandsklitter.

Sammendrag

Resultatet af disse primære undersøgelser i jagten på Sønderside har først og fremmest været en konstatering af, at resterne af Sønderside ligger godt bevaret under flyvesandet, samt en foreløbig afgrænsning af bebyggelsen mod nordvest. Felt 7 var så godt som fundtomt. Afvandingsgrøften mod vest er også rekognosceret uden noget resultat. Fundmængden stiger lidt i felt 8, og området omkring felt 6 og 9 er overordentlige fundrige og må betragtes som et kerneområde. Udgravningen af felt 9 gav nye erfaringer med hensyn til sammenskyllede lag. Og set i bakspejlet må man nok konkludere, at vi ikke har gravet dybt nok i felt 5 til at være sikre på, at der ikke også her gemmer sig kulturlag. Så bebyggelsen synes at brede sig fra felt 8 mod nordvest til i hvert fald felt 1 mod sydøst. Med hensyn til prøvegrøfterne mod øst er de gravet så dybt, at vi ved, at der ingen kulturspor er i dem. Muligvis skal man her

højere op på land, for at få kontakt med en eventuel bebyggelse.

Fundmaterialet er meget stort og et kapitel for sig. Alene en systematisk gennemgang af jernet med dets indhold af fiskekroge og forskellige nagler og beslag vil være for omfattende i denne omgang fig. 6. Fremhæves skal også keramikken med et spændende indslag af import, som fortæller om udstrakte handelskontakter til udlandet. Væsentlig i forbindelse med fundene er også bygningsmaterialerne munkesten, tagsten, kakler og rudeglas, som antyder at nogle af husene må have været af mere permanent karakter. Der er altså ikke kun tale om en sæsonmæssig bebyggelse med esehuse og boder på stranden. I denne sammenhæng er ikke mindst huset i felt 6 interessant med dets fund, som antyder klædehandel eller skræddervirksomhed Dateringsmæssigt har der ikke været nogen overraskelser. Alle fundene synes at kunne placeres i 15-1600-tallet. Der er ingen indslag af tidlig middelalder eller andet, som synes at forrykke de skriftlige kilders vidnesbyrd om, at Søndersides betydning toppede i 1500-tallet.[4] Selv om disse første spæde arkæologiske spadestik har været et stort skridt på vejen i forståelsen af fiskerlejet Sønderside, er der endnu et stykke, før vi har et præcist billede af pladsens omfang og udvikling. Det er vigtigt at holde sig for øje, at Sønderside var et dynamisk sted, og at den sæsonmæssige del af fiskerlejet muligvis ikke lå det samme sted hvert år. Endvidere har lejet ifølge H.K. Kristensen[5]

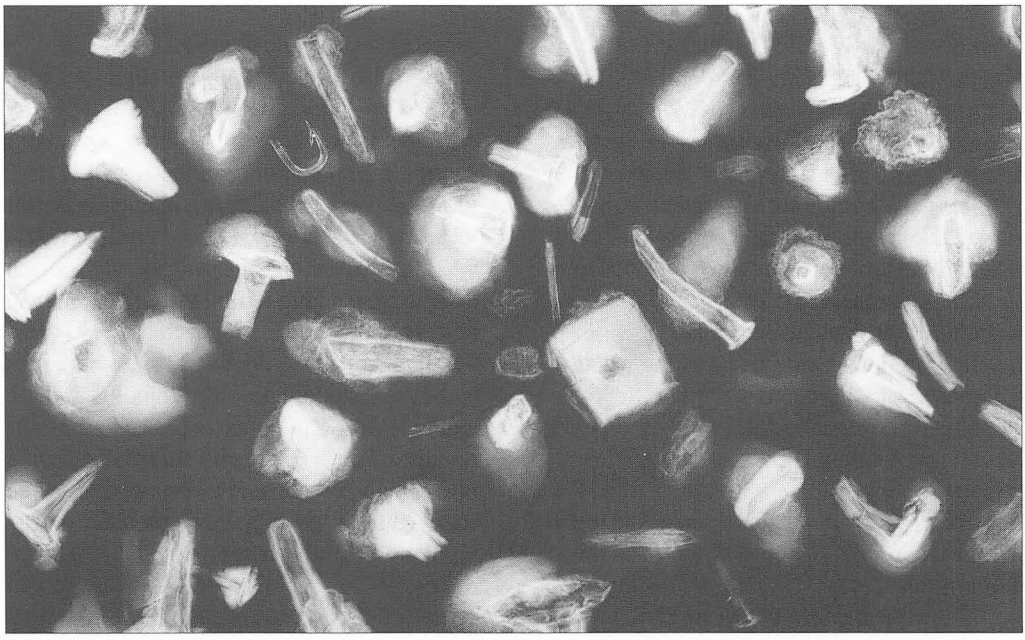

Fig. 6: Røntgenfoto af nogle af de mange hundrede jernklumper, som er fundet under udgravningerne. Det metalliske jern er næsten korroderet bort i det saltholdige sand, men indholdet: søm, klinknagler og fiskekroge fremtræder tydeligt som hvide skygger. Foto: Anette Adomat Simon.

Fig. 6: X-ray photograph of some of the lumps of iron found in their hundreds during the excavations. The iron has been almost completely corroded away in the salty sand, but items such as rivets and fishing hooks stand out clearly as white shadows. Photo: Anette Adomat Simon.

været inddelt i flere kvarterer: Sønderside Storleje, Gamle Sønderside og Føjenæringen. De enkelte bebyggelser har muligvis blomstret på forskellige tidspunkter, men kan også have eksisteret sideløbende, og endda lappet ind over hinanden.

Lene B. Frandsen. Født 1959. Cand.phil. i forhistorisk arkæologi fra Århus Universitet. Arbejdede derefter en årrække på Den Antikvariske Samling i Ribe, og blev i 1990 ansat som museumsinspektør på Museet for Varde By og Omegn.

Noter

1. Kristensen, 1965, s. 80.
2. Udgravningens data: Fund, beretninger og fotos findes på Varde Museum, journ. nr. VAM 1256. I feltarbejdet deltog udgravningstekniker Søren Christensen, stud.mag. Lene Birgitte Højrup, cand.mag. Susanne Gram og Helle Henningsen samt undertegnede Lene B. Frandsen. Jordarbejdet blev udført af Jessens Entreprenørforretning, Blåvand, og skurvognen blev venligst stillet til rådighed af Oxbøl skovdistrikt, hvor klitplantør Ole Knudsen takkes for stor imødekommenhed. Også tak til Blåvand Jagtforening og de mange flinke lodsejere på strækningen.
3. Kristensen, 1965, s.77.
4. Holm, 1993, s. 120.
5. Kristensen, 1965 s.93.

Litteratur

Holm, Poul: *The Decline in Fishery and fish trade from West Jutland, c. 1550-1860, Facing the North Sea.* Fiskeri- og Søfartsmuseets studieserie, nr. 2., Esbjerg 1993

Kristensen H. K.: *Gamle sydvestjyske fiskerlejer,* Historisk samfund for Ribe Amt, Varde 1965.

Nørlund, N. E.: *Geodætisk Instituts publikationer II, Johannes Mejers kort over det danske Rige.* København 1942.

Summary

The fishing settlement of Sønderside, situated between Ho Plantation and Skallingen, is well documented in the written sources and on old maps, cf. page 71 (Alt Sondersyde). Life there was wild and boisterous, as described in a lively fashion by H.K. Kristensen in 1965. Today no visible traces of the settlement remain, and for a long time an attempt to find the settlement was high on the list of priorities at Varde Museum. Finally, thanks to a cooperative effort by several museums in the County of Ribe, funds were found to carry out a number of archaeological investigations in the years 1995 to 1997. A thorough reconnaissance was made of the area, and trial digs were made at selected places (fig. 1). Finds were not made at all these locations. The settlement would seem to have been concentrated between lot 1 in the East and lot 7 in the West, and the most interesting finds were made at lot 6. The site of a little house was discovered (figs. 4 and 5), with a rich collection of finds from the 16th century: pottery, local and imported, glass, tiles, iron nails, fishing hooks (as well as hooks and eyes), stoppings for clothing, a thimble and a seam smoother. These last finds would indicate that some form of tailoring business went on in this house alongside fishing. Lots 1 and 9 also revealed a large number of finds, and in lot 9 there were traces of houses (fig. 6). An important aspect of these finds are the building materials – large bricks, roofing tiles, tiles and window glass – which indicate that some of the houses must have been of a more permanent nature, so that this was not simply a seasonal settlement with bait huts and sheds set op on the beach.

Poul Holm, forskningsprofessor, dr.phil.

Sønderside
– Fiskerleje og handelsplads

Sønderside er en forladt bosættelse mellem Ho og halvøen Skallingen, der var ramme for et livligt fiskeri og betydelig handel i 14-1600-årene. I denne artikel gives nogle glimt af livet på pladsen som introduktion til igangværende forskning.

En troldkarl

Den 27. januar 1615 vidnede femoghalvtreds ærlige og bekymrede mænd for retten i Kærgård i Vestjylland at Morten Nielsen var en troldkarl. Beskyldninger for troldom havde været fremført mod ham i de sidste syv år. En gang var han flygtet udenlands, men han var vendt tilbage og havde videreført sin fiskeri- og handelsvirksomhed. Nu var hans forbrydelser mod kristendommen imidlertid velbevidnet ved heksen Maren Knudsens tilståelse fire måneder tidligere. Hun havde angivet Morten som leder af en rode – en samling af hekse og troldkarle – som også indbefattede fire karle og omkring ti andre kvinder. En i gruppen havde indgået ægteskab med den Onde selv, og roden havde ofte kærnet smør i havstokken.[1]

Morten var den rigeste skibsreder på Sønderside. Han havde forvaltet sin arv på to skibe efter faderen Niels Mortensen godt og havde seks skibe og flere ejendomme fyldt med lagre af tømmer og fisk. Han var også en voldelig mand som var kendt ved retten for sine blodige overgreb på skyldnere både i hjemmet og under handelsfærd til Hamborg. Der er ingen grund til at formode at han var elsket af mange. Tyve år tidligere havde hans egen bror ført proces mod ham efter en uheldig handelsfærd til Norge, hvorefter Morten havde taget hans penge og sparket broderen ud af dennes eget hus i Varde. Efter Marens angivelse af ham som troldkarl beviste Morten Nielsen endnu en gang sin overlevelsesevne. Engang før den 27. januar 1615 var han flygtet ud af landet – måske på en af sine egne både.

Efterfølgende blev Mortens værdier gjort op, da hans gods var hjemfalden til kongen, dog bortset fra en part som konen fik lov at beholde til sin videre eksistens. Boet blev gjort op til 370 rigsdalers værdi, en betragtelig sum på denne tid. Det omfattede blandt andet et tømmerlager og tre huse, hvoraf det ene på seks fags længde på Sønderside Storleje kun blev sat til 9 daler og sikkert kun var et lager, mens de to øvrige var beboelseshuse. Det ene, vurderet til 50 daler, lå på Føjenæring mellem Sønderside og Langli og havde to nagelfaste senge, og det andet, vurderet til 64 daler, lå på Sønderside i 8 fags længde og med 5 fag kvist. Det sidste var beboet af konen, og lensmanden lod hende beholde halvdelen af huset. Den største værdi var bundet til skibe og både, hvoraf en krejert på 23 læster var den største og sikkert blev brugt til Morten Nielsens handelsfærder til Norge og Tyskland. Den var vurderet til 280 rigsdaler, og Morten ejede halvdelen af den. Desuden var der en stor ny fiskeevert til 45 daler og en evert til 20 daler, foruden nogle mindre både der blev sat til 5-9 daler stykket. Et tømmerlager blev sat til 31 daler, indboet til 16 og forrådet til 15 daler, mens de øvrige værdier bestod af et halvt vod, nogle liner og årer som blev sat til 11

daler. Derimod var der intet spor af en kontant pengebeholdning. Morten havde nok taget en sum med, og der er næppe heller tvivl om at hustruen Kirsten havde forstået at stikke noget til side inden bovurderingen. Alligevel fornemmer vi en velstående handelsmands hus bag beskrivelsen af de flamske sengeklæder, kedler, tinfade og -potter, egeskab, skrin og kisten med 3 alen rødt og 10 alen almindeligt klæde. Bryggekedlen og de fire øltønder foruden tre borde og stole viser at Morten og Kirsten nok kunne traktere deres gæster.

For øvrigt viste Kirsten at hun kunne klare sig som handelskvinde. Hun fik snart en båd på fiskeri, og i 1623 havde hun hele fire. Da havde hun drevet forretningen så vidt at hun sammen med flere andre på Sønderside blev anklaget for ulovlig handel. Hun levede endnu i 1637, da sønnen Niels Mortensen havde overtaget forretningen.

Morten Nielsens storhed og fald er kun en af historiens myriader af skæbner. Vi kan komme ham tættere end de fleste af hans samtidige, og alligevel står vi tilbage med nysgerrigheden stimuleret, men utilfredsstillet. Hvorfor gik det så galt for Morten til sidst efter al hans succes, og hvad skete der med ham bagefter? Vi ved det ikke og får det aldrig at vide.

Et glemt fiskerleje

Endnu mærkeligere er næsten historien om hans hjemstavn, fiskerlejet og handelspladsen Sønderside. Læserne må lede forgæves i den historiske litteratur om stedet og i det hele taget om det rige økonomiske liv der udspandt sig på dette sted. Kun Ribehistorikeren Kinch, der skrev i sidste århundrede, og lokalhistorikeren H.K. Kristensen har beskæftiget sig fyldigt med det store sydvestjyske fiskeri i 15-1600-tallet.[2] I de almindelige Danmarkshistorier er stedet ikke fundet værdigt til omtale.

Ikke desto mindre var Sønderside i højsæsonen mellem slutningen af februar frem til midten af juni et sted som var beboet af op mod tusinde mennesker og dermed et af landets tættest befolkede områder. Kun fem-seks købstæder havde en større befolkning på dette tidspunkt hvor de almindelige provinsbyer talte deres indbyggere i hundreder. Sønderside var i sig selv en del af et større kompleks af fiskerlejer omkring den nordlige del af det danske Vadehav med nabolejet Vesterside (Vejers), og øerne Fanø og Mandø som andre meget betydelige bebyggelser. Tilsammen udgjorde dette fiskeri en af landets vigtigste økonomiske aktiviteter, og Sydvestjylland spillede med andre ord en langt større økonomisk rolle for Kongeriget end i senere århundreder, hvor man med rette kunne betragte sognene ved Vestkysten som sandflugtshærgede fattiggårde.

En af grundene til at bebyggelsen er blevet ignoreret af moderne historikere er måske at Sønderside fuldstændig forsvandt uden at levne spor i landskabet. Allerede i oktober 1634 var en tredjedel af bebyggelsen forgået i en stormflod, som druknede mange af beboerne. Stedet overlevede dog, og så sent som i 1694 lod en Hoskipper bygge skib på Sønderside, mens søkortdirektør Jens Sørensen omtaler stedet som Ho fiskeboder og havn "som ligger ved Skallingkrog". Havnen sandede dog mere og mere til, og stedet blev forladt. På grund af slikvaden ud for Ho vedblev bønderne dog at lægge deres både nede ved Havnegrøften endnu i 1800-tallet, men større skibe kunne ikke længere sejle ind.

I dag ser den besøgende ikke nogen tegn på tidligere bebyggelse langs statsskovplantagen nord for Skallingen. Det øvede øje finder imidlertid jydepotteskår i klitterne, og den beskedne afvandingskanal Havnegrøften er levnet af den havbugt, der engang gav store skibe den bedste havn på

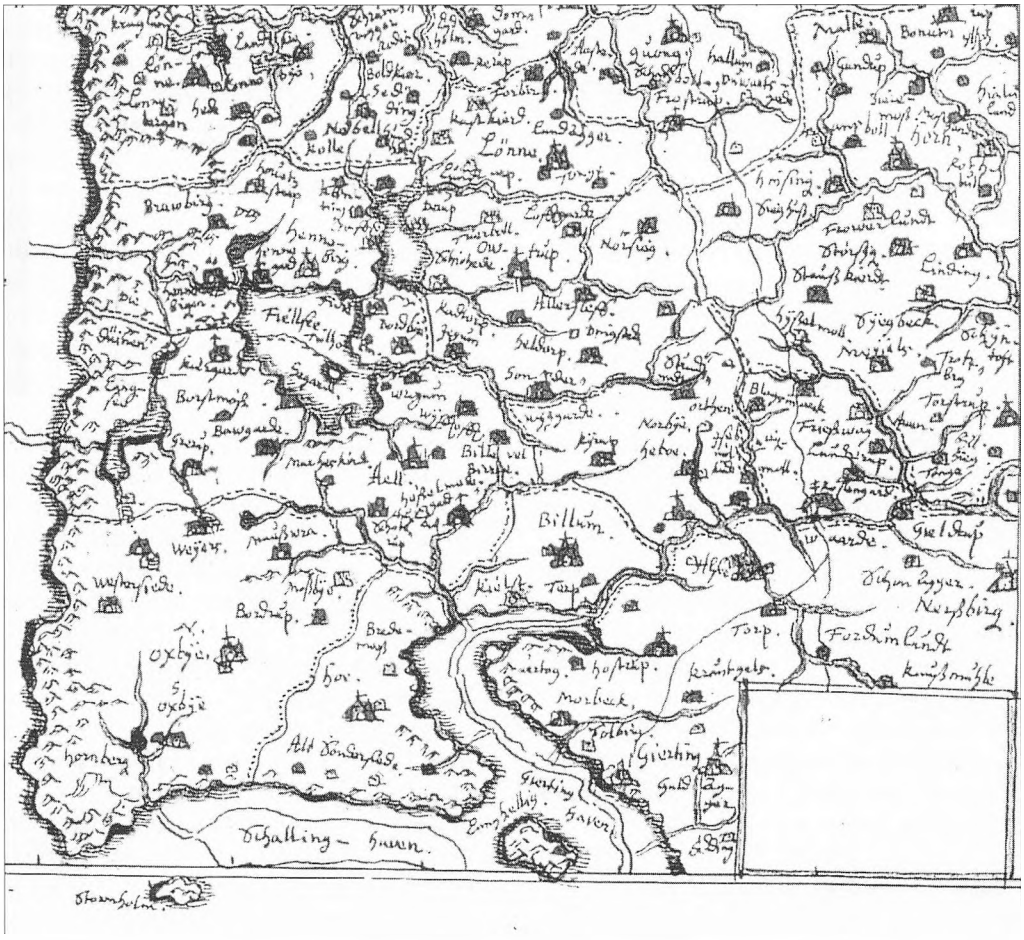

Fig. 1: Kort over Sydvestjylland. Horns Rev mod vest, Varde mod øst og Sønderside mod syd. Skallingen var under dannelse med den lille ø Stormholm (kortets bund) som beskyttede naturhavnen Skalling Havn og Sønderside. Efter Johannes Meyers kort fra 1650. Før stormfloden 1634 var øen Langli landfast med bebyggelsen på Sønderside.

Fig. 1: Map of southwest Jutland. Reef of the Horn to the west, the town of Varde to the east, and Sønderside to the south. The peninsula of Skallingen was not fully formed. The small island of Stormholm (map bottom) protected the natural harbour of Skalling Havn and Sønderside. After Johannes Meyer's map from 1650. Before the great storm flood of 1634, the island of Langli was joined to the settlement at Sønderside.

hele strækningen mellem Sild i syd og Skagen i nord. Sønderside tilbød for fire hundrede år siden læ og handelsmuligheder ikke bare for egne, men for danske og udenlandske skibe. Lige uden for fandtes store fiskepladser. Disse naturlige begunstigelser skabte Søndersides storhedstid.

Sønderside og Sydvestjylland

Den hollandske søkortmager Waghenaer fremhævede i 1585 naturhavnen Skallingkrog, det vil sige havnen ved Sønderside, som det vigtigste fiskerleje i hele Jylland. Til trods for Søndersides betydning var fiskerlejet dog underordnet de økonomiske

interesser, som var koncentreret i Ribe.

Ribes købmænd var i middelalderen særligt privilegerede af den danske konge med ret til fri handel i rigets andre købstæder og ret til fri udenrigshandel. Denne fortrinsstilling skyldtes uden tvivl byens fremskudte placering mod syd i stærk konkurrence med den slesvigske hertug og dennes vigtige handelsbyer, Tønder og Husum. De vigtigste handelsvarer udgjorde i højmiddelalderen heste og sild, mens varer som tømmer, salt og fisk især blev betydningsfulde i 1400-tallet. I 1500-tallet kom studene til som en stadig vigtigere vare, der fra begyndelsen af 1600-tallet blev den mest betydningsfulde. Ribes købmænd havde også begunstigede forhold på det nordlige Vadehavsområdes fiskerlejer. Alle fangster – bortset fra hvad der gik til eget forbrug og bytte med de nærmeste bønder – skulle efter kongelig ordre omsættes på et købstadsmarked før de gik videre til andre markeder i ind- og udland. Dette påbud var særlig til Ribes fordel, da den eneste anden nærmere købstad, Varde, var af ganske beskeden størrelse.

Fiskeriet i middelalderen

Ribe havde et fisketorv i midten af 1200-tallet, og fra 1300-tallet er handel med fisk fra Ribe ned til Slesvigområdet velbevidnet. Det drejede sig især om hvilling, som er jysk for kuller. Ribes skipperlav vedtog i 1478 en skrå eller vedtægt hvor de omtaler at de deltog i to fiskerier: det ene nær ved land, det andet med base ved Helgoland.[3] Det sidste fiskeri er kendt fra regnskaber omkring 1500 som viser at op mod totusinde fiskere fra hele Tyske Bugtområdet drog til øen i sæsonen, hvoraf en fjerdedel kom fra egnen omkring Ho Bugt, Skast og Vester herreder. Dette fiskeri svandt imidlertid hurtigt ind i 1530'erne, og den sydvestjyske deltagelse ophørte helt. Det andet fiskeri, som ripenserne kaldte 'wor fiskend' eller vårfiskeriet, er kun meget sporadisk omtalt i middelalderlige kilder. Den tidligste mere præcise omtale er i 1531 i Niels Langes lensbrev på bispegården Visselbjerg med dens gods, bl. a. i Ho-Oksby, hvoraf han skulle svare bispen to tønder sild, to tønder saltet hvilling og totusinde fisk årlig. Fisken stammede sikkert fra bøndernes landgilde.[4] Nogle år senere, i 1545, hører vi at fiskerne ved Sønderside, Ho og Oksby nægtede at svare præsten fisketiende eller madfisk. Fiskerne fik da kongeligt pålæg om at give deres præster de madfisk som de altid tidligere havde fået for at prædike Guds ord under fiskesæsonen. Denne gudstjeneste kan tænkes at have foregået syd for Øster Oksby, hvor der på det tidspunkt stod det såkaldte Skt. Enders kapel, som i dag fremstår som en fredet høj.[5]

Det ældst bevarede regnskab fra Riberhus len stammer fra 1537, men omfatter desværre ikke Vester herred som først indgik i lenet i 1542. Dette tidlige regnskab viser en meget stor betaling på tilsammen 136.000 hvilling til kongen fra Ulfborg herred, Nordby, Sønderho og Mandø. Skattebetalinger i hvilling fra Vestkysten er kendt fra enkelte omtaler fra 1455, mens slesvigske regnskaber viser tilførsler af hvilling allerede i 1300-tallet.

Den samlede vurdering af de middelalderlige omtaler af vestkystfiskeriet må være at fiskeri allerede udgjorde en betydelig næring i højmiddelalderen, og at en fremgang satte ind i 1400-tallet med det store fiskeri ved Helgoland, hvor såvel Ribes borgere som sydvestjyske bønder engagerede sig meget aktivt. Det er sandsynligt at Sønderside udviklede sig som sæsonfiskeleje i denne periode.

En retssag og dens konsekvenser

Den store tilførsel af fisk i sæsonen tiltrak fremmede handelsfolk, som fandt et godt

Fig. 2: Et fiskerpar faldbyder fisk, manden med en torsk i hånden, kvinden med en kurv hvilling på hovedet synes at råbe: Friske fisk! Vignet fra Johannes Meyers Danmarkskort 1650.
Fig. 2: A fisher-couple offer fish - the man with a cod in his hand, the woman with a basket of whiting on her head - they seem to cry "Fresh fish"! Vignette from Johannes Meyer's map of Denmark ca. 1650.

marked for deres varer og derved undgik at betale afgifter til by og konge på Ribemarkedet. Deres opkøb var naturligvis til skade for Ribes, Vardes og Ringkøbings borgere, som gerne ville formidle handelen, og til dels også for kongens kasse, da de ikke altid betalte tolden. Et kongebrev forbød derfor i 1548 alle udenlandske købmænd at besøge fiskerlejerne og forbeholdt al fiskehandel for borgerne i Varde, Ribe og Ringkøbing. Handelen fortsatte imidlertid, og i 1551 måtte lensmand Jesper Krause og Ribe borgmester og råd gribe ind i en sag der viste Ribekøbmændenes utilfredshed med de fremmede.[6]

Sagen opstod som en klage fra købmand Johan Becker fra den tyske by Stade ved Elben. Han erklærede at være blevet overfaldet og slået på Sønderside af de to ribeborgere Hans og Jens Termandsen uden nogen redelig årsag. Dagen efter havde de to brødre sammen med tre andre jaget ham ind i en anden ribeborgers bod i den hensigt at slå ham ihjel.

Hans Termandsen fremførte til begrundelse for sin fremfærd at han først havde mødt Johan Becker ved en bod der tilhørte en Niels Sørensen (som ikke var ribeborger, men sikkert en lokal Sønderjyde-mand). Niels Sørensens pige havde stået med nogle skuller (fladfisk), og Hans havde spurgt, hvem der skulle have dem. Niels

Sørensen havde svaret at det kunne være lige meget, og Hans bemærkede da at han nok kunne tro at Johan Becker skulle have dem. Hans Termandsen vidnede derefter, at han henvendt til Becker havde sagt: "iegh kand traa, thet er Riiper pracker got nock, the skulle haffue them, ther intthet dwer, thij ther dwer noget haffue y bestyredt" (Jeg kan tro det er godt nok til ribeprakkerne at de kan få dem der ikke er noget værd, de der er noget værd har du tilegnet dig). Hans havde derefter spurgt Becker hvorfor han kaldte dem ribeprakkere, og da Becker nægtede at have brugt det udtryk, svarede Hans at han havde hørt fra andre at Becker brugte dette udtryk. Derpå havde Becker sagt at hvem der vil mig noget, han skal tale til mig på tysk, men Hans havde nu truet med en gang hug. Da Becker havde grebet til sin kniv, skubbede Hans ham fra sig og slog ham to slag over armene med et spyd, hvorefter de to blev adskilt.

Derefter bevidnede først Hans Termandsen og siden Kristen Ridefoged og Erik Pedersen, som var lensmandens svende, og Jens Iversen, som var foged på fiskelejet at de havde hørt to mænd, skipper Kort af Amsterdam og Frands Nielsen, en borger i Varde, sige at de havde hørt at Johan Becker havde omtalt 'ribeprak'. Ydermere tilskyndede Hans Termandsen Jens Nielsen, borger i Ribe, til at komme frem og vidne med sin sjæls salighed med oprakte fingre at han havde hørt Johan Becker bruge ordet Riiber pracker fordi de ikke havde kunnet blive enige om nogle fladfisk. Hans Termandsen kaldte endnu et vidne Marine Madskone frem, og hun medgav at hun havde hørt Becker bruge det famøse udtryk, men om det var hans skæmt det vidste hun ikke.

Johan Becker bad nu Anders Hansens kone komme frem. Hun vidnede at hun havde hørt Johan Becker bede om en kande øl for penge i Marine Madskones bod, men at Marine havde svaret at hun ikke havde øl for de stadere (borgere fra Stade). Johan havde da svaret om ikke en prakker og en stader er det samme, og til det havde Marine sagt ja.

Efter således at have slået striden om ordbrugen hen, forsøgte Johan Becker endnu engang at tage drabsforsøget op og henviste til at Anders Hansen, i hvis bod overfaldet var sket, vidste god besked derom. Lensmanden kaldte derfor Anders Hansen for retten, men både han og Jens Iversen, der derefter blev kaldt frem, nægtede kendskab til noget overfald, men påstod at Becker selv havde æsket Hans Termandsen til kamp.

Hans Termandsen førte endelig Hans Jensen og Torkild Sørensen, borgere i Ribe, til vidne om hvilke ord Johan Becker havde brugt om dem, da de sidst havde været i Stade. De vidnede at de havde mødt Becker på diget uden for staden, mens de ventede på deres skibe der var på vej med fisk til Hamburg. Becker havde spurgt dem om de ikke ville sælge i Stade, men de havde svaret at borgmester og råd havde på kongens vegne forbudt dem at sælge i Stade. Becker havde da sagt, "nej, I vil ikke unde os Stadere det, I har selv i Ribe gjort det forbud, det er ikke kongens forbud, det skulle Gud forbyde, at I af Ribe skulle få en straf som de ikke har i Varde". Da nu en anden borger, Anders Pedersen, som ikke var til stede under retssagen, havde svaret at det var bedre om Becker blev hængt i en galge, var de to faret på hinanden med knive. Vidnerne havde derefter skilt dem ad. Lensmanden spurgte derefter Becker om han kunne afvise denne anklage med gode mennesker der ville bevidne at han var en ærlig mand, og Becker påkaldte sig fire bønder fra Ho som dog ikke synes at være blevet hørt. Derefter synes sagen at være overgivet til kongen.

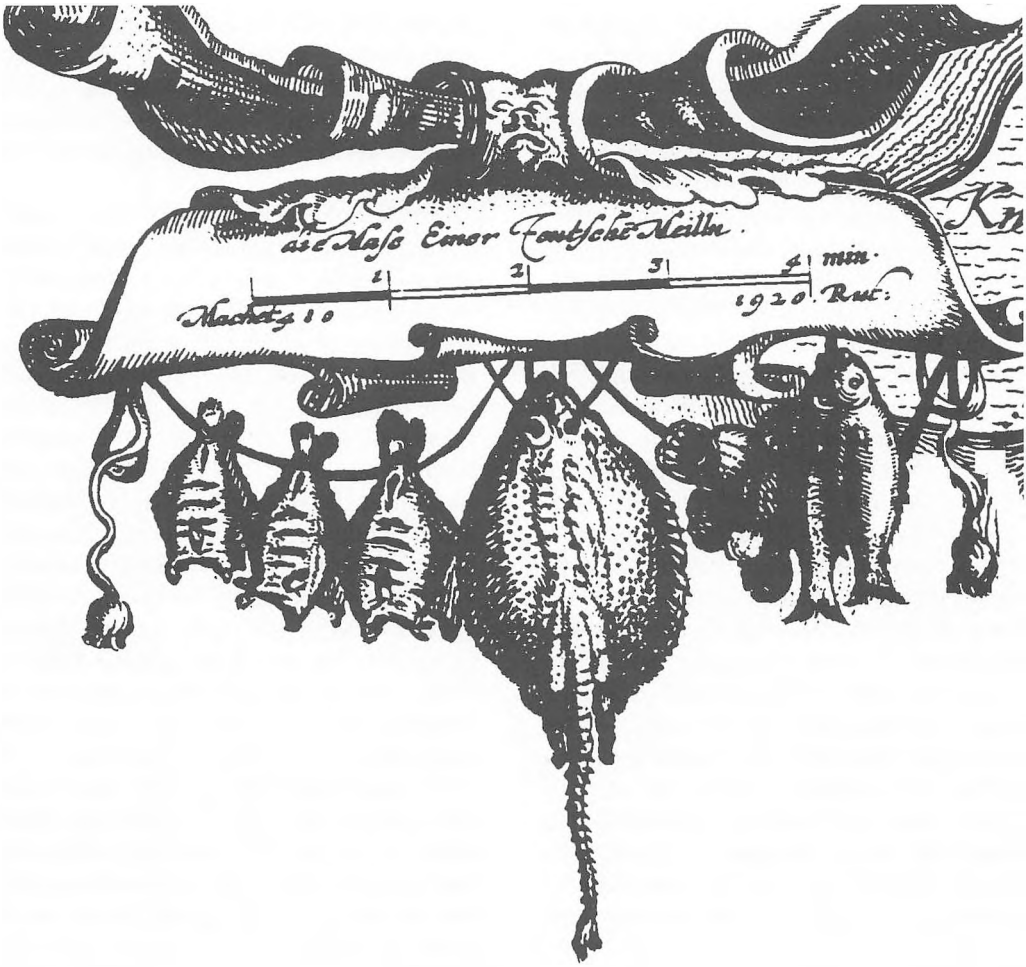

Fig. 3: De typiske fiskeprodukter fra Vestjylland: tørrede jyder, det vil sige rødspætter, der er hugget i skindet for at de ikke skal krumme og derefter tørrede på snor; en pighvar, et bundt østers, der kunne hentes i mængde syd for Rømø samt et par kuller. Vignet fra Johannes Meyer's Danmarkskort 1650.
Fig. 3: Typical fish from West Jutland: air-dried flounders, i.e. flatfish destined for line drying and scored to prevent them curling, a turbot, a few oysters that could be caught in quantities south of Rømø, and a pair of haddock. Vignette from Johannes Meyer's map of Denmark ca. 1650.

Kongens dom faldt den 29. juni 1551 og lød således: at Johan Becker, borger i Stade, der er tiltalt af Oluf Pederssen, borgmester, og Jens Hegelund, rådmand i Ribe, for at have udført fisk og andre varer fra Nørrejylland imod det kongelige forbud, skal have skib og gods forbrudt.[7] Fjorten dage efter fulgte et åbent brev der gentog det fire år gamle forbud mod at udlændinge besøgte fiskerlejerne mellem Ribe og Ringkøbing under trussel om at fortabe skib og gods, den ene halvdel til kronen, den anden til den som klager over det.[8] Den uheldige Johan Becker havde altså ikke blot

selv fået ørerne i retsmaskinen, han havde også foranlediget kongen til at indskærpe sit forbud.

Retssagen giver os et sjældent indblik i fiskehandelens forhold, både som de udspillede sig på Sønderside i ølboderne, og på det højere politisk-økonomiske plan hvor Ribe og kongen havde fælles interesse i at modsætte sig de rige tyske købmænd, mens Søndersidefiskerne (Niels Sørensen og de fire karaktervidner fra Ho) åbenbart støttede den fremmede. Kongens indgreb mod de fremmede var ikke velkomment set fra fiskerside som få år efter klagede over at Ribe benyttede sig af sit faktiske monopol til at betale lavere priser på fisken end de ellers kunne have opnået. Til trods for de strenge påbud og faren for at lensmanden slog hårdt ned, lykkedes det dog langt fra altid senere at opretholde forbudet. Også siden traf man både tyske, hollandske og norske både ved Sønderside. Problemet var at udlændingene nok var udelukket fra at handle, men ikke fra at fiske. Gentagne påbud om fiskeriet omtaler at reglerne gjaldt både for danske og udlændinge, så længe de betalte kongen afgift af deres fiskeri. Når de havde ret til at være tilstede, var det jo let at ordne sig med lidt smugleri.

Fiskeriets udvikling

Desværre er det ikke muligt at vurdere handelens udvikling ved Sønderside. Vi mangler simpelthen de toldkilder som kunne have oplyst om handelens omfang og anløb af fremmede skibe. Derimod er det muligt at få et nogenlunde indtryk af fiskeriets udvikling. Kilden til denne udvikling er lensregnskaberne, som i øjeblikket er under nærmere udforskning med hjælp af en bevilling fra Statens Museumsnævn. Denne undersøgelse er ikke afsluttet, men de foreløbige resultater er klare nok. Det første bevarede lensregnskab fra 1562 markerer et højdepunkt for fiskeriet, som ikke siden overgås. Der indtræder et let fald i kongens indtægter fra fiskeriet i tiden frem til 1620, hvorefter indtægterne på et tiår mere end halveres og i forhold til 1500-tallet ligger på et meget lavt niveau fra begyndelsen af 1630'erne.

Regnskaberne er desværre ikke detaljerede for 1562, men vi ved at der i 1581 deltog 60 både i fiskeriet ved Sønderside. Heraf var otte store hvillingskibe, der var bemandet med tolv mand, mens resten var mindre både med næppe mere end 4-8 mand ombord. Hvillingskibenes antal stiger i 1585 til 13, men derefter faldt antallet hurtigt, og efter 1602 var de stort set forsvundet. De mindre bådes antal holdt sig mere stabilt. I 1581 var der 52 mindre både, i 1602 var antallet faldet til 41, men i 1610 var tallet steget til 56. Endnu i 1614 var der 46 både, 32 i 1618, og i 1622 nås et tal på 49. Derefter faldt antallet til 24 i 1630, 13-15 gennem resten af 1630'erne, i 1640'erne var gennemsnittet 21 både, mens tallet faldt til 12-13 både i 1650'erne.[9]

På denne baggrund kan der ikke være tvivl om, at fiskeriets storhedstid lå i 1500-tallet og snarere i århundredets midte end slutning, mens tiden efter 1620 må betegnes som en decideret nedgangstid. Desværre er vores kildemateriale forholdsvis bedre til 1600-tallet, så der er mange detaljer omkring fiskeriets udvikling i 1500-tallet som må forblive ukendte. Alligevel er der i lensregnskaberne en mængde oplysninger, hvis værdi vi først nu er i gang med at udforske.

Hvorfor gik fiskeriet tilbage? Det er med den eksisterende viden umuligt at give et dækkende svar. Vi ved at de relative priser på fisk gik betydeligt tilbage i 15-1600-tallet i forhold til priserne på korn og kød. Årsagerne til denne udvikling er komplicerede og skal findes på det europæiske marked. Reformationen i Nordeuropa med ophævelsen af fiske- og fastedage var en

vigtig faktor i denne udvikling, men der ligger en vigtig forskningsopgave i at udrede sammenhængene nærmere. For folkene på Sønderside – og i øvrigt hvor som helst i Danmark på denne tid – var der ingen tvivl: tiderne var blevet dårlige for fiskerne, og stadig flere vendte på denne tid havet ryggen. Det var i 1600-tallet at Danmark blev et overvejende landbrugsland.

Bosættelsen

Ho og Hjerting, og herunder uden tvivl Skallingkrog som den vigtigste havn, nævnes første gang som Vardes ladepladser i 1554. Skallingkrog var anerkendt som udførselshavn for studeeksporten til Holland, og Vardetolderen havde et vagthus på stedet. Vi ved at der et eller andet sted var opsat en bom. Vi ved ikke hvilket formål bommen tjente, men den kan tænkes at have spærret adgangen til den bedste del af naturhavnen, hvor de største og toldmæssigt mest interessante skibe lagde ind.

Sønderside var ikke en, men en række adskilte bebyggelser over 6-7 kilometers længde fra bunden af naturhavnen ved Oksby ud mod Langli som var landfast med Skallingen. Bebyggelserne lød navnene Sønderside Storleje, Gamle Sønderside og Føjenæring, mens Langli synes at have været regnet som et sted for sig selv. Selv om Langli hørte og hører til Ho sogn, viser lensregnskaberne fra 1500-tallet da også en overvægt af fiskere fra Guldager sogn på dette sted, som i øvrigt synes opgivet efter 1624.

Den besøgende ved Sønderside lagde sikkert mærke til stedets usle karakter og bebyggelse. Der var ganske vist flere teglstenshuse på fiskerlejet. I hvert fald nogle folk havde både stue og vinduer i deres hus, som en Thomas Jørgensen der i 1609 fik naboerne til at bevidne at et af hans vinduer i stuen var blevet slået i stykker af en voldsom gæst. Andre huse tjente som krostuer og var vel af en vis størrelse. De fleste huse og boder var dog simple græstørvshytter, som vi skal se nedenfor. Selv om nogle enkelte tjente mange penge på stedets fiskeri og handel, foretrak de fleste købmænd at bo i byer som Varde og Ribe og overlade stedet til de fattigfolk der var arbejdskraften. Ved siden af deres fiskeri var der med tiden flere og flere der omgærdede deres boder med kålgårdsdiger, som både kunne holde stormfloder nødtørftigt ude og tjene til læ for lidt afgrøder.

Det var et afgørende særtræk for fiskerlejet at bosættelsen fandt sted på forstranden og ikke på bøndernes overdrev. Jyske Lov tildelte kongen retten til den uopdyrkede strand, mens bønderne kunne hævde retten til det bevoksede overdrev. Fiskerlejet Sønderside var derfor i princippet anlagt på kongens jord, og de beboere som ikke i forvejen var herremandstjenere skulle derfor kun betale skat til kongen. Flere gange i 15-1600-årene forsøgte lokale herremænd imidlertid at betvivle sønderjydernes frihed, og frem for alt vogtede de nidkært over at bebyggelsen ikke trængte ind på overdrevsjorden.

I 1560'erne, da kongen solgte Visselbjerg, fulgte der med godset 21 huse uden jord i Oksby og 22 i Ho. Husmændene levede uden tvivl for en stor del af fiskeriet ved Sønderside. Omkring 1590 hørte 27 af gårdene i Ho-Oksby under godsejeren på Visselbjerg, mens kongen ejede 12 eller 13 gårde. Hvis Visselbjerg ejede forholdsvis ligeså mange huse som gårde, kan det samlede husantal i Ho-Oksby anslås til 60-65 i sidste halvdel af 1500-tallet. Vi ved desværre ikke hvor mange af disse huse der lå ved Sønderside. Foruden husene var der imidlertid et ukendt antal fiskerboder, som kun var beboede i fiskesæsonen af folk som kom tilrejsende. Antallet af huse og fiskerboder steg imidlertid, og dermed blev der gjort mere og mere indhug i Hobøndernes

overdrev. Både huse og boder krævede jord ikke blot til selve bygningen, men også til bredsel (tørreplads for fisken) og i stigende grad også til kålgårde.

I november-december 1609 foranstaltede fogeden derfor sammen med Hobønder og gode Søndersidemænd et syn over bebyggelsen. Han begyndte på Føjenæring, der lå østen for Sønderside, altså på den strimmel forstrand der lå mellem Sønderside og Langli. Her var der opført 49 fiskerboder, som sikkert væsentligst tilhørte tilrejsende fiskere. Et hus var muret af teglsten og tjente sikkert til helårsbeboelse, og det samme kan have været gældende for de tre, der var tækket med stråtag og de tre lyngtækkede huse. Alle de øvrige var rene tørvehytter, som næppe blev brugt uden for sæsonen. De lokale med vores gamle bekendt Morten Nielsen i spidsen vidnede at de tilrejsende, som ville drive fiskeri, kunne nøjes med 12 skar jord til bod og bredsel (skar = 1 tørvelængde), det vil sige knap fire meters længde til bygning og tørreplads for fisken. Fogeden fastslog derefter dette mål som maksimum for boderne. En uge senere besigtigede fogeden de nye bebyggelser nord for Sønderside. Der fandt han anledning til at give varsel for 21 mænd, som altså må have været til stede selv om fiskeriet var slut, og han udstedte et forbud mod at grave tørv til tagdækning. Det er værd at bemærke at fogedens utilfredshed altså ikke dækkede de gamle huse på Sønderside, men alene de nye boder som var skudt op. Der var altså en klar forskel på bebyggelsen på Sønderside og Føjenæring. På det sidste sted gjaldt besigtigelsen alene at indskrænke bodernes jord til bod og bredsel i sæsonen, mens Sønderside synes at have rummet et betydeligt antal mere bofaste, som ikke hørte til hverken Søndersides eller Ho sogns anerkendte indbyggere. Sønderside synes delt mellem en gruppe etablerede købmænd og fiskere på den ene side og en voksende gruppe daglejere og småfiskere på den anden. Det er næppe nogen tilfældighed at modsætningerne mellem husmændene og bønderne voksede i tiden efter 1600. Fiskeriets tilbagegang tvang den voksende befolkning på fiskerlejet til at forse sig stadig mere på bøndernes jord.

I september 1634 var problemet med udskæring af jord af overdrevet igen så voldsomt at der blev gjort status. 40 huse på Sønderside og 7 på Føjenæring havde taget kålgårde ind. Enkelte havde endog større jordstykker, der var tilsået med korn. Hr. Lange til Hesselmed ville have alle straffet for deres indgreb mod overdrevet, men få uger efter slettede naturen alle de menneskelige tvister. Natten mellem den 11. og 12. oktober rev den store stormflod størstedelen af Føjenæring og mange af husene på Sønderside i havet. Vi ved ikke hvor mange der druknede ved denne lejlighed, men der kan ikke være tvivl om katastrofens virkning på bebyggelsen. I de næste år opstod der flere retssager som følge af at de arme husmænd måtte flytte deres huse længere ind på Ho bys overdrev. Landsretten dømte imidlertid til fordel for husmændene, med henvisning til at Sønderside var et gammelt fiskerleje, og at menneskene ikke godt kunne bo nærmere havet end det højeste flodvand.

Selv om der fortsat opstod sager om ulovlige indtag i overdrevet, synes udviklingen på Sønderside dog at være dæmpet i tiden efter stormfloden. I 1683 var det samlede antal af huse i Ho 36, hvoraf de ti lå langt fra byen ved stranden. Det må have været resterne af den faste bebyggelse ved Sønderside, mens de øvrige husmænd inde i selve Ho landsby sikkert flyttede ned i boder under fiskesæsonen. Bebyggelsen var altså på dette tidspunkt langt fra tidligere tiders storhed.

Befolkningen

Hvor mange mennesker boede og færdedes på Sønderside? Vi har ingen kilder der giver os præcise svar på disse spørgsmål, men de ovennævnte oplysninger kan hjælpe os til en omtrentlig besvarelse.

I 1581 var der som sagt otte hvillingskibe og 52 mindre både ved Sønderside, hvoraf de store krævede tolv mand og de mindre antagelig fire-otte mand. Mandskabsbehovet dette år må have udgjort omkring 400 mand, foruden den arbejdskraft der gik til at klare redskaber og berede fisken. Fra senere tider kender vi til fiskepiger der blev hyret til sæsonen, og netop denne tjeneste forsøgte Maren Hansdatter fra Skødstrup at undslå sig i 1609, skønt hun havde indgået kontrakt om at gøre fisk til for Ib Mathiesen i Janderup. Det lykkedes ikke for hende, hun må have haft følge af mange andre på pladsen. Hendes opgave må have været at klare garn op og brede fisk ud til tørring. Hvis man sammenligner med 1800-tallets krav til arbejdskraft i denne type fiskeri, må hver mindre båd antagelig have haft 1-2 piger, mens de større hvillingskibe var mere arbejdskrævende og forudsatte lige så mange piger i land som der var mænd ombord. I alt altså antagelig mellem 150 og 200 kvinder. Dertil kom så de mange andre der havde deres udkomme på stedet. Det gjaldt købmænd, tolder, foged, kroholdere, daglejere og mange andre, der sværmede om et sted hvor der var penge i omløb. Dertil kom endelig de fastboendes børn, enkelte gamle og tiggere. Alt i alt vel op mod 1000 mennesker i fiskesæsonen.

Mens der ikke kan være tvivl om, at den økonomiske udvikling for Sønderside bød på tilbagegang efter 1620, er det mere tvivlsomt, om befolkningstallet umiddelbart fulgte med ned. Besigtigelsen i 1634 før stormfloden lader ane at der var sket en betydelig omlægning fra fiskeri til kålgårdsbrug. Ikke mindre end 47 huse havde taget kålgårde i brug inde på Ho overdrev. Hvis vi antager at en halv til en hel snes huse gik fri for fogedens påtale, bestod det samlede Sønderside dette år af 60-70 huse. Med en meget lav husstandsstørrelse på fire personer kan vi beregne at Søndersides faste befolkning på dette tidspunkt næppe var under 250 individer uden for fiskesæsonen. Det er desværre – i hvert fald for tiden – umuligt at vurdere det permanente befolkningstal i tiden for fiskeriets storhedstid 50-100 år tidligere. Folk var sikkert blevet fattigere på grund af fiskeriets tilbagegang, men kålgårdene udskød affolkningen af Sønderside en generation eller to.

Afslutning

Sønderside var Vestjyllands største fiskerleje i 1500-tallet. Det rummede en aktivitet og en befolkningsstørrelse i de fire måneder sæsonen stod på som gjorde lejet til et økonomisk kraftcenter ikke blot for landsdelen, men for hele riget. Søndersides fiske- og studehandel var af afgørende betydning for Ribe og af stor betydning for kronen. Socialt vidner fiskerlejets udvikling om en skjult historie. Ved siden af den landbrugets historie, som danmarkshistorien som regel handler om, var der en fiskeriets og søhandelens historie. Denne historie er uløselig sammenknyttet med historien om landbrugets arbejdskraftoverskud. Da fiskeriet gik tilbage, blev kystens husmænd ludfattige kålgårdsdyrkere – og en generation senere billige daglejere for enevældens fremstormende godsejere.

Poul Holm, født 1955. Uddannet ved Aalborg Universitet, dr.phil. i historie 1991 ved Aarhus Universitet på afhandlingen *Kystfolk. Kontakter og sammenhænge over Kattegat og Skagerrak, 1550-1914.* Esbjerg 1991. Forskningsprofessor ved Center for Maritim og Regional Historie ved Fiskeri-

og Søfartsmuseet i Esbjerg. Har bl. a. udgivet bøgerne *Hjerting – en maritim landsby midt i verden*. Esbjerg 1992, *Fiskere og Farvande*. Esbjerg 1994 og *Proteiner fra havet. Esbjergs fiskemelsindustri 1948-1998*. Esbjerg 1998.

Noter

1. Kilderne til Morten Nielsens liv er samlet i Hertzum-Larsen, 1989, s. 125-147.
2. Kinch, 1884. Kristensen, 1965.
3. *Danmarks Gilder og Lavsskraaer*, s. 754.
4. *Danske Magazin* 4. rk. IV, s. 197f.
5. *Danske Samlinger* II 114. *Danske Magazin* 4. rk., I.
6. *Ribe Rådstuedombøger 1527-1576*, 1551.
7. *Regesta Diplomatica historiæ danicæ* 1552 29. Junii.*2389.
8. *Kancelliets Brevbøger* 1551-1555, 13/7 1552.
9. Den følgende fremstilling er baseret på spredte oplysninger i Kristensen, 1965.

Litteratur

Danmarks Gilder og Lavsskraaer i Middelalderen, udg. C. Nyrop, I. København 1899.

Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold i Uddrag, 1551-1555, udg. C. F. Bricka. København 1885-86.

Regesta Diplomatica historiæ danicæ II,2:1. København 1895.

Ribe Rådstuedombøger 1527-1576 og 1580-1599, udg. Erik Kroman. København 1974.

Hertzum-Larsen, Holger: *Niels Pedersen og Ingeborg Christensdatter i Janderup. Forslægt og efterslægt*. Tarm 1989.

Holm, Poul: The Decline in Fishery and Fish Trade from West Jutland, *c.* 1550-1860. *Facing the North Sea. West Jutland and the World*, eds. Mette Guldberg, Poul Holm and Per Kristian Madsen. Esbjerg 1993. Side 119-27.

Kinch, J.: *Ribe Bys Historie og Beskrivelse II*. Ribe 1884.

Kristensen, H.K.: *Gamle sydvestjyske fiskerlejer*. Varde 1965.

Poulsen, Bjørn: The Herring Fisheries off Heligoland. *North Atlantic Fisheries. Markets and Modernisation*, udg. Poul Holm og David J. Starkey. Esbjerg 1998. s. 7-37.

Summary

The settlement of Sønderside was a major fishing and trading post on the Danish North Sea coast in late medieval and early modern times. The paper presents findings of preliminary research in various source materials, specifically court records and tax returns. The harbour provided shelter for ships en route to the Baltic, and therefore attracted Dutch and German traders. Royal decrees of 1548 and 1552 banned trade with foreign merchants but there is evidence of continued trading throughout the sixteenth century. Exports were mainly fish and cattle, while imports seem to have been dominated by timber and cloth. Fishing was the main occupation and during the season from late February to early June the settlement attracted some 60 vessels in 1581 with crews of up to twelve men. A putative population of a thousand persons during the season made Sønderside a considerable maritime settlement even by North European standards, while the permanent settlement probably only averaged a couple of hundred people. As fisheries declined after 1620, the permanent population turned to subsistence farming, giving rise to conflicts with nearby peasant settlements over natural resources. The settlement seems to have been deserted by the early eighteenth century.

Mette Slyngborg og Ingrid Stoumann, museumsinspektører

Kulturhistorien i planlægningen
– Et pilotprojekt fra en vestjysk synsvinkel

I 1997 deltog Esbjerg Museum i et pilotprojekt under Skov- og Naturstyrelsen om Kulturhistorien i planlægningen. Projektets mål var at afprøve principper for udpegning af kulturmiljøer, at undersøge virkemidler for beskyttelsen, og hvordan man i praksis kan tilrettelægge samarbejdet mellem amt, kommuner, museer, arkiver og lokale interesseorganisationer, når kulturhistorien skal på planlæggernes dagsorden i hele landet. Artiklen, som er skrevet midtvejs i projektet, redegør for museets arbejde i og vurdering af pilotprojektets forløb.

På opfordring fra Skov- og Naturstyrelsen gik Esbjerg Museum i foråret 1997 sammen med Ribe Amt ind i det vestlige af to pilotprojekter om *Kulturhistorien i planlægningen*, som styrelsen iværksatte i henholdsvis Ribe og Roskilde amter. Pilotprojekterne var et led i et større projekt, som gennemføres i disse år som opfølgning på miljø- og energiminister Svend Aukens kulturmiljøredegørelse til Folketinget i januar 1996 og den statslige udmelding til regionplanrevision 1997.

Den politiske baggrund for iværksættelsen af projektet er ønsket om en bedre sikring af de kulturhistoriske helheder i landskabet. Udviklingen stiller nye krav til beskyttelsesindsatsen, og der ønskes en sikring af bredden i de synlige spor af landets historie, hvilket også indbefatter nyere tids kulturminder og de sammenhænge, de indgår i. Det handler ikke om at etablere museumslandskaber, men om at sikre at udviklingen sker under respekt for de historiske værdier i landskabet. Oplysning, formidling og lokalt engagement er et vigtigt element i kulturmiljøindsatsen, idet et aktivt, levende kulturmiljø er lettere at bevare end et funktionstømt. Men først skal kulturmiljøerne lokaliseres, og her spiller de lokale museers og arkivers viden en væsentlig rolle.

Formålet med pilotprojektet var derfor at afprøve principper for udpegning af kulturmiljøer, at undersøge virkemidler for beskyttelsen, og hvordan man i praksis kan tilrettelægge samarbejdet mellem amt, kommuner, museer, arkiver og lokale interesseorganisationer, når kulturhistorien skal på planlæggernes dagsorden i hele landet.

Rammerne for pilotprojektet var af Skov- og Naturstyrelsen defineret som følger:

- Geografisk omfattede pilotprojekt vest Esbjerg Museums primære ansvarsområde: Esbjerg og Fanø kommuner samt dele af Bramming Kommune minus Darum og Hunderup sogne.
- Der skulle primært fokuseres på synlige kulturmiljøer og især nyere tids historiske miljøer, der generelt er dårligere registreret og beskyttet end de forhistoriske. En øvre tidsgrænse var flydende, afhængigt af om et givent kulturfænomen var truet eller ej. Kulturmiljøer var foreløbigt defineret som geografisk afgrænsede områder, der ved deres fremtræden afspejler væsentlige træk af den samfundsmæssige udvikling.
- Der skulle primært bruges eksisterende kildemateriale til udpegningen af kulturmiljøer, ikke skabes ny viden, men gerne pointeres, hvor der manglede dokumenterede undersøgelser.

Fig. 1: Opdyrket marsk ved Sneum Kirke. Marsklandbruget er et meget truet kulturmiljø i dag, hvor afvanding og opdyrkning har ændret den årtusind gamle brug af marsken. Afvandingen indebærer samtidig en trussel om, at bebyggelse, træer og buske vil indvadere og sløre den vidtstrakte marskflade. Foto: Brian Kristensen, 1996.

Fig. 1: Cultivated saltings near Sneum Church. The traditional use of the marshlands, or saltings, is a very threatened cultural phenomenon today, as drainage and modern forms of cultivation have altered the way in which the saltings have been used for a thousand years. Drainage also entails the risk that buildings, trees and bushes will invade the landscape and break up the wide, flat stretches of land typical of the marshlands. Photo: Brian Kristensen, 1996.

- Der skulle ikke foretages en totalkortlægning af kulturmiljøinteresserne, men fokuseres på forskelligartede miljøer og især de typisk vestjyske som modstykke til de typisk sjællandske i det østdanske pilotprojekt.
- Egentlige byområder (købstæder), det vil sige hele Esbjerg by, var ikke omfattet af projektet.
- Tidsrammen for pilotprojektet var sat til et år. Det viste sig dog ikke holdbart, og projektet forventes nu afsluttet i efteråret 1998.

Ansvaret for første fase af pilotprojektet, som havde en kulturhistorisk faglig vægt, var lagt i hænderne på Esbjerg Museum. Konkret handlede det om at få identificeret, kortlagt, beskrevet og afgrænset de mest interessante kulturmiljøer inden for de angivne rammer.

Forinden skulle der dog skabes overblik over eksisterende kildemateriale og gives en kort karakteristik af områdets kulturhistoriske og landskabelige hovedtræk – en slags referenceramme for det egentlige kortlægningsarbejde. Første skridt var derfor en liste over, hvad der fandtes af registranter, undersøgelser, planmaterialer og relevant litteratur for området. Udgangs-

Fig. 2: Sommerhuskolonien ved Sjelborg er udpeget som et bevaringsværdigt kulturmiljø fra efter 1950 med en fint bevaret helhed præget af folkelig brug og bynære naturområder. Ældre foto: Esbjerg Museum.

Fig. 2: The colony of summer cottages at Sjelborg has been designated a post 1950 cultural environment worthy of preservation, presenting an harmonious unity of a simple and homely living environment situated in natural surroundings close to a town. Older photo at Esbjerg Museum.

punktet var de tre hefter om de kulturhistoriske bevaringsinteresser, som amtsmuseumsrådet udarbejdede som oplæg til Ribe Amts fredningsplan midt i 1980'erne, suppleret med resultater fra nyere registranter og undersøgelser.

Dernæst udarbejdedes en beskrivelse af området ud fra tre vinkler:

- En kronologisk, som beskrev egnens historie fra oldtid til nutid ud fra kulturlandskabelige præmisser, opdelt i fire hovedperioder: a) Oldtiden, indtil 1100. b) Middelalder til udskiftningstiden, 1100-1750. c) Udskiftningstiden, 1750-1850. d) Andelstiden og industrialiseringen, 1850-i dag.
- En topografisk beskrivelse, som fremhævede de forskellige landskabstypers karakteristika med hensyn til bosættelser og andre kulturelle spor. Som overordnede landskabstyper valgtes: Marsk, klintkyst, Fanø, bakkeøer, hedesletter og de store ådale.
- En tematisk beskrivelse, som indeholdt de væsentligste temaer kendetegnende for det sydvestjyske kulturlandskab, for eksempel næringer (det vil sige typiske erhverv som landbrug, håndværk og industri, handel og kystkulturens blandingserhverv), infrastruktur, tro, fritid og turisme, energi og fæstningsanlæg.

Denne introduktion til egnen blev udformet kalejdoskopisk, således at hver beskrivelse

Topografi	Tema	Emner	Eksempler
Kysten	Marskland-brug	Speciel fokus på bebyggelsens placering mellem marsk og geest (uudflyttet), strukturer/driftsformer, adgangsveje m.v.	Novrup, Tjæreborg, Allerup, Sneum, Tømmerby, Hostrup, Kravnsø
	Vand-regulering	Diger, sluser	Tjæreborgdiget, Sneum Sluse
	Søfart/ handel	Skipperbyer, ladepladser m.v.	Nordby, Sønderho, Hjerting, Roborghus
	Fiskeri	Fiskerlejer, landingspladser m.v.	Hjerting
	Klitland-brug	Blandingsøkonomi: landbrug/fiskeri/jagt/søfart - markstrukturer, fællesdrift, fuglekøjer m.v.	Fanø
	Rekreation	Søbad, hoteller, pensionater, sommerhuse, hyttekolonier, andre ferie- og fritidsanlæg	Fanø Vesterhavsbad, Hjerting, Sneum Sluse, Sjelborg, Marbæk
	Infrastruk-tur	Fæstningsværker fra 2. Verdens-krig	Fanø
Ådale/ bakkeø	Landbrug	Husmandskolonier/hede-opdyrkning	Krogsgårds Mark, Tradsborg, Lifstrup
	Infrastruk-tur	Overordnet vejnet, vadesteder, broer, kroer, ladepladser i åer, færgerier	Vestjyske studevej Ribe-Varde, Hjertingveje, Esbjergveje, Nybro/ Tømmerby, Tarphage
Strukturer på tværs af landskaber	Andels-anlæg	Mejerier, brugsforeninger, foderstofforretninger, forsamlingshuse - speciel fokus på andelsbyer	Ålbæk, Vester Nebel, Endrup
	Infrastruk-tur	Jernbaner, stationer, broer/ viadukter, vogterhuse - speciel fokus på stationsbyer	Gørding, Bramming, Tjæreborg, Guldager, Vejrup

Fig. 3: Prioriteret tema- og emneliste for kortlægningen i det vestlige pilotprojekt.
Fig. 3: A list of themes and topics in order of priority from the western pilot project, for surveying purposes.

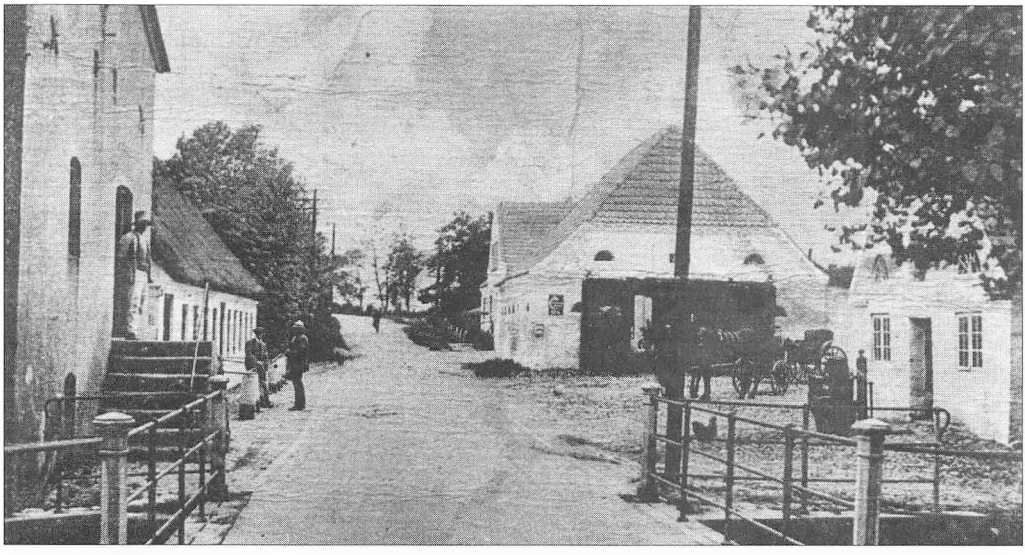

Fig. 4: Gammelt postkort af Bygaden i Endrup med møllen og kroen t.v., kroens rejsestald t.h. og slusen i forgrunden. Hele miljøet er stadig intakt, selv om både møllen og kroen er lukket. Til det meget bevaringsværdige kulturmiljø i Endrup hører dog også den nærliggende herregård Endrupholm, det stadig velfungerende andelsmejeri fra 1884 og byen, der i begyndelsen af århundredet opstod omkring møllen, kroen og mejeriet. Foto i privateje.

Fig. 4: Old postcard showing the main street, Bygaden, in Endrup, with the mill and the village hostelry on the left, the hostelry's stables for travellers' horses on the right and the lock in the foreground. This environment is still preserved as a whole, even though the mill and the hostelry are both closed. This cultural environment in Endrup, which deserves to be preserved, also includes the nearby Endrupholm estate and manor, the cooperative dairy from 1884, which is still in use, and the town which arose at the beginning of this century around the mill, hostelry and dairy. Photo privately owned.

førte tråde til de øvrige. Samtidig blev der givet konkrete eksempler på kulturmiljøer ud fra tid, sted og tema. Grundlaget var hermed lagt for den endelige prioritering af, hvilke emner der skulle kortlægges og beskrives inden for pilotprojektet.

Undervejs i projektperioden blev der afholdt møder, hvor Skov- og Naturstyrelsens, amtets og museets deltagere diskuterede de foreliggende resultater. Endvidere med repræsentanter fra de berørte kommuner og øvrige museer og arkiver i området. Som forsøgsprojekt var det nødvendigt at afpasse nye erfaringer om metodebrug med det fortløbende arbejde. Et gennemgående problem var, at tiden ikke slog til, og at en kontinuerlig prioritering og nedskæring af det oprindeligt forventede indhold var nødvendig.

På forhånd skar vi derfor kulturspor fra de to ældste hovedperioder fra og koncentrerede os om temaer fra udskiftningstiden og fremefter. Selv inden for denne periode var emnerne for mangfoldige, og vi måtte af tidsmæssige årsager afstå fra at beskæftige os med emner, der ellers var relevante nok fra en vestjysk synsvinkel. Vi endte derfor med en stærkt nedskåret liste over prioriterede temaer og emner, der skulle kortlægges og beskrives, se fig. 3.

Herefter begyndte det egentlige kortlægningsarbejde. Inden for hvert tema blev de udvalgte kulturhistorisk interessante steder beskrevet på særskilte emneark, som indeholdt oplysninger om alder, topografi og tema, en kort karakteristik af hvilke elementer det bestod af, en vurdering af dets nuværende bevaringstilstand, herunder om det var fungerende, ændret eller funktionstømt, dets sårbarhed og egenskaber, i form af typisk/sjældent, autencitet, værdi på nationalt, regionalt eller lokalt plan, samt dets kontekst, det vil sige sammenhæng med tilsvarende anlæg andre steder i området eller med anlæg fra anden tid eller tema på samme sted. De beskrevne steder blev til sidst afgrænset på detailkort med en skriftlig argumentation for afgrænsningen og desuden afsat på oversigtskort – et for hvert tema. Disse temakort var indgangen til hele materialet.

Denne fase var umådeligt arbejdskrævende. Som kulturhistorikere er vi vant til at se på de lange linier i historien og beskrive sammenhænge, ikke splitte lokaliteterne op i enkeltelementer afhængigt af alder og tema. Metoden betyder for eksempel, at et sted som Endrup skal splittes op på en række emnebeskrivelser – en over herregården Endrupholm, der blev skabt ved nedlæggelse af en middelalderlandsby, en over den nærliggende vandmølle, en over den gamle vejstrækning og landevejskro ved Kolding-Hjertingvejen, en over husmandsudstykningen ved herregårdens nedlæggelse, en over andelsbyen, der opstod ved kroen og møllen og så videre – alle uadskillige elementer i det bevaringsværdige kulturmiljø ved Endrup i dag.

Det var en markant anderledes måde at strukturere stoffet på, end vi var vant til. Om det giver et bedre overblik og dermed bedre prioriteringsgrundlag for udpegningen af bevaringsinteresserne er vanskeligt at sige på nuværende tidspunkt, men det var i hvert fald en meget ressourcekrævende metode. De mange beskrivelser betød, at der blev alt for kort tid til egentlige besigtigelser. Vi valgte på forhånd kun at beskæftige os med nogle af de i forvejen kendte bevaringsværdige steder i området, og deres bevaringstilstand og sårbarhed måtte i mange tilfælde udfyldes efter hukommelse eller med spørgsmålstegn.

I forbindelse med afslutningen af vores del af arbejdet blev der arrangeret et større møde på amtsgården, hvortil pilotområdets kommuner, museer, arkiver, bevaringsforeninger, naturfredningsforeninger, landboforeninger med videre var inviteret. Da pilotprojektets formål primært var metodeudvikling havde mødet mest karakter af information om kulturmiljøprojektets formål samt udveksling af oplysninger om nogle af de udpegede kulturmiljøer.

Undervejs i processen arrangeredes tillige et seminar på Fanø, primært for amternes planlæggere. Seminaret var det tredje i rækken omkring projekt Kulturhistorien i planlægningen. Lokale eksperter og museer var inviteret med, og gennem oplæg, ekskursioner og gruppearbejde omkring lokaliteten Fanø blev det foreløbige arbejde i pilotprojektet præsenteret, og der blev igangsat en debat om kulturmiljøbegrebet og dets indpasning i amternes planlægning. Seminaret stillede i højere grad spørgsmål end det tilbød svar. Meningen var, at oplæg og debatter skulle sætte tankerne om kulturmiljøer og definitioner i spil.

Museets arbejde med udpegning af kulturmiljøer afsluttedes i begyndelsen af februar 1998. Ansvaret for pilotprojektets videre forløb blev herefter overdraget til Ribe Amts planlæggere, der endnu ikke har afsluttet deres del af arbejdet. Ud fra det konkrete materiale skal man undersøge, hvordan man som led i planlægningen kan afveje kulturmiljøinteresserne indbyrdes og

Fig. 5: Villa Nina ved Fanø Vesterhavsbad er en af de få tilbageværende bygninger fra badestedets storhedstid omkring århundredskiftet. I dag præges stedet af nye, funktionelle bygninger, men badestedet har fortsat stor betydning og afspejler på godt og ondt mere end 100 års turisme og rekreation. Er det et kulturmiljø, og hvad skal i så fald sikres for fremtiden? Foto: Mette Slyngborg, 1997.

Fig. 5: The Villa Nina at the North Sea Resort on Fanø (Vesterhavsbad) is one of the few remaining buildings from the heyday of this seaside resort around the turn of the century. Today, this area is characterised by modern, functional buildings, but it is still an important holiday resort, reflecting, for better and for worse, more than 100 years of tourism and leisure activities. Can this be called a cultural environment, and if so which part should be preserved for the future? Photo: Mette Slyngborg, 1997.

i forhold til andre interesser i det åbne land. Man skal også se på virkemidler og vurdere, om de eksisterende er tilstrækkelige til at sikre de bevaringsværdige kulturmiljøer. Museet deltager mere på sidelinien i denne fase, i diskussioner på arbejdsgruppens møder. Resultaterne af de to pilotprojekter vil blive samlet i en rapport, som Skov- og Naturstyrelsen forventes at udgive i 1999.

Hvad fik vi så ud af at være med i projektet? Først og fremmest er emnet utrolig interessant set fra museernes side, og vi glæder os over, at de kulturhistoriske bevaringsinteresser har fået langt større bevågenhed i disse år. Det var spændende og lærerigt at arbejde sammen i en gruppe med vidt forskellig faglig baggrund og tilgangsvinkel til stoffet. Det gav andre synsvinkler og nyttige erfaringer at have med sig, når kulturmiljøet skal have en større plads i amternes planlægning i fremtiden. Kulturhistorikere og planlæggere vil komme til at arbejde sammen om kulturmiljøet, med kulturhistorikernes krav

Fig. 6: Helt tilgroede hulveje mellem Tradsborg og Tjæreborg. Hulvejene er en del af kulturmiljøet omkring husmandskolonien ved Tradsborg anlagt på heden allerede i 1780'erne. Der er stor opmærksomhed om husmandskoloniens bevaringsværdier, mens hulvejene ligger mere upåagtede i dyrket mark. Foto: Mogens Hansen, ca. 1971-72.

Fig. 6: Sunken roads between Tradsborg and Tjæreborg, completely grown over. The sunken roads form part of the cultural environment around the colony of smallholders at Tradsborg founded heathland as early as in the 1780'es. People are very much aware of the preservation value of the smallholder colony, but the sunken roads lie more or less unnoticed in the midst of cultivated fields. Photo: Mogens Hansen, about 1971-72.

om faglig soliditet og nye undersøgelser og planlæggernes om håndterlighed af det udpegede. Interesserne må mødes, men det er kulturhistorikerne, der med deres overblik og faglige indsigt må foretage prioriteringerne af det bevaringsværdige.

Opgaven for museerne er stor – endda meget stor – og det er næppe troligt, at de kan gå fuldt ind i dette arbejde, uden at der følger midler med. Arbejdet med registrering og udpegning af landets bevaringsværdige kulturmiljøer er så omfangsrigt, at det vil forløbe over de næste mange år, men man må starte et sted og udbygge efterhånden.

Om den tematiske indgangsvinkel til kul-

turmiljøerne, som blev den vægtigste i pilotprojektet, så er den bedste, kan nok diskuteres. I valget og definitionen af temaer opstår faren for en snæver fortolkningsramme, der kan medføre, at man leder efter et tema i et landskab i stedet for at lade landskabet lede en på vej. Samtidig er det ikke så enkelt at opdele kulturlandskaber, der er resultat af en fremadskridende historisk udvikling, i adskilte temaer. Et landskabsfænomen kan tolkes som flere tematyper med flydende tematiske, kronologiske og topografiske grænser. At få et overblik og prioritere undervejs kræver indblik, ikke kun i det geografiske, kulturelle og typiske for et område – også i de historiske rødder, den nuværende visuelle fremtoning og bevaringstilstanden.

Andre spørgsmål trænger sig på. Hvilke kriterier skal anvendes til at definere de mindre håndfaste kulturmiljøer, som for eksempel de diffuse spor af kystkulturens forskellige elementer? Hvordan bevarer og formidler man for eksempel kulturmiljøer i form af infrastrukturens vejstrækninger, og hvordan sikres de i forbindelse med anlæggelse af nye omfartsveje og motorveje? Og hvordan kan man bedst leve op til tankerne om bevaring af udpegede kulturmiljøer og sikre liv i de funktionstømte? Spørgsmålene er mange, og der vil komme flere til, når kulturmiljøet kommer på dagsordenen i amterne.

Pilotprojektet blev præget af for lidt tid til besigtigelser og det kontinuerlige fravalg i prioriteringerne på grund af tidsnød. Skal man udpege relevante bevaringsværdige kulturmiljøer, må man nødvendigvis have alle elementer med. På denne led vil pilotprojektet forhåbentlig ikke komme til at ligne virkeligheden, når kulturmiljøer skal registreres og afgrænses i alle landets amter.

Mette Slyngborg, født 1964. Museumsinspektør for den nyere tids område på Esbjerg Museum.

Ingrid Stoumann, født 1947. Museumsinspektør for det arkæologiske område på Esbjerg Museum.

Litteratur

De kulturhistoriske interesser i landskabet. Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen 1997.

Kulturhistorisk inddeling af landskabet. Miljø- og energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen 1997.

Regionplanlægningen som instrument til sikring af bevaringsværdige kulturmiljøer. Miljø- og energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen 1998 (foreløbig rapport).

Ribe Amtskommune, Fredningsplanlægning. *Kulturhistoriske bevaringsinteresser,* bind 1-3: Bd. 1, Historisk tid. Bd. 2, Forhistorisk tid. Bd. 3, Egnsbeskrivelser. Ribe Amtsråd 1985.

Ribe Amtskommune, Fredningsplanlægning. *Landskaberne.* Ribe Amtsråd 1985.

Ribe Amt, *Forslag til Fredningsplan 1997.* Ribe Amt 1997.

Summary

In the coming years, municipality and county authorities will have to integrate the conservation of cultural historical values more consciously into their planning processes. In order to equip them for this task, the National Forest and Nature Agency initiated a major project, 'Cultural History in the Planning Process', which included a pilot project in the counties of Ribe and Roskilde in 1997. Esbjerg Museum took part in the western part of this project, the aim of which was to try out various principles for

the identification of cultural environments, to investigate possible means of conservation as well as approaches to the practical organisation of cooperation between counties, municipalities, museums, archives and local interest groups when cultural historical issues are on the planners' agenda all over the country. This article, written at the halfway stage in the project, gives an account of the work of the museum and evaluates the course of the project to date.

Mariann Ploug, museumsinspektør

I London, Paris og Varde

– Varer fra P. Ipsens Terrakottafabrik, 1843-1955

Museet for Varde By og Omegn erhvervede i 1994 typesamlingen fra terrakottafabrikken P. Ipsens Enke og har siden suppleret indkomsten med adskillige genstande. Ved årsskiftet 1997-1998, da Jugendhuset i Varde blev åbnet for publikum, fik samlingen en permanent placering på førstesalen.

P. Ipsens Enke i Varde

Nogle har undret sig over at fabrikssamlingen fra P. Ipsens Enke – en københavsk terrakottafabrik – skulle ende på museum i Varde. Spørgsmålet har været, om ikke historien om og genstandene fra den københavnske fabrik i stedet burde udstilles på Bymuseet i København.

Denne traditionelle tankegang havde museet nok været tilbøjelig til at følge for en generation siden, hvorimod vi nu har valgt primært at se sagen fra et forbrugersynspunkt. Godt nok lå fabrikken i København, men varerne blev solgt over hele Danmark. Fra kundernes synspunkt var det uden betydning, hvor produkterne blev fremstillet. De var derimod interesserede i at købe ting efter tidens smag til en rimelig pris.

Prisen må have været rimelig, og stilen tiltalte ikke blot de danske kunder. I en længere periode op mod 1900 havde firmaet så stor bevågenhed, at det var rentabelt med eget udsalg i både London og Paris.

Fig. 1: Varer fra perioden 1843-1868 fotograferet ved 75-års jubilæet, 1918. Efter Bente Holst, 1990.
Fig. 1: Products from the period 1843-1868 photographed on the occasion of the 75th anniversary of the company in 1918. After Bente Holst, 1990.

Gennem et par generationer havde først P. Ipsen, så P. Ipsens Enke – Lovise Christine Biering – og siden deres søn, Bertel Ipsen en virksomhed, der kunne gøre sig gældende på verdensplan med varer af international standard i meget høj kvalitet. Produktionen fulgte i vid udstrækning den internationale stil.

Husgeråd og antikke kopier

Fra en beskeden begyndelse i 1843 evnede fabrikkens grundlægger Peter Ipsen ved flid og dygtighed at skabe et velrenommeret firma. I de første år bestod en væsentlig del af fabrikkens produktion af lysegule terrakottavarer dekoreret med oliemaling samt af sortlakerede produkter med kulørt dekoration. Sortimentet bestod hovedsageligt af husgeråd og andre nyttige genstande. En del fik den mørke, matte bemaling, der i dag synes brun, men som måske oprindeligt har været sort. Der blev også fremstillet varer i brændtlers-rød terrakotta, men de havde ikke den samme popularitet.

Med åbningen af Thorvaldsens Museum i 1848 fik københavnerne en righoldig inspirationskilde. Peter Ipsen var én blandt mange, der kopierede de velkendte figurer og relieffer, som endog kunne bruges til dekoration på husgeråd.

På det nye museum fandtes også antikke skåle og vaser, der sammen med tilsvarende fra Antiksamlingen dannede forbillede for produktionen af græske lerkar, som kom i gang i begyndelsen af 1850'erne. Christian Hetsch tegnede senere de etruskiske vaser, der i 1860'- og 1870'erne var med til at give P. Ipsen den første, virkelige anerkendelse.

De toneangivende kredse sværmede for antikken, og interessen fik næring af mange store arkæologiske udgravninger i de antikke græske, romerske og ægyptiske områder. Firmaet producerede serier af fint udførte terrakottavarer som meget akkurate kopier efter de arkæologiske fund. Plancheværket *Die antiken Thongefässe*, som publicerede originalerne fra fundene ved Troja i slutningen af 1860'erne, udkom februar 1877 i Nürnberg og dannede et godt grundlag for dette arbejde. Siden, da arkæologerne i slutningen af 1870'erne fandt figurer i oldtidsbyen Tanagra nord for Athen, blev succesen fulgt op med kopier også af disse fund.

Flere udenlandske museer, blandt andet kunstindustrimuseerne i Amsterdam og Haag købte disse kopiserier til deres antiksamlinger, og P. Ipsens Enke, der førte fabrikken videre efter ægtefællens tidlige død, fik ligefrem videnskabelige hædersbevisninger for firmaets antikke vaser.

Vaserne var i begyndelsen sortlakerede og blev bemalet med rødbrune oliefarver, men oliefarverne kunne ikke tåle rengøring med vand, så der var behov for en mere holdbar dekorationsmetode. Bertel Ipsen, som var kommet ind i firmaet efter faderens død i 1860, eksperimenterede sig i 1872-73 frem til en ny, senere patenteret teknik, hvor oliefarverne erstattedes af porcelænsfarver, der efter påmalingen blev indbrændt i leret.

Fabrikkens høje standard søgtes stadig forbedret med vedvarende tekniske forsøg, og i 1874 tog firmaet patent på en udsparingsteknik, hvor dekorationen står i lerets naturlige farve på mørk bund. De sorte konturer, der var med til at danne motivet, blev trukket med porcelænsfarve og efterfølgende indbrændt i muffelovnen. Denne teknik blev særligt brugt i fremstillingen af de antikke vaser, for eksempel den græske pragtvase, som gav fabrikken grand prix (den store pris) på Verdensudstillingen 1877 i Amsterdam. Vasen var udført af Anker Lund og dekoreret af Th. Alvesen, to af firmaets faste medarbejdere.

Platter og afstøbninger efter naturen

At deltage i de store, internationale udstil-

Fig. 2: Fabrikkens stand på Verdensudstillingen 1876 i Philadelphia, USA. Efter Bente Holst. 1990.

Fig. 2: The factory's stand at the World Exhibition in 1876 in Philadelphia, USA. After Bente Holst, 1990.

linger var fra midten af 1800-tallet den sikreste vej til berømmelse, og udgivelse af kataloger var en anden væsentlig del af markedsføringen. Det ældste kendte fra P. Ipsens Enke kom i 1875. Når her nævntes "udekorerede varer i lys og mørk terracotta" samt "mørk terracotta med bronze", stod den lyse i lerets naturlige farve, hvorimod den mørke blev koloreret med porcelænsfarve og eventuelt stafferet med bronze. Katalogets dekorerede varer var bemalede med porcelænsfarve i græsk eller ægyptisk stil, men kunderne kunne også få blomstermotiver eller andre mere danske dekorationer.

Blomsterdekorerede vægplatter var særligt populære i London, hvor fabrikkens udsalg åbnede i 1876. De engelske kunder interesserede sig også for udekorerede vægplatter, som de selv kunne bemale. Det var især de sorte brændt med porcelænsfarve samt rødlersplatterne, der faldt i smag på bekostning af de lysegule varer.

Ved en ombygning i 1882 fik fabrikken en ny ovn til glasurbrænding samt to muffelovne, en større, der var beregnet til at indbrænde porcelænsfarverne og en mindre til guldbrændinger. Muffelovnene var brændefyrede og kunne kun fyres fra den ene side. Bertel Ipsen havde selv en ganske

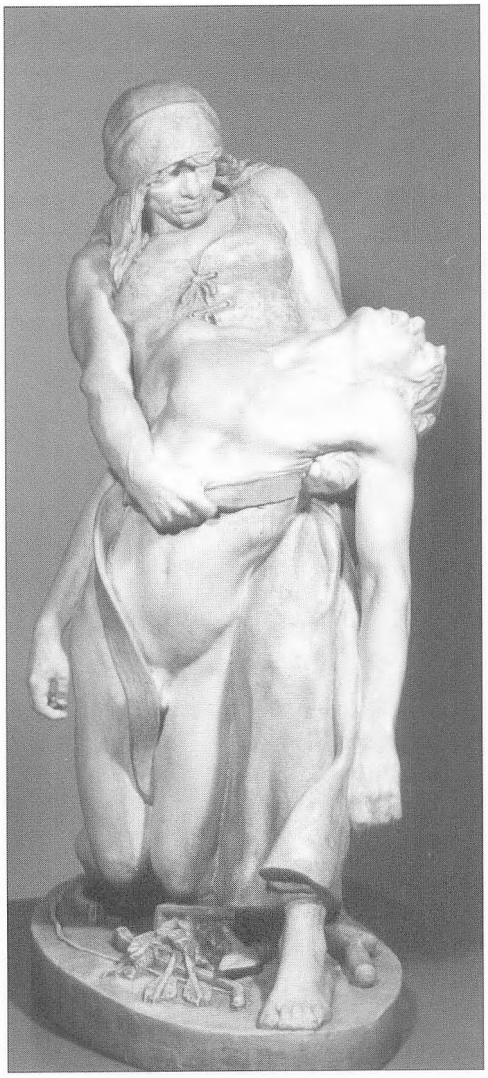

Fig. 3: Figurgruppe: En Barbarkvinde bærer sin dræbte søn bort fra Slaget. *Lys terrakotta med rød dekoration. Modelleret i Rom 1880-83 af Stephan Sinding (1846-1922). Foto: Vagn Wonsbek.*

Fig. 3: Group of figures: A Barbarian Women bears her Dead Son from the Battlefield. *Light terracotta decorated in red. Sculpted in Rome 1880-83 by Stephan Sinding (1846-1922). Photo: Vagn Wonsbek.*

lille ovn, hvor han eksperimenterede med nye glasurer og farver.

Katalogerne fra 1880'erne nævner gule, røde og sorte terrakottavarer, med og uden dekoration i forskellige stilarter, men trods mulighederne med de nye ovne var der ikke sket tekniske forandringer siden midten af 1870'erne. Nyt i slutningen af 1880'erne var dog relieffer med terrakottarøde figurer på grønmalet bund. Tidligere havde de tilbudte relieffer været elfenbensfarvede eller i lysegult ler på rød grund.

Først med 1891-kataloget blev de glaserede varer annonceret – sammen med det vanlige sortiment af terrakottavarer – som "koloreret" eller "med dekoration under glasuren" samt "uden dekoration" i lysegult eller rødt ler med indvendig glasur. Andre nyheder fra 1891 var aftryk efter naturen, for eksempel rabarberblade i naturlig form og farve samt Valdemar Kocks vaser med naturalistiske blomstermotiver.

Sortbrænding og nye glasurer

De sorte varer var populære, men sarte, så længe den sorte farve blev opnået ved en senere brænding. Bertel Ipsen gjorde forsøg med brændinger, hvor det var selve terrakottaen, der blev sort, og sortbrændingen, der under stort tryk og høje varmegrader gjorde terrakottaen stærkere og mindre porøs, lykkedes i 1892. Varer i denne teknik omtales i katalogerne fra 1894 og frem som "oxyderede". De samme varer kunne fås i lerets naturlige farver, lysegult og rødt samt polykrome, og disse må være fremstillet med underglasurfarver. Ved siden af den sorte, oxyderede keramik var det i 1894 stadig muligt at få de tidligere nævnte varer i sort eller i sort med bronze, hvorimod disse betegnelser var forsvundet i 1895-kataloget. Dekorationerne kunne enten være efter antikken eller i forskellige stilarter, men efterhånden aftog interessen for denne genre.

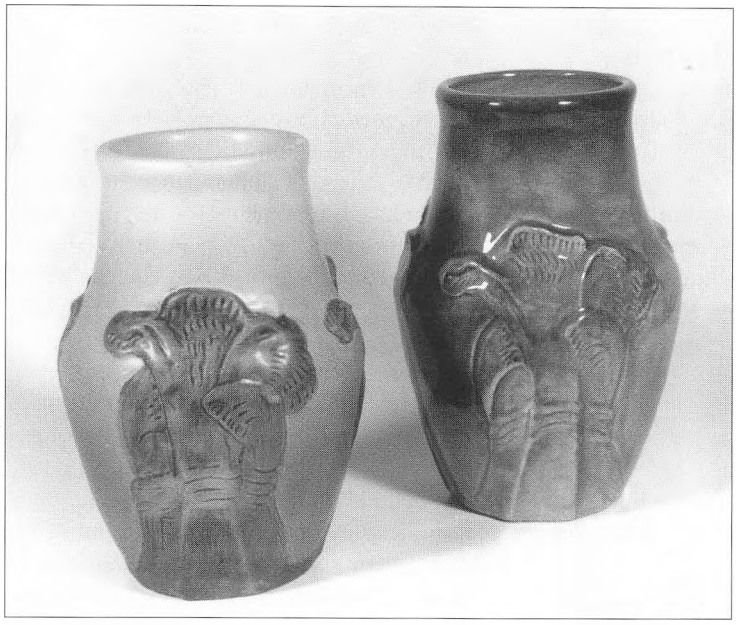

Fig. 4: To vaser efter samme model i henholdsvis blank og mat glasur. Model fra ca. 1900 af Christian Joachim (Petersen) (1870-1943). Foto: Vagn Wonsbek.

Fig. 4: Two vases using the same model, but with glossy and mat glazing respectively. Model from about 1900 by Christian Joachim (Petersen) (1870-1943). Photo: Vagn Wonsbek.

Tinmonterede krukker og vaser har været blandt nyhederne i denne periode, men de findes ikke i fabrikkens kataloger og kan heller ikke genkendes på de bevarede fotografier. Trods den manglende dokumentation eksisterer varerne og må tidsmæssigt placeres sidst i 1800-tallet eller lige omkring 1900.

Keramik med lustreglasur findes derimod både på kolorerede fotografier og som en nyskabelse i kataloget fra 1897. Lustrefarverne – farver, der changerer med en metalglans – var omkring 1900 meget efterspurgte og blev også benyttet til både glas og porcelæn. Dog mente kunstkritikeren Charles Been, at Ipsens forsøg med forskelligfarvede og metalliske glasurer var en håbløs genre, af hvilken fabrikken næppe har haft nogen glæde, da han kommenterede forudstillingen af dansk kunstindustri på Kunstindustrimuseet før Verdensudstillingen 1900 i Paris.

Der var heller ikke den forventede interesse for hovedattraktionerne på Verdensudstillingen, den sortbrændte *Kongeørn med sit bytte* modelleret i naturlig størrelse af Lauritz Jensen samt J.F. Willumsens *Pottemagervase* udført i 6 bælter af forskelligt ler og dekoreret med indlægning af ler i 12 forskellige farver. Selv om det blev erkendt, at fremstillingen af så store, komplicerede emner var tekniske bedrifter, udeblev den forventede anerkendelse og interesse.

For det fashionable publikum på Verdensudstillingen var den altoverskyggende interesse art nouveau – den franske stil med stærkt svungne, ofte asymmetriske former. Japansk kultur og formgivning var forbilledet. For den europæiske keramik betød det vedvarende eksperimenter med såvel forme som glasurer, og Bertel Ipsen havde også gjort erfaringer på dette område. Sammen med unge kunstnere som Axel Jensen og Christian Joachim (Petersen) udviklede han i løbet af udstillingsåret den matte, dekorative glasur, hvis sammenløbende, gulgrønne farver blev sprøjtet på,

og brugte den på en serie vaser og krukker, der levede helt op til tidens formsprog. Endnu engang lød der lovord om fabrikkens produktion, og firmaet kunne markere sig på det internationale topplan.

Mat glasur, blank glasur og danitglasur

I disse år var mange af de førende danske formgivere som Thorvald Bindesbøll, J.F. Willumsen og Georg Jensen knyttet til fabrikken i perioder, og de gav hver deres bud på modeller til fabrikken. Nogle, der var skabt i den dekorative, gulgrønne glasur, blev så populære, at de produceredes vedvarende og var med til at danne grundstammen i den næsten uendelige serie med rød-grøn matglasur – *papagøjeglasuren*, som gjorde P. Ipsens Enke til folkeeje.

Fig. 5: Krukke med fire svaner, mat glasur. Model fra ca. 1900 af Axel Jensen. Foto: Vagn Wonsbek.

Fig. 5: Jar with four swans, mat glazing. Model from about 1900 by Axel Jensen. Photo: Vagn Wonsbek.

Efter 1903-kataloget betegnes den gulgrønne, matte glasur som "Mat Glasur", og der findes også en "Blank Glasur", som optræder i samme farver, men med blank overflade. "Emaille Glasur" nævnes i kataloget som noget nyt, men det må være den teknik, der tidligere blev betegnet som "Dekoration under Glasuren" og senere kaldes underglasurfarve.

Den sorte keramik med bronze eksisterede ikke mere, hvorimod det var muligt at få relieffer, der var sortbrændte og dekoreret med guld eller schatterede, så de lignede gammelt elfenben. Den sidste teknik kunne også benyttes på figurer, ligesom disse kunne være keramisk behandlede med mat glasur. Trods vigende interesse tilbød fabrikken stadig varer i græsk, ægyptisk eller oldnordisk stil sammen med kopier efter *Dr. Schliemanns Fund i Mychenæ*, men her kan være tale om lagervarer, som man gerne ville have solgt.

Figurer i lysbrændt ler kom på mode igen som kontrast til det sortoxyderede, og de stadige eksperimenter resulterede i en glasur med et samspil af vinrøde og blågrønne farver, den såkaldte *danitglasur*. I nogle tilfælde kan overfladen virke som skaller, der går ind over hinanden, og andre brændinger har mere karakter af krakelering. Varer med danitglasur blev ikke tilbudt i de trykte kataloger, men de findes gengivet i et album, hvor de håndkolorerede fotografier er opsat med håndskrevne priser.

Mellem 1903 og 1915 udkom en del kataloger, men ingen af dem tilbød varer, som var udtryk for tekniske fornyelser. Derimod forøgedes mængden af pyntegenstande, der var dekoreret med plastiske figurer modelleret af kunstnere som Lauritz Jensen, N. Nielsen og J. Resen Steenstrup, ofte med inspiration hentet fra naturen. En anden

Fig. 6: To figurer: Pottemager *og* Indkøb, *jadeglasur. Modeller fra 1920'erne af Georg Thylstrup (1884-1930). Foto: Vagn Wonsbek.*
Fig. 6: Two figures: The Potter *and* Purchase, *jade glazing. Models from the 1920's by Georg Thylstrup (1884-1930). Photo: Vagn Wonsbek.*

nyskabelse var ornamenterede varer, der i dag forekommer meget tidstypiske.

I 1915-kataloget findes en farveplanche, hvor disse betegnes "*Matglasur* på Genstande med Ornamentik" i modsætning til de gulgrønne varer, der ledsages af teksten, "*Dekorativ glasur* betegner en udførelse som ovenstående 3 vaser viser".

Fra kunstindustri til masseproduktion

Ipsen-familien kom ikke til at nyde godt af den folkelige interesse, som fabrikkens varer med den matte glasur fik. Bertel Ipsen døde i 1917, og den kunstindustrielle virksomhed blev overtaget af A/S Carl Stenders Kunstforlag, der omlagde til en mere mekaniseret produktion, dog under det gamle navn. Hertil var ler af ensartet kvalitet nødvendigt, og det blev sikret ved opkøbet i 1920 af Dalbygårds lergrave på Bornholm. Måske var det i forbindelse med denne omlægning, at den matte, dekorative glasur skiftede fra at være gulgrøn eventuelt med lidt rødt til at blive rødlig med udtoninger i grønt og gult.

Det gode håndværk og kunstindustriens tid var forbi. Nu var det masseproduktionen, der blev anset for mest rentabel, og dermed var den internationale gennemslagskraft definitivt passé. I Ipsens tid var produktionen præget af en lang række kunstnere med et relativt begrænset antal modeller, men efter at firmaet blev overtaget af Stenders Forlag vendte billedet, og relativt få kunstnere stod hver for en lang række varer. Axel Sørensen nåede i perioden 1923-45 op på næsten 300 modeller. Kunstnerne, der skabte modellerne, havde

Fig. 7: Krukke, danitglasur. Model fra 1933 af Axel Salto (1889-1961). Foto: Vagn Wonsbek.
Fig. 7: Jar, 'Danit Glazing'. Model from 1933 by Axel Salto (1889-1961). Photo: Vagn Wonsbek.

individuelle aftaler. Nogle fik en sum, når der var solgt et vist antal af deres værker, og andre fik et beløb ved værkets aflevering.

Heldigvis fortsatte traditionen med udviklende forsøg. Omkring 1920 fik lustreglasuren en renaissance under betegnelsen kamæleonglasur, der forenede metalglansen med en fin krakelering. Et udvalg af disse varer findes i et udateret album med håndkolorerede fotografier. Erik Magnussen var i 1921-22 ophavsmand til en række vaser og skåle, hvor den metalagtige farveglans blev kombineret med guld.

Nyheder og gentagelser

Den matte, grønne jadeglasur kom som en virkelig nyskabelse i begyndelsen af 1920'erne og blev lanceret sammen med en række tidssvarende, enkle figurer af Georg Thylstrup, men glasuren blev også brugt til at give ældre modeller et nyt liv. Thylstrups figurer var meget populære og blev købt af museer i både Europa og USA. Kataloget fra 1922 tilbyder ikke den nyudviklede jadeglasur, men derimod traditionelle varer i lys, oxyderet eller keramisk behandlet terrakotta, som fabrikken havde reklameret med siden århundredskiftet. Først i et album med håndkolorerede fotografier, hvor der er indklæbede billeder dateret 1932, præsenteredes jadeglasuren i et særskilt afsnit. Derimod blev varer i lys glasur dekoreret med blomster- og frugtmaleri hverken nævnt her eller andre steder, selv om de stilmæssigt må høre hjemme på denne tid.

I begyndelsen af 1930'erne vendte fabrikken tilbage til danit- eller kobberglasuren, som havde været aktuel ved århundredskiftet. Glasuren forekom nu kraftigere og formerne var mere enkle, men heller ikke denne gang nåede de danitglaserede varer så stor popularitet, at de kom i firmaets kataloger. Axel Salto arbejdede omkring 1933 både i metalglasuren samt i jadeglasur, dog var hans karakteristiske figurer ikke med i 1941-kataloget. Derimod kunne de ses i kataloget fra 1951 med såvel jadeglasur

som i et tillæg fra 1953 med den nytilkomne "elfenbensglasur", en mat, hvid glasur, der modsvaredes af den blanke, hvide "eliteglasur".

Den sidste succes

Fabrikken nåede dog at skabe endnu en succes. Den matte, "blå glasur" fra 1938, der var en virkelig nyskabelse i 1941-kataloget, blev brugt på vaser og fade i en formgivning, som passede til efterkrigstidens moderne hjem. Axel Sørensen var storleverandør af fade og vaser i enkle former ofte med riflet udsmykning. Mange af modellerne kunne også leveres i eliteglasur eller fra 1951 i "celadonglasur", der var blank og lysegrøn. Sammen med denne glasur blev der fremstillet en serie med blandt andet bladformede asietter, men man greb også tilbage i de gamle bladforme fra århundredskiftet og forsøgte sig endog med okseblodsfarvet glasur.

Trods stor interesse for den blå glasur skrantede virksomheden. Der var ikke længere kunder til de spraglede varer med mat glasur, som havde været det gennemgående udbud op gennem 1900-tallet, og på fabrikken brugte man ikke kræfterne på at finde nye veje. Produktionsrettighederne til særligt populære modeller som *Arbejdslyst* af Adda Bonfils fra 1912 og *Venus Kalipygos* af Kai Nielsen fra 1910 overgik i 1954 til keramikfabrikken Søholm i Rønne, hvorefter fabrikationen hos P. Ipsen's Enke - Kgl. Hof Terracottafabrik på Frederikssundsvej i København ophørte.

P. Ipsens Enke i Jugendhuset

I dag kan vi glæde os over, at en væsentlig del af terrakottafabrikkens arbejder er bevaret, og Varde Museum bestræber sig på at forøge antallet i årene fremover, men en komplet samling nås næppe. Efter et velovervejet skøn må fabrikkens samlede produktion opgøres til op mod 5.000 forskellige modeller.

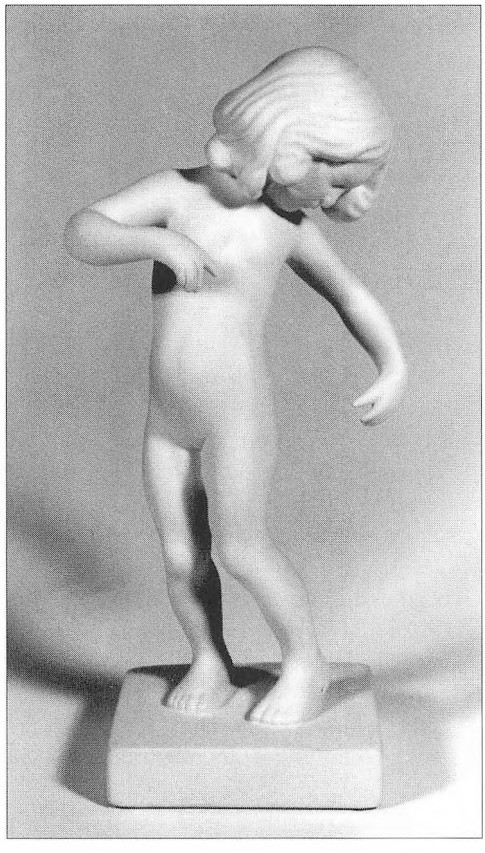

Fig. 8: Figur: Venus Kalipygos, *lys terrakotta. Model fra 1910 af Kai Nielsen (1882-1924). Foto: Vagn Wonsbek.*
Fig. 8: Figure: Venus Kalipygos, *light terracotta. Model from 1910 by Kai Nielsen (1882-1924). Photo: Vagn Wonsbek.*

Det er rart at kunne fortælle, at der vedvarende kommer mange mennesker i Jugendhuset, men særlig rart er det at de fleste, der har været ovenpå for at se Ipsen-samlingen, kommer overraskede ned og giver udtryk for deres begejstring. En så massiv interesse for Ipsen-keramikken havde vi ikke turdet håbe på.

Mariann Ploug, født 1949. Museumsinspektør ved Museet for Varde By og Omegn. Har siden 1994 arbejdet med Ipsenkeramikken, der fra 1997 er en del af Jugendhusets permanente udstilling.

Litteratur

Flor, Kai: *15. april 1843-1943 100 Aar Terracotta Virksomhed.* København 1943.

Gelfer-Jørgensen, Mirjam: *Dansk kunsthåndværk fra 1850 til vor tid.* København 1982.

Holst, Bente: *P. Ipsens Enke – En keramisk fabrik gennem 100 år.* København 1990.

Kataloger fra P. Ipsens Enke – fra 1875-1953.

Georgine Ipsens Erindringer: P. Ipsens Enke 1843-1917. Upubliceret.

Summary

The terracotta factory later known as P. Ipsen's Widow was founded in 1843 in Copenhagen by P. Ipsen, who had learnt his trade at the Royal Danish Porcelain Factory. In the first years of the factory's existence, its products consisted mainly of household utensils and other useful articles, but as time went on other products were developed.

By the end of the 19th century the factory had gained an international reputation, partly caused by a number of very fine copies of classical vases, and partly as a result of the high artistic qualities and craftsmanship of the figures, either black-fired or in the natural colour of the clay.

With the invention of a new technique – mat glazing – the factory maintained its high status in the first decades of the 20th century, up to the end of the First World War. After this, the company moved on to a more mechanised form of production which meant a much smaller range of products selling at lower prices. A new kind of customer was aimed at, and as a result the number of customers increased.

Marianne Ritzau, cand.mag.

De sorte diamanter

– Historien bag kulminemodellen på Museet for Marked og Gøgl i Vorbasse

Artiklen giver en kort introduktion til en model af en arbejdende kulmine, der har været forevist på markeder i Danmark. Minen stammer fra Schlesien. De nærmere enkeltheder omkring modellens historie i både Danmark og Tyskland bliver nu undersøgt.

Blandt de væsentligste genstande på *Museet for Marked og Gøgl* i Vorbasse finder vi en mekanisk, eldreven model af en kulmine. Den er et ef de meget få bevarede eksempler på de såkaldte markedsforevisninger, der sammen med tohovede kalve, menneskeædere og skæggede damer tidligere blev fremvist på landets markedspladser. Minemodellen afviger dog fra de fleste øvrige forevisninger ved at have en både underholdende og belærende funktion.

Modellen, der er udført i træ, papmaché og jern, er forholdsvis stor, 6 meter lang, 2 meter høj og 75 cm dyb, viser et tværsnit af en kulmine omkring år 1900-1910. På jordoverfladen ser man værksteder, kontorer, direktørbolig og elevatorskakte.

Under jorden ses minegange med tipvogne, spor og udskårne, bevægelige træfigurer med redskaber og maskiner, der tilsammen viser de mange forskellige ar-

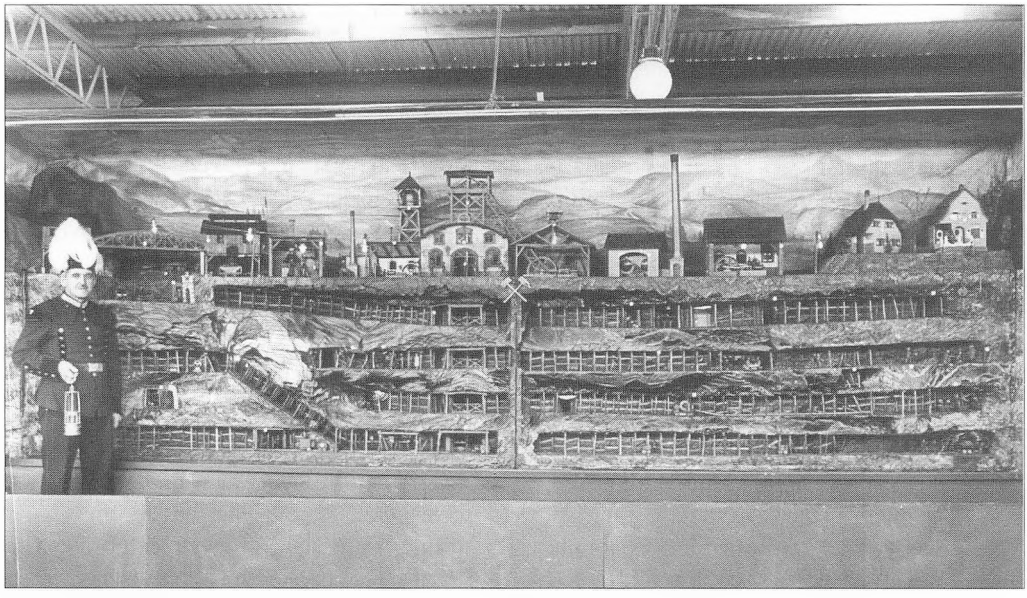

Fig. 1: Wilhelm Fiedel junior foran kulminemodellen omkring 1965. Både han og faderen var iklædt minearbejdernes festuniform under forevisningerne. Privatfoto.

Fig. 1: Wilhelm Fiedel Jr. in front of the model coal mine about 1965. When the model was being shown, both he and his father were dressed in the miners' gala uniform. Private photo.

bejdsfunktioner, der forekommer i en mine.

Minemodellen er gjort yderligere levende ved, at kunstneren har inkorporeret realistiske scener fra livet i minen, i alt 46 forskellige. Et sted kommer røgdykkere ud fra en brændende minegang, bærende på en tilskadekommen minearbejder. Et andet sted forsøger redningsfolkene at trænge ind til minearbejdere, der er indespærret efter en sammenstyrtning. En af arbejderne ligger under de sammenstyrtede kullag og vrider hovedet i smerte fra side til side. Andre steder fyldes tipvognene, der saves tømmer til afstivning af minegange, og der brydes kul, alt imens pumperne tømmer minen for det vand, der bestandig siver gennem jordlagene og udgør en overhængende trussel mod arbejdernes liv i enhver mine. Modellen gengiver således med stor nøjagtighed både indretningen af og arbejdsgangen i en kulmine.

Hele modellen, figurer, vogne og arbejdsredskaber drives af et sindrigt maskineri på modellens bagside. Alt er udskåret i hånden, og der er taget højde for selv meget små detaljer. For eksempel er den skrivende funktionærs hånd konstrueret sådan, at den udfører både små og store bevægelser svarende til de store og små bogstaver i det skrevne. En elektromotor tilvejebringer den nødvendige kraft.

For at lette transporten af modellen fra markedsplads til markedsplads har den tidligere været indsat i en vogn. Denne er desværre ikke bevaret. På den ene side af vognens midtergang var der indrettet beboelse med køjer, spiseplads og køkken. På den anden side af gangen var der aftagelige træplader, så man kunne komme ind til minens maskineri bagfra.

Minens forside var ligeledes dækket af træplader, der blev fjernet, når forevisningerne fandt sted. Vognen blev i starten trukket af heste, sidenhen af en lastbil. Modellen solgtes i 1974 af Wilhelm Fiedel junior til Legoland, der har anvendt den i en såkaldt energiudstilling i 1980 og siden venligst har deponeret modellen på Museet for Marked og Gøgl i Vorbasse.

Minemodellens tidligste historie kendes kun delvist, og hovedsagelig fra en mundtlig tradition, der indeholder flere uklare punkter. Fast står det imidlertid at minen kommer til Danmark senest august 1922, hvor den i Mariager Venstreblad omtales som "...et enestaaende Kunstværk af overordentlig opdragende Betydning..." i forbindelse med den kommende Ambulancedag i Hobro, hvor minen tilsyneladende har haft sin første fremvisning i Danmark.

Minen var blevet hentet til Danmark af Wilhelm Fiedel senior. Han var tysk af fødsel, snedker af uddannelse og var i 1895 udvandret fra Freiburg i Schlesien, det nuværende Swiebodzice i Polen, til Danmark for at arbejde som værkfører på *Filtenborgs Uhrfabrik* i Århus.

Ifølge traditionen i familien skulle Wilhelm Fiedel senior have erhvervet minemodellen fra en gammel skolekammerat ved navn Fritz Meyer, med hvem han holdt kontakt hele livet. Fritz Meyer blev minearbejder i kulminen Hermannschacht i Waldenburg, det nuværende Walbrzych. I forbindelse med en mineulykke blev han invalid og måtte opgive sit arbejde. Ifølge overleveringen begyndte han da at arbejde på at fremstille en model af den mine, hvor han havde arbejdet, et arbejde, der tog 7 år.

Minen solgte han siden til Wilhelm Fiedel senior, der fremviste den under navnet De sorte Diamanter. Fiedel havde opgivet sin stilling som værkfører på urfabrikken. I stedet havde han erhvervet et gartneri og en grønthandel, som han drev sammen med hustruen Martha og med god hjælp af børneflokken, der efterhånden omfattede 9 børn. I 1912 udvidede han arbejdsområdet

Fig. 2: Indgangspartiet til De sorte Diamanter som det så ud omkring 1965. Privatfoto.
Fig. 2: Entrance to The Black Diamonds as it was around 1965. Private photo.

til også at omfatte karruseldrift, idet han erhvervede en hestekarrusel. Den blev opstillet i den århusianske forlystelsespark Vennelyst, der stødte op til familiens gartneri. Fremvisningen af minemodellen var således blot en videreudvikling af hans engagement i forlystelsesbranchen.

Vi ved kun lidt om baggrunden for minemodellen. Sammen med spørgsmålet om minens tilblivelse i Tyskland rejser der sig imidlertid et andet interessant spørgsmål. Indgår den i en tradition for minemodelbyggeri? – og i givet fald hvilken? Kan der findes andre modeller i det schlesiske kulområde? Eller er der tale om, at den overordentligt veludviklede sachsiske tradition for minemodelbyggeri kortvarigt er kommet til Schlesien på en eller anden måde?

I Sachsen er der faktisk tale om en egentlig, højt udviklet minearbejderkultur, hvor man i høj grad identificerer sig ud fra erhvervet. Der er bygget mini-minemodeller, der kan transporteres på ryggen af en lettere tilskadekommen minearbejder, der derved har kunnet tjene lidt ekstra ved at fremvise modellen. Der er bygget store, ikke umiddelbart flytbare modeller, og der findes minemodeller, hvor der i forbindelse med minen er fremstillet et såkaldt "Weihnachtsberg" centreret omkring Jesus fødsel, eventuelt i en minearbejderhytte og med barnet omgivet af de tilbedende minearbejdere i hyrdernes rolle. Her blev – og bliver stadig – fremstillet lysestager, oftest udformet som en højere minefunktionær, flasker med indbyggede scener fra livet i minerne, man synger særlige minearbejdersalmer og sange, der fremføres af minernes egne orkestre, der er iklædt minearbejdernes flere hundrede år gamle orkesteruniformer.

Grindsted Vorbasse Museum, hvorunder

Museet for Marked og Gøgl i Vorbasse hører, har i år besluttet at besvare nogle af de spørgsmål, der rejser sig i forbindelse med De sorte Diamanter, eller *Gruben*, som den blot kaldtes af familien Fiedel. Museet håber herigennem at kunne give sit bidrag til oplysning af et væsentligt hjørne af dansk markedspladshistorie.

Marianne Ritzau, født 1948. Cand.mag. i kunsthistorie og middelalderarkæologi fra Århus Universitet.

Summary

This article offers a short introduction to a model of a working coal mine which was once on show at fairs in Denmark. The mine is from Silesia, Germany, and is today on exhibition at the Museum for Fairs and Street Artists in Vorbasse. This year, the museum will try to elucidate the details of the model's history in Denmark and Germany.

Rasmus Mariager, cand.mag.

Besættelsessamlingen under Grindsted Vorbasse Museum

Een af vanskelighederne ved museumsformidling består i – gennem høj faglighed og moderne udstillingsteknikker – at finde frem til de besøgendes underforståede spørgsmål og erfaringer. Det handler med andre ord om at finde det fælles referencepunkt mellem afsender og modtager. Det er artiklens hovedsynspunkt at Besættelsessamlingen på een gang afspejler den danske befolknings traditionelle syn på besættelsen og samtidig er en scene for genstandenes herlighed. Men er det traditionelle syn på besættelsesårene i overensstemmelse med fortiden? Ikke altid.

Om museer og udstillingssprog

> *"Det er nødvendigt for udstilleren, at bygge på de besøgendes underforståede spørgsmål og erfaringer for at kunne kommunikere med de besøgende. Et afgørende spørgsmål er derfor forholdet mellem de besøgendes kontekst, den ydre virkelighed, hvor referencerammerne bygges op og som tillempes under det korte museumsbesøg, og museets indre virkelighed, udstillerens daglige kontekst, hvor brudstykker fra den ydre verden hentes ind og rutinemæssigt gøres til byggesten i en konstrueret virkelighed (...). I mødet med den hastigt passerende gæst konstrueres tolkningsfeltet"*
>
> Forfatterens oversættelse efter Per-Uno Ågren, 1995

Besættelsessamlingen under *Grindsted Vorbasse Museum* afspejler en hel generations syn på besættelsesårene og er samtidig en scene for genstandenes herlighed. Besættelsessamlingen bygger i vid udstrækning på det, som den svenske museolog Per-Uno Ågren kalder de "underforståede spørgsmål og erfaringer" men også på nostalgien og den kollektive erindring. I denne artikel vil jeg indledningsvis redegøre for Besættelsessamlingens tematiske dækning. Derpå kommenterer jeg udstillingsprincippet og formidlingen. Dette efterfølges af et afsnit om Besættelsessamlingen og den kollektive erindring. Afslutningsvis fremsættes nogle almene betragtninger over problemer og perspektiver i Besættelsessamlingen.[1]

For at forstå Besættelsessamlingen på dens egne præmisser er det en forudsætning at kende samlingens historie. Besættelsessamlingen blev oprindeligt skabt som en skolesamling. Baggrunden var et projektarbejde i 1977 på Vestre Skole i Grindsted, hvor elever fra de ældre klasser arbejdede med perioden 1940-45. I den forbindelse blev der indsamlet en mængde genstande fra besættelsesperioden. Efterfølgende fortsatte et par af skolens lærere med projektarbejdet og den dertil hørende indsamling. Siden overtog nu pensioneret skoleinspektør Erik Brandt-Christensen arbejdet med samlingen og grundlagde det, vi i dag kender som Besættelsessamlingen. I 1983 blev samlingen overdraget til Grindsted Vorbasse Museum, og ved udgangen af 1996 fratrådte Erik Brandt-Christensen som daglig leder.[2] Udstillingen – der i vid udstrækning er identisk med samlingen – er fortsat beliggende i kælderen på Vestre Skole. I dag rummer Besættelsessamlingen mere end 7.500 genstande, fotos og aktstykker.

Formålet med udstillingen er med Erik Brandt-Christensens egne ord at forklare, at den indsats modstandsfolkene ydede under besættelsen, var til for at "bevare vor selvrespekt".[3] Der er tale om en righoldig og mangefacetteret samling af effekter fra en svundet periode i Danmarks nyeste historie.

Emnemæssig dækning

Kaster vi et blik på udstillingens emnemæssige dækning, ser vi en samling, der søger at skildre besættelsesårene i bredest mulige forstand. Gennem en opfindsom indsamlingspolitik er det lykkedes Erik Brandt-Christensen at opbygge en nærmest altomfattende samling af genstande fra besættelsestiden. Et *cosmos en miniature*.

Hverdags- og kulturhistorien er ubetinget bedst belyst. Således er der en stor montre med legetøj fra besættelsesårene. Der er en omfattende samling af børnebøger og ugebladslitteratur. Der er et rekonstrueret køkken, og der er en rekonstrueret dagligstue med møblement. Vi finder også en alsidig kollektion af 78'ere med tidens musik. Tøj- og hårmoden fra besættelsesårene udstilles, ligesom skoleundervisningen antydes. Mangelsituationen skildres ved hjælp af rationeringsmærker. Dette følges op af udstillet tørret, farvet fiskeskind, danskproduceret tobak, tørv og så videre. Cykler med mørklægningslygter udstilles. Tøjvask fremvises. Der udstilles endvidere et utal af effekter med henvisning til kongehuset og Christian X – herunder fotos, kongenåle, sangbøger og så videre. Modstandsbevægelsen og navnlig den illegale bladfremstilling, jernbanesabotagen og sabotagemateriel udstilles, ligesom de lokale faldne modstandsfolk fremstilles i et nærmest sakralt lys. Også den clearingmyrdede digterpræst Kaj Munk får en montre helt for sig selv.

I kraft af opmærksomheden på hverdagen, mangelsituationen, modstandsbevægelsen og de faldne er der sat stærkt fokus på de elementer, der i efterkrigsårene har tjent til at pege på det nationale sammenhold – den særlige fællesskabsfølelse. Den politiske historie herunder både den indenrigs- og udenrigspolitiske udvikling illustreres også – omend i mere begrænset omfang. Det danske forsvar berøres kortfattet. Tilsvarende fremstilles den tyske militære tilstedeværelse kun i ringe omfang. Endnu mere stedmoderligt behandlet er den samfundsøkonomiske side af besættelsesårene. Med lidt god vilje kunne vi måske mene, at fremvisningen af erstatningsvarerne antyder den manglende import, men i udstillingens kontekst benyttes de til at illustrere hverdagslivet.

Første generations udstilling

Lederen af Frihedsmuseet i København, historikeren Esben Kjeldbæk, anfører i et museologisk essay at vi i almindelighed kan inddele museer i tre forskellige generationer.[4] *Første generationsudstillingen* er karakteriseret ved, at en person, en samfundsklasse eller en generation sætter sig selv på museum. Vel er genstandene udstillet efter et ordningsprincip, men der fyldes hele tiden nye genstande på udstillingen. Således virker første generationsudstillingen stadig mere rodet i sin fremtrædelsesform – det som Per-Uno Ågren kalder for "udstillingssproget". Skaberen af første generationsudstillingen forsøger nærmest at afbillede fortiden 1:1. Jo flere genstande der fremvises, jo bedre er udstillingen! For des nærmere kommer vi den omhandlede sag. *Anden generationsudstillingen*, typisk fra 1970'erne, er en pædagogisk disponeret fremstilling, det vil sige en udstilling, der er tilrettelagt på en sådan måde, at formidlingen sættes i højsædet. Museet er professionaliseret, design tages i anvendelse og museumspædagogen sætter sit præg på ud-

Fig. 1: Eksempel på tæt pakket opstilling af genstande og billeder i Besættelsessamlingen. Foto: Holger Villumsen.

Fig. 1: An example of the way in which objects are exhibited closely packed in the Occupation collection. Photo: Holger Villumsen.

stillingen. Genstandene bliver registreret og får numre. I baggrunden står fagmanden og konservatoren, der udarbejder grundlaget for udstillingen. Anden generationsudstillingen rummer imidlertid en fare for at reducere museumsgenstandene til alene at illustrere en idé.[5] I 1980'erne opstod så *tredje generationsudstillingen*. Dette ser Kjeldbæk blandt andet som en følge af konkurrencen fra besøgscentrene. Parallelt med den nye konkurrence nedbrød poststrukturalismen troen på museer, litteratur og videnskab som formidlere af Sandheden. En række museer reagerede ved at æstetisere udstillingerne – og ved at dyrke den autentiske genstand. Genstandene blev opstillet som kunstværker i smukke montrer.[6]

Opholder vi os et øjeblik ved Kjeldbæks tese, ser vi, at Besættelsessamlingen under Grindsted Vorbasse Museum er en typisk første generationsudstilling. Der er tale om en person, der godt nok ikke har sat sin egen men sin forældregeneration på museum. Besættelsessamlingen udstiller omkring 90% af sine genstande, fotos og aktstykker. Dertil kommer et større antal avisartikler. Kopier fra lærebøger og fra den videnskabelige litteratur fremvises også. I en udstilling med et grundareal på omkring 400 kvadratmeter fremvises langt over 7.000 genstande! Det siger sig selv, at Besættelsessamlingen er en usædvanlig genstandsmættet udstilling. Udstillingen er principielt uden tekster. Enkelte steder fortælles den enkelte genstands historie, men der er ikke tekster til hovedtemaerne. Udstillingen fremlægger genstande – den *forklarer* ikke historien. Der er med andre

ord et fravær af faglig og pædagogisk *vejledning* i udstillingen.

Fraværet af faglig og pædagogisk vejledning har sin omkostning. For museumsgæster uden forudgående kendskab til besættelsesårene virker udstillingen rodet. Jeg har selv vist bekendte på min egen alder, det vil sige folk i 20'erne, rundt i udstillingen. Og det var såmænd folk uden anden viden om besættelsen end den, vi modtager i folkeskolen. Deres reaktioner var typisk. På den ene side var de afgjort fascinerede af genstandsmængden. Men uden en introduktion til perioden fik de ikke megen *faglig* information ud af besøget. Dertil er udstillingen for ustruktureret. Kronologien er endvidere misvisende. Informationsniveauet bliver ikke højnet ved, at udstillingen som nævnt principielt er uden tekster. Således kan vi – med et omskrevet citat af arkæologen Torkil Funder – mene, at Besættelsessamlingen egentlig er beregnet for historiestuderende, som kommer med deres egen baggrundsviden og har brug for studiemateriale.[7] Folk fra 60 års alderen og op føler til gengæld, at de slet ikke har behov for omvisninger – og ofte heller ikke tekster. Det er materielle effekter fra deres ungdom, der udstilles. De føler, at udstillingen fortæller *deres* historie. Luften er tyk af nostalgi og genkendelse. "Vi kender jo det hele ...". Men der er også tale om en formidling af det konsensussyn på besættelsen, som blev dannet i årene 1944-48. Konsensussynet er et harmoniserende og udglattende syn på besættelsen som en periode, hvor et samlet dansk folk bekæmpede den tyske besættelsesmagt. Nationens eksistens stod på spil, og det var denne kamp det samlede danske folk – med allieret hjælp – vandt blandt andet gennem modstandskampen. Glemt er i dette syn de mange politiske og økonomiske konflikter, det danske samfund stod overfor i løbet af besættelsesårene.[8]

Kollektiv erindring

Besættelsessamlingen er populær. Og når gæsterne udtrykker genkendelsens glæde, så kunne det jo hænge sammen med at udstillingen rent faktisk fortæller historien, som den var – "wie es eigentlich gewesen ist". Det er imidlertid min påstand at det gør den ikke. Men hvad gør den så? Den afspejler den kollektive erindring. Og den står i nogen grad i modsætning til fortiden, som den var.

Den norske folklorist Anne Eriksen skriver i en bog om Anden Verdenskrig i norsk kollektivtradition, at kollektivtraditionen udgør kvalitativt mere, men kvantitativt mindre, end enkeltindividernes erfaringer. At den ud fra en erkendelsesteoretisk betragtning er fattigere end individualtraditionen, men alligevel erkendes som værende rigtigere. Kollektivtraditionen giver en indsigt som går udover det individuelle. Den rummer værdier, der virker handlingsanvisende for eftertiden. Således eksempelvis at bekæmpe ondskab og usandhed, hvor udefineret det end måtte være. Dertil kommer at kollektivtraditionen også kan have betydning for de mennesker, der ikke har oplevet tiden, men som tilhører den gruppe af mennesker, hvori traditionen lever.[9] Dermed kan kollektivtraditionen, det vil sige det nationale billede af fortiden, overleveres fra generation til generation. Historien kan således læses på to niveauer. Den realistiske historieskrivning (det vil sige den videnskabelige historieforskning) tilstræber at give et nuanceret og objektivt billede af fortiden. Heroverfor står historien forstået som en *mytisk fortælling*. Denne betragtes snarere som et kulturudtryk, hvor fortællingen rækker ud over det omhandlede emne. Den er en del af den nationale identitet. Anne Eriksen konkluderer at fortællingen bidrager til at danne et moralsk fællesskab. Fortællingen er imidlertid så vagt defineret, at den ikke bare bliver form-

Fig. 2: Danskere samlet til et alsangsstævne i Frederiksberg Have i København i efteråret 1940. Foto: Frihedsmuseet.

Fig. 2: Danes gathered for community singing in Frederiksberg Gardens in Copenhagen in the autumn of 1940. Photo: The Museum of the Danish Resistance 1940-1945 (Frihedsmuseet).

løs men også mangetydig. Dermed giver fortællingen rum til mange forskellige tolkningsmuligheder og kan således benyttes til at legitimere forskellige og internt modstridende politiske interesser. *"Etterkrigstidens fortelling oppstår i spennet mellom to punkter i tiden: Ett inne i okkupationstiden, og ett utenfor, i sin egen samtid."*[10]

Hvordan hænger det nu sammen med Besættelsessamlingen?

Erik Brandt-Christensen skriver i en pjece, at samlingen er *"en antologi over en periode i angst og sorg, men også glæden over de små ting i tilværelsen, over nærhed, sammenhold og gensyn."* På trods af fraværet af faglig og pædagogisk vejledning er det som nævnt udstillingens formål at forklare at modstandsfolkenes indsats var til for at bevare vores selvrespekt. Der er tale om en moraliserende udstilling. Men samlingen er også et "mindernes museum".[11] Dette understøttes af samlingens emnemæssige dækning som er beskrevet ovenfor. Besættelsessamlingen udstiller det billede af besættelsestiden, som blev skabt i massemedierne i årene umiddelbart efter befrielsen.[12] Det er denne konsensushistorie – det vil sige den harmoniserende historiefortælling – der formidles i Besættelsessamlingen. Besættelseshistorikeren Hans Kirchhoff peger på, at den store myte i dansk sammenhæng netop gik på det nationale fællesskab og hele folkets kamp mod det inhumane tyske system.[13]

Hvori består da forskelligheden mellem det syn på besættelsesårene som Besættelsessamlingen formidler, og de resultater som historikerne har produceret gennem de seneste tre årtier?

Forskelligheden består i hovedsagen i, at udstillingen formidler det traditionelle udglattende og harmoniserende konsensussyn på besættelsen, mens historieforskningen med stadig større tyngde har betonet konfliktsynspunktet, det vil sige et syn på besættelsesårene der i højere grad betoner de elementer, der skilte den danske befolkning under besættelsen. Således formidler Besættelsessamlingen fortællingen. Vi kan sige, at det er sejrherrernes opfattelse af historien, der berettes. Dermed vil det være mere rigtigt at karakterisere formidlingen som propaganda. Der er tale om en moraliserende udstilling, hvor modstandsbevægelsens mål fremhæves som værende gode og rigtige. Dette er for så vidt sympatisk, al den stund modstandsbevægelsens primære fjende var nationalsocialismen. Men en konsekvens er også at der er tale om en unuanceret og belærende fremstilling, der ser besættelsestidens mange væsentlige problemstillinger – herunder kampen mod nationalsocialismen – sort/hvidt. Dette betyder at det museale oplysningselement i mere traditionel forstand er gået fløjten i Besættelsessamlingen. Og det er ærgerligt, for besættelsesårene er netop en periode i Danmarks nyeste historie hvor vi, på grund af det ydre pres som landet var underkastet, kan studere og se sider af samfundet, som vi normalt har vanskeligt ved at se. Skellene i samfundet blev tydelige og særinteresser kom klart til udtryk. En unuanceret og moraliserende fremstilling ødelægger imidlertid muligheden for at benytte besættelsesårene som case-studium til at skabe nye indsigter i, hvordan vores samfund er skruet sammen.

Set i relation til Anne Eriksens resultater må vi også konkludere, at Besættelsessamlingen i praksis fungerer som et *forklaringsrum*, hvor forskellige politiske og moralske tolkninger af besættelsesårene får mulighed for fri udfoldelse. Det er således nok lykkedes at skabe en udstilling, der *siger* folk noget. Problemet er blot, at udstillingen formidler besættelsestidens myter og dermed bekræfter nogle af de besøgendes forud givne holdninger til

Fig. 3: Modstandskampen blev i efterkrigsårene et samlende fænomen i Danmark. Opfattelsen var, at det var nationens bedste unge mænd, der havde gjort modstand mod besættelsesmagten. Ovenstående foto anvendtes som forsideillustrationen på Ebbe Munck og Børge Outzes samleværk 'Danmarks Frihedskamp', der 1945 udkom i 26 hæfter.

Fig. 3: In the years after the Second World War, the resistance became the object of national veneration in Denmark. The understanding was that it was the nation's best young men who had resisted the occupying forces. The photograph above was used as the frontpage illustration for 'Danmarks Frihedskamp' (Denmark's Resistance), a composite work by Ebbe Munck and Børge Outze, published as 26 booklets in 1945.

besættelsen. Omvendt – og mere positivt – kan vi sige, at der er tale om en righoldig samling af effekter fra besættelsesårene, som til stadighed giver anledning til fascination.

Konklusion

Per-Uno Ågren skriver i sin artikel om museer og udstillingssprog, at museer bliver nødt til at forstå de besøgendes underforståede spørgsmål og erfaringer for at kunne kommunikere med dem. Samtidig skal udstillingsmagere beherske dels faglitteraturen indenfor det omhandlede emne dels et udstillingssprog, der kan kommunikere budskabet ud til gæsterne. Dette er opgaven. *"I konfrontationen med den hastigt passerende gæst konstitueres tolkningsfeltet."*

En af årsagerne til Besættelsessamlingens store popularitet er, at de besøgende – yngre som gamle – fascineres af genstandene og genstandsmængden og den aura, der er omkring dem. For det ældre publikums vedkommende er der ofte tale om genkendelsens glæde og fascination. En anden årsag til populariteten er, at Besættelsessamlingen afspejler den nationale konsensushistorie. På Besættelsessamlingen er det således lykkedes at skildre besættelsestidens historie på en måde, der giver mening for publikum. Udstillingen bygger på "de underforståede spørgsmål og erfaringer". Problemet er blot, at konsensushistorien ikke er hele historien om besættelsesårene, og ofte er konsensushistorien i modstrid med den historiske forskningslitteratur. Dermed er tiden løbet fra Besættelsessamlingen.

Med den genstandsmængde som Besættelsessamlingen rummer, har Grindsted Vorbasse Museum imidlertid gode muligheder for på ganske flot vis at skildre især besættelsestidens hverdagshistorie.

Rasmus Mariager, født 1971. Cand.mag. i historie og filosofi fra Københavns Universitet 1997. Har blandt andet skrevet "Besættelsen på Museum – om fremstillingen af besættelsen 1940-45 danske museer". En status i Henrik Lundbak (red.): *Besættelsestidsguide* (forventet udgivelse 1999). Har sammen med Niels Wium Olesen, Historisk Samling fra Besættelses-tiden 1940-45 i Esbjerg, udarbejdet særudstillingen: *Den danske kamp. En udstilling om besættelse og historiebevidsthed.*

Noter

1. Tak til Claus Bryld og Anette Warring for adgang til fortrykket af deres omtale af Frihedsmuseet i bogen *Besættelsestiden som kollektiv erindring. Historie- og traditionsforvaltning af krig og besættelse 1945-1997.* København 1998.
2. Museumschef Mogens Hansen til Rasmus Mariager 25/5-1998 og Brandt-Christensen, 1995.
3. Jf. "Samlingens formål", første rum, vestre væg.
4. Esben Kjeldbæk, 1998.
5. Jf. også Arno Victor Nielsen m.fl., 1993, s. 8.
6. Et eksempel på en dansk tredje generationsudstilling er Frihedsmuseets ny permanente udstilling fra 1995. Museet tilstræber imidlertid at benytte genstandene til: 1. at dokumentere (første generation), 2. at informere (anden generation), og 3. at fascinere (tredje generation). Jf. Esben Kjeldbæk, 1998.
7. En pointe Torkil Funder fremhæver i forbindelse med Pitt Rivers Museet i Oxford. Denne samling rummer dog hen ved een million genstande. Jf. Funder, 1996, s. 195. Funder skriver i øvrigt om etnologistuderende.
8. Jf. Niels Wium Olesens igangværende forskningsprojekt ved Historisk Samling fra Besættelsestiden 1940-1945, Es-

bjerg. Projektet er kortfattet beskrevet på samlingens hjemmeside: www.hsb.dk/hsb_frsk.thm jf. Niels Wium Olesen, 1996, s. 204. Se også Bryld, 1997, s. 134.

9. Eriksen 1995, s. 14. Jf. Bryld 1996, Kirchhoff 1998 og Kjeldbæk 1998.
10. Eriksen 1995, s. 31f, her s. 32.
11. Brandt-Christensen 1995, forordet.
12. For dette se Fausing, 1981.
13. Kirchhoff 1998, 1985. Se også Nils Arne Sørensen 1995 og Anette Warring, 1993.

Litteratur

Brandt-Christensen, Erik: *Stranden, vandet og lyset. Mål og visioner. Historisk samling Grindsted under besættelsen.* Pjece, 1995.

Bryld, Claus: Er vi selv historie? – kampen om samfundets legitime erindring. I Bernard Erik Jensen, Carsten Tage Nielsen og Torben Weinreich (red.): *Erindringens og glemslens politik.* Roskilde 1996.

Bryld, Claus: Besættelseshistorien – på vej mod tomhed eller et nyt paradigme? *Den Jyske Historiker*, nr. 75/76 1997.

Bryld, Claus og Anette Warring: Frihedsmuseet. Upubliceret fortryk til bogen "Besættelsestiden som kollektiv erindring. Historie- og traditionsforvaltning af krig og besættelse 1945-1997." København 1998.

Eriksen, Anne: *Det var noe annet under krigen. 2. verdenskrig i norsk kollektivtradition.* Oslo 1993.

Fausing, Bent: *Danmarksbilleder – i massekulturen 1944-46.* København 1981.

Funder, Torkil: MUSEUM essays om rejser, samlinger, udstillinger 1971-1996, bd. 1. *Dansk Tidsskrift for Museumsformidling* nr. 16, Aarhus 1996.

Kirchhoff, Hans: Konsensus og konflikt i synet på besættelsestidens historie. I Heino Døygaard, Niels Holm Svendsen og Claus Buttenschøn (red.): *Historie og samtidsorientering.* Kolding 1985.

Kirchhoff, Hans: Den store myte om det danske folk i kamp. Om besættelsen i dansk kollektiverindring. I Henrik Dethlefsen & Henrik Lundbak (red.): *Fra mellemkrigstid til efterkrigstid. Festskrift til Hans Kirchhoff og Henrik S. Nissen.* København 1998.

Kjeldbæk, Esben: Ting fra besættelsen – et museologisk essay. Henrik Dethlefsen & Henrik Lundbak (red.): *Fra mellemkrigstid til efterkrigstid. Festskrift til Hans Kirchhoff og Henrik S. Nissen* København 1998.

Nielsen, Arno Victor, Annesofie Becker og Willie Flindt: *Museum Europa. En udstilling om det europæiske museum fra renæssance til vor tid.* København 1993.

Olesen, Niels Wium: Historisk Samling fra Besættelsestiden – fra dengang til nu. I Niels Wium Olesen (red.): *Mennesker, Politik og Besættelse. Fire biografiske skitser.* Esbjerg 1996.

Sørensen, Nils Arne: En traditions etablering og forfald. Befrielsen fejret 1946-1985. *Den Jyske Historiker* nr. 71, 1995.

Warring, Anette: En fest for demokrati og folkefællesskab – om 40 års jubilæet for Danmarks befrielse. I Claus Ladegaard (red.): *Når medierne spinder historiens tråd.* København 1993.

Ågren, Per-Uno: Om museer och utställingsspråk. *Nordisk Museologi* 1995:1.

Summary

The Occupation collection at Grindsted Vorbasse Museum tells the story of how Denmark and Grindsted fared during the German Occupation 1940-1945. This collection was started at the end of the 1970's

at Vestre School in Grindsted, and was originally used as a place where pupils (especially from Grindsted) were taught about Danish history in the period 1940-1945. At the beginning of the 1980's, the collection was handed over to Grindsted Vorbasse Museum. It thereby became part of a state-recognised museum, and thus became available to a wider public, though the collection is still physically situated in the basement of Vestre School. Today the collection covers some 7,000 items, and nearly all are on exhibit. If we look at the topics covered by the collection, we may see that the exhibition focuses primarily on the daily life and cultural history aspects of the Occupation, though history of local resistance groups is also presented. The Occupation collection is an important and comprehensive collection of objects from a period of recent Danish history which is beginning to fade from memory.

One of the problems of museum pedagogy consists in passing on the results of scientific research in a language which can be understood by the layman. It is not always sufficient to present those aspects of history already known to the general public - at all events if popular conceptions are almost mythical in character. This problem is especially acute in connection with the Occupation, as a particular national myth has grown up regarding Denmark's role in this period. In broad terms, the myth proclaims that Danes became a united people during the Occupation; all were on the same side, and all were possessed by the same purpose. The many conflicts of the Occupation period have been forgotten. This myth is very persistent, and is not easy to criticise. The Occupation collection supervised by Grindsted Vorbasse Museum presents many myths about Denmark during the German Occupation. The message of this article is that the time is ripe to reorganise the Occupation collection anew.

The objects it contains are museum objects, so there is no reason to hesitate.

Lene Lund Feveile, museumsinspektør

Formidling på Den antikvariske Samling i Ribe

Formidlingen af udstillingerne på Den antikvariske Samling har siden åbningen af museet Ribes Vikinger i juni 1995 været mere i centrum end tidligere. Med et årligt besøgstal på ikke mindre end 20.000 børn og unge er der et stort materiale at tage fat i. Der er tale om rundvisninger, aktiviteter i ferieperioder, skuespil og meget andet. I dag er formidling ikke kun udstillinger og rundvisninger.

Formidling på *Den antikvariske Samling* i Ribe har ændret sig dramatisk gennem de sidste 3-4 år.

Efter åbningen af den nye store udstillingsdel *Ribes Vikinger – Museum for vikingetid og middelalder* i sommeren 1995, skulle man tro at vi havde gjort vores indenfor formidling i de næste mange år. Tværtimod er det blevet synligt, at der var et stort behov for anden formidling til skoler, turister og andre gæster. Med et årligt besøgstal omkring 100.000 gæster, heraf ca. 20.000 børn og unge på Den antikvariske Samling, erkendte vi at der måtte gøres noget. Daglige opringninger med udsagn som: *"Dav, vi skal besøge Ribe med vores 5. klasse, kan vi få en rundvisning og har I noget skolemateriale?"* eller *"Sker der noget i efterårsferien eller påsken?"* viser med al tydelighed at behovet for formidling og aktivitet er der.

Før 1995 må det siges at formidlingen, ud over de permanente udstillinger, var ret begrænset. Det blev til enkelte lysbilledforedrag for skoleklasser i et baglokale, rundvisninger i vikingetids- eller middelalderbyen, foredrag ud af huset og aktiviteter til fastelavn og jul i Quedens Gaard, museets købmandsgård med udstillinger af 18-1900-tallets liv i Ribe. Der havde heller ikke været ansat nogen formidler eller museumspædagog i mange år.

Tusind års historie

Baggrunden for formidlingen i Ribe er stadig den samme. Ribe har som Danmarks ældste by en lang og spændende historie fra ca. år 700 e.Kr. til i dag. Med de mange arkæologiske udgravninger gennem de sidste årtier og med den nye udstilling har Den antikvariske Samling fået et stærkt visuelt materiale om vikingetidens markedsplads, den bagved liggende landsby og befæstningerne, som ikke længere er særlig synlige i Ribes nordlige moderne bydel. Den middelalderlige byplan fornemmes stadig, når man går rundt i gaderne i dag, men kan nu suppleres med en spændende arkæologisk udstilling.

Rundvisninger og særudstillinger

Formidling på museer er ikke noget nyt begreb. Der er gennem mange år lagt megen energi i permanente udstillinger og skiftende særudstillinger. Generelt er der dog en nedgang i museernes brug af særudstillingen som formidlingsform. Ikke desto mindre havde Den antikvariske Samling i 1997 ikke færre end 7 større og mindre særudstillinger. Vi er ved at være klar over, at der måske kan opnås lige så gode resultater i formidling af viden og forskning på andre måder end gennem permanente udstillinger og særudstillinger.

Rundvisninger er stadig den mest an-

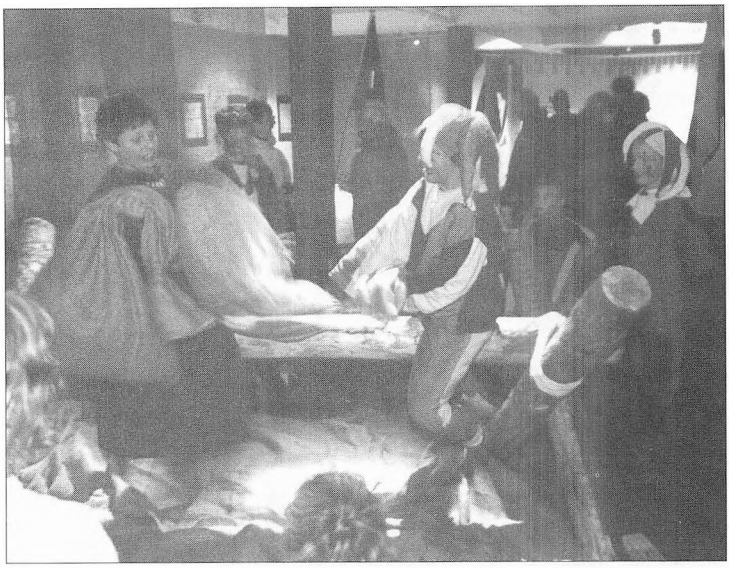

Fig. 1: Middelalderlegerum for børn. Kulturnat 1997. Foto: Poul Anker Nielsen.

Fig. 1: Middle Ages playroom for children. 'Night of Culture' 1997. Photo: Poul Anker Nielsen.

vendte formidlingsform på Den antikvariske Samling. Alene i 1997 blev det til ca. 450 rundvisninger på Museet Ribes Vikinger og kun 3 på Museet Quedens Gaard! Den mundtlige formidling, kontakten direkte til gæsten er utrolig vigtig. På Den antikvariske Samling har vi med så stort et antal rundvisninger selvfølgelig ikke mulighed for at lade de faglige inspektører tage alle ture, som det var tilfældet før i tiden. Derfor har vi de sidste 4 år haft en dygtig stab af guider rekrutteret fra blandt andet Ribe Statsseminarium. Det er vigtigt at målrette rundvisningen, så der hver gang tages hensyn til gruppens alder, faglige niveau med mere. Vi skal i hvert enkelt tilfælde vide, om museet benyttes som led i undervisningen eller som mål for en udflugt, eller om det skal have karakter af underholdning. Det første er så langt at foretrække. Gruppen skal føle, at der gøres noget særligt ud af netop dem.

Man kan supplere rundvisningen med genstande, der må berøres. På Museet Ribes Vikinger har vi to oplevelseshaller, der illustrerer Ribe april år 800 og Ribe september år 1500. Begge rum giver en god oplevelse og mulighed for yderligere formidling. At sidde i et vikingeskib og snakke om handel går ofte bedre igennem hos en 3. klasse. Det giver også rundviseren gode oplevelser. Som eksempel herpå kan nævnes en sjællandsk 5. klasse, hvor en elev efter en noget kaotisk rundvisning pludselig udbrød i vikingetidens oplevelseshal: *"Ov mand - her kan man gå på vandet og de er ikke engang kristne!"* Vandet omkring den udstillede skibskopi er nemlig bemalede træplader.

I Ribe er det oplagt at kombinere et museumsbesøg med en rundvisning i selve middelalderbyen og for den sags skyld i vikingebydelen. Det er betydeligt lettere at genskabe stemningen under rundvisninger i middelalderbydelen, da vikingebydelen i dag er meget præget af nutiden. Formidling kan lige så godt foregå ude på stedet, når muligheden er der.

Aktiviteter – hvorfor det?

Vinter, påske, jul og især efterårsferien er efterhånden blevet en museumsferie for mange danske familier. Også skolefritidsordninger er ved at opdage aktiviteterne.

Blandt de mange tilbud for børn (og voksne) på landets museer mangler der ikke oplevelser.

På Den antikvariske Samling har vi også oplevet efterspørgslen, og derfor tilbyder vi oplevelser lige fra at skrive med gammeldags skriveredskaber, male påskeæg, lave papir og snitte roelygter til at genskabe et legerum fra middelalderen med diverse legeredskaber og dragter til afprøvning. Især legerummet var en succes med bivirkninger. Efter 7 dage var rummet bogstavelig talt slidt op. Det viser noget om vore problemer ved de fleste alternative formidlingsmetoder – personalemangel. Teater eller legerum kræver mennesker til at forestå formidling eller opsyn, hvilket de færreste museer har mulighed for at tilbyde gæsterne. Responsen viser dog at aktiviteter knyttet til gode kvalitetsoplysninger er vigtige.

På Den antikvariske Samling har holdningen hele tiden været at der skal være en vis historisk formidling med i aktiviteterne og ikke kun underholdning.

På et punkt er vi dog gået til grænserne og det er på den årlige kulturnat i Ribe. Som optakt til efterårsferien står byens institu-

Fig. 2: Gårdskarlen og prinsessen er klar til at fortælle "Den gode Historie" i museet Quedens Gaard, marts 1998. Foto: Lene Lund Feveile.

Fig. 2: The farmhand and the princess are ready to tell "The Good Story" in the Quedens Gaard mue sum, March 1998. Photo: Lene Lund Feveile.

tioner, museer og foreninger på den anden ende. Fra klokken 19.00 til midnat er det muligt at få en anderledes oplevelse af Ribe og af Samlingens afdelinger. Der er tale om historieformidling i ordets bredeste forstand.

På denne aften har museet ca. 60 frivillige samt en del af personalet i gang.

Omkring 3000-5000, især lokale folk, strømmede sidste år gennem udstillingerne på en aften og fik måske set deres museum på en ny og spændende måde. Især museet Quedens Gaard er populært, fordi de gamle rum får liv. Målet er stadig at "snige" noget information med i forklædning, som for eksempel ved at lade Maren Spliid formidle sin egen tragiske historie. Derfor skal der være kvalitet i oplevelsen, og vi kan ikke lave hvad som helst.

Som noget nyt i år var Den antikvariske Samling med i det landsdækkende projekt Den gode Historie: fortællinger for børn og unge. Ved et godt samarbejde med et danskhold på Ribe Statsseminarium fik vi stablet ikke mindre end 8 gudefortællinger og 4 gode historier på benene på både Museet Ribes Vikinger og Quedens Gaard.

Omkring 250 børn i alderen 3 til 14 år deltog. Igen viste kombinationen af gode fortællinger afstemt efter de rammer og spændende rum, som Den antikvariske Samling råder over, sig at være velegnede.

Arbejdsark

Sideløbende med alle disse forskellige aktiviteter har vi også udarbejdet skriftligt materiale. Målgruppen er foreløbig 5.-6. klasser på besøg på Museet Ribes Vikinger. Vi har ikke villet skabe et materiale til undervisning i vikingetid og middelalder i skoleklassen. Der findes allerede meget godt pædagogisk materiale. Det skal i stedet være muligt at supplere besøget i udstillingerne med en mulighed for at gå i dybden – opdage mere.

På længere sigt vil vi gerne opnå, at arbejdsarkene giver mulighed for at arbejde på tværs af perioderne vikingetid og middelalder. Vi vil gerne have børnene til at se på emner gennem tiden såsom handel, håndværk, dragter, religion med mere.

På nuværende tidspunkt foreligger 5 arbejdsark om vikingetid, og der er 5 arbejdsark på vej om middelalderen. Tanken er at udvide løbende med nye emner.

Formidling til turisten

De fleste af formidlingstiltagene på Den antikvariske Samling retter sig mod skoleelever og det danske publikum, især de lokale borgere. Vi vil også meget gerne give turister, danske såvel som udenlandske, ekstra oplevelser. Foreløbig har dette været begrænset til rundvisninger eller den halve times videofilm *Ribes Vikinger*. Denne videofilm har vist sig at være meget populær og anvendes ofte som optakt til museumsbesøget på Museet Ribes Vikinger.

Odins Øje – et multimedieprojekt

I forbindelse med åbningen af Museet Ribes Vikinger prøvede vi også noget nyt på formidlingssiden. Museet fik *Odins Øje*, som er et multimedieprojekt. I dette rum kan museumsgæsten aktivere en stor trykfølsom computerskærm og således lege med vikingetiden og forhåbentlig opnå mere viden. Computeren har et helt rum som kulisse, leger man med skærmen sker der også noget i loft og vægge. Rummet har ikke været en ubetinget succes. Det har i høj grad tydeliggjort vanskelighederne med at sluse moderne teknologi ind i udstillinger. Hvis en computer hyppigt bryder en flot illusion ved at gå ned eller melde systemfejl, forlader museumsgæsten rummet med en negativ oplevelse. For ikke at nævne, at skoleelever har computere derhjemme, er både hurtigere og har indlagt smar-

Fig. 3: Aktiv formidling af middelalderen. Om sommeren trækkes en middelaldervogn rundt i Ribes gader. Herfra uddeles middelalderboller og brochurer om museet. Foto: Claus Feveile.
Fig. 3: Active portrayal of the Middle Ages. During the summer, a medieval cart is pulled through the streets of Ribe, from which buns and brochures on the museum are distrubuted. Photo: Claus Feveile.

tere programmer. Arbejder man med multimedier, kræver det konstant opdatering af indhold og teknik. Vores projekt er et forskningsprojekt – aldrig forsøgt før – og på den vis har det sin berettigelse. Projektet har dog vist at det ikke er på den måde, vi kommer videre.

Fremtiden

Projekter som middelalderlegerum, snitning af roelygter, kulturnatten og Den gode Historie viser at der er muligheder nok for aktiv museumsformidling. Tiden, hvor der kun var udstillinger og rundvisninger, er forbi. Museernes gæster vil også gerne have viden med hjem på en anden måde.

Fremtidige ønsker til formidlingen på Den antikvariske Samling er en videreudbygning af skriftligt skolemateriale til flere aldersgrupper eventuelt suppleret med en god CD-rom, en videofilm om Ribes middelalder, flere kreative oplevelser som de tidligere nævnte og en opprioritering af vores formidling på afdelingerne Quedens Gaard og Rådhussamlingen. Et flersproget katalog om tingene i de permanente udstillinger vil også være en væsentlig forbedring af formidlingen.

På særudstillingssiden ligger vores planer i retning af færre, større og længerevarende udstillinger.

Vi er og bliver et kulturhistorisk museum, og som sådan er vores stærke side netop de ægte genstande, autenciteten. Dermed er ikke sagt, at vi ikke gerne må prøve at formidle anderledes.

Lene Lund Feveile, født 1964. Cand.mag. fra Århus Universitet 1993 med forhistorisk arkæologi som hovedfag og kunsthistorie som bifag. Har siden 1993 været tilknyttet Den antikvariske Samling i Ribe med arbejdsområde primært indenfor formidling og PR.

Litteratur

Adriansen, Inge et al.: Dansk Museumspædagogik i 25 år. *Dansk tidsskrift for Museumsformidling*, nr. 14. Moesgård 1994.

Summary

Since the Viking Museum in Ribe (Ribes Vikinger) opened in 1995, greater attention has been paid to disseminating the exhibitions at The Antiquarian Collection (Den Antikvariske Samling) in Ribe. No less than 20.000 young people visit the museum every year, so there is plenty to do in terms of museum pedagogy. Most of the work consists in showing people round, and there are some 450 guided tours a year related to the Viking Era and the Middle Ages. The opportunity offered by such tours to adjust the content to a particular audience and the direct contact inherent in oral transmission, are very important. Visitors are able to comment on the permanent exhibitions and receive information about the newest additions.

At the same time, there has been a considerable increase in the activities of The Antiquarian Collection in holiday periods. People can take part in a variety of activities, and this is combined with the transmission of knowledge. Examples of activities are: old forms of writing, making turnip lanterns, making copies of Viking beads, playing medieval games, and so on. Other initiatives have included worksheets, theatre performances and special exhibitions.

Today, the way in which museums disseminate knowledge is not limited to permanent exhibitions, guided tours and written materials.

Palle Petersen, forfatter

Sønderhoninger og københoninger
– Krønike om Fonden gamle Sønderho

Novelle om, hvordan Fonden gamle Sønderho på Fanø kan være blevet stiftet - opdigtet på stedet 1998. Alle navne er ændret.

En junidag for 70 år siden - i 1928 - lægger eftermiddagsfærgen M/F Fanø - fra Esbjerg ind i Nordby havn.

Passagererne går i land, et par sømænd løber op i byen, resten bliver stående på kajen.

En automobil, en sort, skinnende blank Ford T, kommer kørende og standser op. Chaufføren dytter og springer ud: "Willkommen! Fünf mark zum Badet!" hakker han gebrokkent og åbner dørene.

Et selskab af tyskere maser sig ind bilen, og deres bagagekurve bliver bundet op på taget. "Jeg henter jer andre om en time," siger chaufføren til de andre på kajen og kører med over 30 kilometer i timen.

En bonde fra Nordby holder ved færgelejet med sin hestevogn, han læsser et par sække kartofler fra færgen op på vognen - og lurer på selskabet. - Puha, landliggere, badegæster, lediggængere - det kan han se med ét øje. Fine folk. Men langt hjemmefra. Man kan let tjene en ekstra dagløn på byfolk, der nødigt vil gå i sand med deres fine sko. "I ka' kom' mæ for to kronj'," spytter han.

"Hva' be har...?" siger en ældre herre og løfter hatten.

Bonden forsøger at belægge ordene københavnsk: "I kan komme med for to kroner."

"To kroner? Skal vi køre i åben vogn?" De snakker om det og præsenterer sig løst for hinanden.

"P. S. Rosendal," den gamle letter på kasketten. "Professor i biologi ved Københavns Universitet. Og dette er min hustru."

"Fanø, Oh Fanø - er den skønneste plet her på jord," siger fru professorinde Rosendal. "Henrivende. Her er de skønneste solnedgange, og man kan finde rav på stranden. Konsulen og jeg har været her i tre år i træk."

Professoren er altså også konsul, men på Fanø er vi alle lige, skinner det igennem konsulinden.

"Kald os bare Rosendal," siger professoren beskedent - ikke noget med titler og hr., vi er dog ikke tyskere..."

Så er tonen lagt, ret uhøjtidelig.

"Jeg hedder J. P. Hansen," røber den anden herre, og løfter sin bløde hat. "Og jeg er arkitekt. Sig bare Hansen. Jeg så et

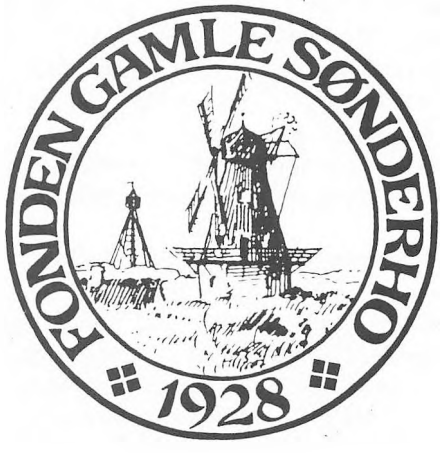

Fig. 1: Fonden gamle Sønderhos logo.
Fig. 1: Logo of the Old Sønderho Foundation.

maleri på kunstmuseet af en maler ved navn Exner. Ja, det er, om jeg så må sige, almuekunst, når den er bedst. Og så drømte jeg om Fanø..."

Fru arkitekt J. P. Hansen nikker. "Det er vores første ferie i udlandet. Gud ske lov for toget. Færgerne vuggede, og vi var søsyge over begge bælter. Vi måtte overnatte..."

"Vores børn hedder Albert og Else," afbryder hendes mand.

De to børn bukker velopdragent. Den ene i stumpet kjole, den anden i stumpede bukser.

Den unge mand studerer til ingeniør i København. "Kald mig bare Leif til mig," siger han kækt. Sidste sommer ville han se det nordligste punkt i Danmark, og tog derfor til Skagen. "Det vrimler med badegæster på Grenen," fortæller han. "Havet er sort af dem." I år vil han se Danmarks yderste ø, Fanø. "Men det ser lidt mere tamt ud," synes han allerede. "Kan jeg nå færgen tilbage?"

"Den har lagt fra, og det var sidste færge i dag," brummer bonden.

"Ingen vej tilbage," ler professoren. "Vi kører med dig." De hjælper hinanden op i vognen med kufferter og sække.

Bonden er ved at tabe skråen, men får den på plads. - Ægte københoninger fra hovedstaden, gyser det i ham.

"Må jeg komme med?" spørger en mand - uden at præsentere sig - på umiskendeligt jysk.

"Der er altid plads til en til," siger professoren.

"Hyp, hyp!" Bonden slår smældmed pisken, og hestene sætter i gang. Han kører op i hovedgaden og læsser kartoflerne af hos købmanden - videre ud ad postvejen, drejer mod vest ud mod Fanø Bad, og så er det bare derudad på bilvejen.

"Halløjsa, min ven," råber professoren. "Vi skal til Sønderho."

Nordbybonden vender sig og ser mistænksomt på dem. De ligner dumme, glade feriebørn - men han taler til deres eget bedste: "Badegæster skal til Badet. Derude har de vogne med heste, som kører dem ud i vandet. Der er liggestole. Og sandet er godt til sandkager, lige noget for børn - og selv om tyskerne fylder godt og bygger borge, så er der stadig plads til danskere..."

De herrer taler dæmpet sammen. "Vi skal altså til Sønderho, min gode mand," fastslår den ældre.

"Hvad F... vil De dernede?" spørger bonden og klør sig i nakken. "Det er kun vadehav og særlinge og..."

"Øhø," student Leif rømmer sig. "Jeg står af her. Jeg kan gå ud til Badet."

"Hvorfor dog det?" spørger professorinden.

"Jeg har set en reklame med badenymfer"., indrømmer han rødmende."Og dem drømmer jeg om!"

"Sydpå er der originale piger," siger professoren. "Og der er et interessant fugleliv," forklarer han.

Professorinden smiler til studenten: "Pigerne går i gamle dragter, og de er smukkere end badedragter." Hun tager moderligt den unge hånd: "Det er frygteligt dyrt at leve ved Badet. Og man skal møde i kjole og hvidt til aftensmaden."

Professor P. S. Rosendal blinker: "Tro mig, ingen kan danse en svingom som pigerne i Sønderho, de er helt sydlandske..."

Student Leif lader sig overbevise. "Så ser jeg syden først."

"Æ ve nu it...," bonden gumler på det. "Det er tre år siden, jeg var der sidst. Og det var kun fordi, lægens vogn var brudt sammen, og en kone skulle føde. Der er to mil i sand, og japperne (sønderhoningerne) er farlige, og jeg ved ikke om hestene kan trække og..."

"Du får tre kroner mere," afskærer professoren.

Fig. 2: Fanøfærgen M/F Fanø. Foto: Sønderho Sognearkiv.
Fig. 2: The Fanø ferry, M/F Fanø. Photo Søndeho Parish Archives.

"Fem kroner i alt," regner arkitekten.

"Det er god betaling," siger den mand, som endnu ikke har præsenteret sig. Han taler jysk.

"Hyp!" Bonden sætter sine krikker i gang. Det går langsomt afsted med to hestekræfter på den sandede vej.

Der blæser en let brise, sandet fyger. De får det i øjnene og tænderne knaser...

"Fanø, ohhh, Fanø." traller professoren glad. "Å, hvor du er skøn. Hvid er din sandstrand, din bølge..." mere kan han ikke lige huske af øens nationalsang. "Fanø er flot, men Sønderho er særegen - den går i blodet." Han sukker befriet.

"Det lover godt," fru Hansen skygger med en paraply for sig selv og sine børn.

Fru Rosendal ruller ærmer op, og trækker kjolen op over knæet og smøger strømperne ned - for at få sol på det hvide kød.

Børnene glor, men de voksne lader som ingenting.

Bonden kaster et hurtigt blik over skulderen. - Aha, de er også blottere... Ha, hun bliver forbrændt. Badegæster kender ikke solens styrke herovre.

"Vi vil i vandet," pipper Albert og Else.

"Æ kan køre ud til vandet ved Pælebjerg," siger bonden. Herfra kan De herrer og damer gå næsten lige så hurtigt til Sønderho." Han vil nødigt ind i jappeland.

"Det er kun halvvejen. Så får du kun det halve," siger Rosendal.

Bonden tager en frisk skrå og ser modigt over grænsen til Jappeland. Hvad vover man ikke for fem kroner.

Den tavse jyde åbner endelig munden, og så løber det ud af ham. Han er fra Esbjerg. Murer, eller faktisk bygmester, stammer fra Kolding, har kun boet i Esbjerg i 6 år. Det er en ny by, de bygger og bygger, så det er lige stedet for ham. Og så hedder han Espersen.

Han har hidtil kun set Fanø fra Esbjerg. Det ligner bare en sandbanke. I den sidste tid har han set i kikkert. Der ligger jo huse både i nord og syd. Og han har set folk gå ombord på færgerne. Tyskerne vrimler derovre og gøder Badet med gode rigsmark. De vil opkøbe hele øen til et ferieparadis, fordi de ikke selv har nogle strande.

Og så er der velstående folk fra Esbjerg, som er begyndt at holde en uges ferie. Fjollet luksus og spildtid, men der er penge i det. De kalder Fanø Vadehavets perle. Sand kan forvandles til klingende mønt... "Men de er snu, de fanniker," bygmesteren klemmer øjnene sammen. "Jeg har hørt, at de engang købte øen billigt for snuden af købmændene i Ribe. De drak dem fulde og lokkede med deres piger... Man skal sgu passe på dem. Ja, undskyld jeg bander."

Han snakker, og de andre døser. Jo, bygmester Espersen har store visioner og spekulationer. Han har hørt, at skipperne herovre er gået rabundus - man kan vist nok købe hele øen for en slik. "Nå, det skal man ikke tale højt om," ymter han. "Så får andre kig på de strandgrunde - og kusken har vist lange ører?"

De indhenter en sømand med vadsæk over nakken, han traller glad: "Jeg har hjemme, hvor bølgerne skummende gå, imod Fanøs den sandede strand..." Han var med færgen fra Esbjerg, men er faktisk på vej hjem fra New York - for derfra er han sejlet. Det har de allerede hørt ham fortælle ombord.

"En sømand har sin enegang...," ler arkitekt Hansen. "Men vil du ikke hellere køre med?"

Bonden vender sig og knurrer: "Jeg kører ikke med sønderho-jappere. Og hestene kan ikke trække mere og..."

"Det er vist hurtigere at gå," sømanden ser på bonden og spytter langt. "Jeg kører ikke med en nordby-gøjer."

"Ha," ler professor Rosendal. "Er I stadig i krig?"

Bonden løfter pisken...

"Ja, ja, vi feriegæster holder os neutrale," siger professorinden.

"Du skal nok få gode drikkepenge," siger Hansen til bonden og hiver sømanden ombord i vognen. "Du kan underholde os med en skrøne på vejen."

"Jeg sejlede med en damper til New York," fortæller sømanden, som hedder Mads. Han ser uroligt på kusken og hans pisk. "Vi kom ud i stærk kuling, og stormen sused og gjorde halløj og bølgen bruset og..."

De kører og kører ud ad den sandede vej. Og solen brænder, og bierne summer og kusken spytter, og hestene laver hestepærer...

Pludselig går de i stå. "Vi er kørt fast i sandet," siger bonden. Og sådan ser det ud. "De herrer og fruer må gå resten af vejen."

"Vi skubber," professoren, arkitekten, bygmesteren og sømanden smøger ærmerne op og skubber på.

Bonden slår knald med pisken og bander på det lokale mål: "Hyp, hyp! For F..., S.... krikker."

"Hyp, alle mine heste," hviner den unge fru Hansen.

"Hyp, hyp så..., !" skriger fru Rosendal.

Hestene bliver vilde i øjenene, og sætter i gang med et ryk. - De fire mænd må gå efter vognen.

Professoren holder hånden over øjnene."Vi kan snart øjne Sønderho Mølle. Den knejser kønt over by og land og er et glimrende sømærke."

Fig. 3: Hestevogn med sommergæster ved Høneengen, ca. 1925. Foto: Sønderho Sognearkiv.

Fig. 3: Horse and carriage with holidaymakers at Høneengen, about 1925. Photo: Sønderho Parish Archives.

"Hæ, hæ," grynter nordbybonden. "Den knækkede vingen under sidste storm."

De fatter kun hans sure tonefald - og går sveddryppende videre bag vognen.

Pludselig stopper bonden: "Turen går ikke længere. Jeg kører tilbage, og råder jer til også at vende om til Badet."

Sømanden springer rask af vognen. "Endelig er jeg fremme," jubler han. "Thank you for liftet," han kaster sin vadsæk op på skulderen. "Mor! Jeg er hjemme!" råber han til noget sort i det fjerne og bener afsted.

Kvinder og børn ser sig fortumlet om. På en høj klit står nogle bjælker på højkant, og en brækket vinge...

"Gud fader bevares," Rosendal stirrer vantro. "Møllen er jo en ruin."

"Det er hele Sønderho," gnækker bonden. "Husene falder sammen om ørerne på dem. Der bor kun en flok afdankede kaptajner, som kom for sent til sidste skib. Og konerne går rundt og ser skidtvigtige ud i lasede dragter og..." Munden løber på ham, og han bliver helt uforståelig i sin iver.

"Der er et stykke endnu ind til byen," siger Rosendal.

"Jeg nægter at køre ind blandt japperne..." Han ser skræmt ud og spytter langt.

Badegæsterne må stå af med bagage, børn og det hele.

Professoren og arkitekten skillinger sammen. Bonden får sine fortjente 5 kroner plus 50 øre i drikkepenge. Han vender straks vognen, og så går det stærkt ad Nordby til - uden at se sig tilbage.

Nogle får mæhhheer og glor på det støvede selskab. Kvinderne ser forskrækkede på dem. Men biologiprofessoren beroliger: "De er tøjret, ingen af dem har horn, det er blot mødre med lam."

Nogle af de indfødte er på vej. "De kan nok hjælpe med at bære," mener hans hustru.

Der kommer nogle vældige koner vuggende i tunge dragter og med store tørklæder om hovedet - og masker for ansigterne.

"De ser mig noget gumpetunge ud," siger fru Hansen.

"De er mystiske," synes den unge Leif. "Er de en slags missionske? Hvorfor må vi ikke se dem?"

"Maskerne skærmer ansigterne mod sand og sol," forklarer professoren. "Og de bærer markdragter, skørterne er bundet sammen, så de ikke flyver op."

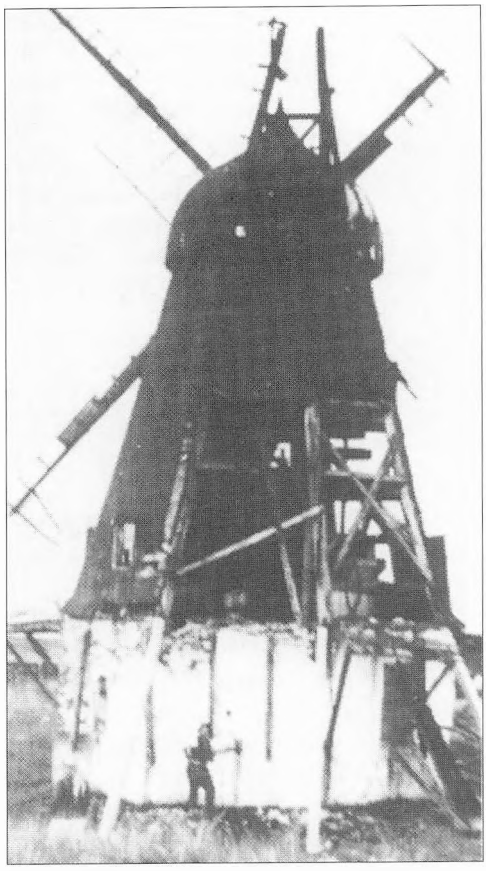

Fig. 4: Møllen som ruin 1929. Sønderho Sognearkiv.

Fig. 4: The Mill as a ruin in 1929. Sønderho Parish Archives.

Børnene er ved at tude: "De er uhyggelige!"

"Det ser ud til, at vi er kommet på Herrens mark," siger Hansen. "Eller er det Fandens?"

"Bare rolig, de er venligtsindede inderst inde," siger fru professorinde Rosendal og deler bolcher ud til nogle små drenge i stumpede bukser og piger i fyldige dragter, som dukker op bag kvinderne. "Se, hvor slikne," siger hun. "De er kun vant til de sukrede fanø-klumper."

Børnene knaser alvorligt bolcherne, og ser ud som om de har fået glosuppe til middag. Badegæster er underlige i deres øjne.

"Måske kan I lege med dem," siger fru arkitekt Hansen håbefuldt til sine børn, de klamrer sig til hendes skørter og tager ikke mod professorindens bolcher.

Flere kvinder kommer til, og mænd i falmet og let laset tøj. De sludrer på deres eget mål: Badegæster plejer at komme med den tidlige postvogn, disse kom med en gøjer - det tyder ikke godt! De glor ind ad vinduerne og vil købe sig billigt rav, og de ser på fugle og solnedgange. Ikke en spade tager de i hånden. Men det kloge hoved med kasketten, boede da vist hos Karl fra Storkereden sidste år...?

De sukker misundeligt. Mads tjente over 50 kroner på kun 4 uger om sommeren. Det er mere end to køer giver i mælk hele året.

Det eneste badegæster skal, er at slappe af. Slappe af! De ligger dovent i liggestole, sopper i vandet eller sidder og glor sløvt ud over havet med en stang, istedet for at grave have og træde skrubber, som andre fornuftige folk.

"Skal I have sandorme?" vil Maren vide og rækker en håndfuld frem.

Fruerne gyser: "Orm, vil de have, vi skal spise dem?"

Det varer lidt, før professoren forstår. "Ha, sandorme, til at fiske med, mener De. Næh tak, først om et par dage."

Feriegæster betaler godt for sneglehuse, muslinger og farvede sten. "10 øre stykket," tilbyder Maren.

"Vi venter nogle dage med husfliden," siger professorinden afværgende. "Vi har jo nok at slæbe på. Vil nogen give en hånd med?"

Ingen af konerne har ekstra hænder. Man har vel sin stolthed. Og børnene gemmer sig bag deres skørter.

Selskabet hanker selv op i deres kufferter,

børnene må også bære. Bygmester Espersen kan bære professorens store kuffert, som er fyldt med tunge bøger.

De slæber... der er kun lave buske, mest bukketorn, og et par mindre træer, så det er let at overskue landsbyen.

"Er her ikke skønt?" siger professor Rosendal og tager sig en tår vand ved en brønd. "Ren folklore!"

"Ren og ren?" mumler fru Hansen. "Nærmere grumset..."

Husene ser temmelig forfaldne ud. Murene er støttet af drivtømmer. Stråtagene hænger.

"De huse har aldrig set en arkitekt," siger arkitekten med kendermine. "De står direkte i flyvesand uden det mindste fundament."

"Her har aldrig været en murer," siger bygmester Espersen. "Intet er i vinkel. Og murstenene er malet på murene."

"På en måde er det idyllisk med alle de stråtage," siger Hansens kone forsigtigt.

"Stråtage er forbandet brandfarlige og uholdbare," siger bygmesteren. "Det hele er lige til at rive ned."

"De har ikke råd til at modernisere," siger professoren. "Derfor er alt det gamle vel bevaret."

Husene er blå, gule, grønne, røde og grå - og så er der nogle af en helt ubestemmelig blandingsfarve, alle godt skaldet af.

"Det er en værre farvelade," sukker arkitekten. "Kunne de ikke have malet dem ens?"

"Det var nok den billigste farve fra Kromanns Farvefabrik," mener professoren. "Faktisk er de fleste store skipperhuse bygget til velhavende kaptajner, der sejlede Jorden rundt. De er næsten smukkere i forfald..."

Arkitekten og bygmesteren ser med løftede øjenbryn på hinanden: - En professor i fuglekiggeri, hvad forstand har han på huse?

Sønderhoningerne har lange ører og en mening om alt: "Københoninger tror, de ved, hvad der er bedst for Sønderho", sladrer de. "Men de er ikke rigtigt kloge. Noget ondt plejer der dog ikke at være i dem - gøjere fra Nordby og fiskere fra Esbjerg er værre."

Badegæsterne lægger bagagen og kæmper sig op på en klit. "For at nyde udsigten," som de siger.

Hansen har en kikkert. "Synet og luften over Vadehavet helt over til Ribe Domkirke er pænere end udsigten og stanken ved Holmens Kanal," indser han.

"Dernede ligger havnen," bemærker professoren.

De andre glor. "Havn? Det er jo kun en rende."

Der ligger et par fladbundede pramme, halvfyldte af vand. "De kaldes everter, forklarer professoren, som kender en del til lokalhistorien. "Det sker stadig at de sejler til Ribe efter kul og andet. Men det meste færges nu over fra Esbjerg. I gamle dage - for bare 30 år siden - sejlede de store sejlskibe ind og ud med tidevandet. Nogle kom helt til Sydamerika og..."

"Man skulle ikke tro at her har ligget Danmarks næststørste havn - efter selve København," siger Hansen - for det har han læst. "Den eneste havn på Vestkysten. Her sparede søfolkene den farlige sejlads nord om Skagen, der var kun kort vej til England. Tænk, her på øen lå omkring 15 skibsværfter..."

"Nogle af dem var kloge nok til at hugge sejlskibene til pindebrænde og flytte til Esbjerg for at få hyre på damperne," bemærker bygmester Espersen.

"Esbjerg," sukker professoren. "Den by er en opkomling. Det hele drejer sig om at gøre fisk til penge. Ja, undskyld hr. murermester. Hvis jeg skal sige det, så er udsigten til Esbjerg det grimmeste på Fanø."

Arkitekten forsøger at se med den gamle professors øjne. "Tja, der er mere malerisk på denne side."

Bygmester Espersen synker mundvandet: "Vi bygger solide huse i Esbjerg," forsvarer han. "De kan modstå vestenvinden. Om et par år vil alle disse huse være blæst omkuld ligesom Møllen." Og så meget har han hørt, at under stormfloden for et par år siden sejlede de rundt mellem husene."Det bedste og billigste ville være at tromle hele lortet ned og flytte de indfødte til Esbjerg," det er nu hans mening, men han kan også se de positive sider: "Et par diger skulle nok kunne holde Vesterhavet ude. Og husene kunne sminkes lidt op. Tyskere - og så dem fra København - elsker at bo i den slags råddenskab. Og det fine borgerskab i Esbjerg kunne nok også tænke sig at lege i sandet og..." Bygmesteren lægger planer.

Professoren viser byen frem, som om det er hans egen. Man kan let fare vild på de små kringlede stier.

Sønderho har omkring 750 mennesker - men et par hundrede er på søen.

Den er forbavsende godt forsynet. Der er to købmænd, to bagere, flere syersker, grønthandlere, et mejeri, sprøjtehus, redningsstation og fattiggård. Der er kirke, kro og stråtækt skole, systue, rullestue og slikbutik, sparekasse og sognehus.

Ved "havnen" er et lille halvtag. Der sidder nogle gamle mænd i et skur, hvorover der står Børsen, og stirrer fjernt ud over vandet, og mumler ret uforståeligt: "Når vinden er os føjelig, så kan man være glad..."

Selskabet trækker på smilebåndet. "Originaler, hvad bilder de sig ind? De kan da aldrig have set den rigtige Børs i København."

Men det har de. Det er gamle kaptajner - og andre søfolk. De bakker på piberne, luner sig med kaffepunch - og glor ud over havet: I det fjerne ser de skyskraberne i Amerika, kamelerne i Ægypten, mandarinerne i Kina, pigerne med blomsterskørter på Tahiti, som kunne fås for... Paris, London, New York, Bombay, Peking, karnevallet i Rio og...

Københoningerne kan naturligvis ikke se de luftspejlinger - og de kan umuligt forestille sig, at deres egen verden er den mindste.

De fuldbefarne sønderhoninger har set verden, og flere har haft konen med. Overalt på jorden har der stået en sønderhoning på et eller andet tidspunkt - og stirret hjem. Og det har de mange eventyr om.

Det halve er måske nok skipperløgne, men disse indfødte har været længere ude i verden end de fleste københoninger, det er sikkert. Og de har vovet livet og... Er det så underligt, hvis de sukker: "Der er østenvind. Gud fri os for badegæster."

Bygmesteren kender afstanden til Esbjerg. "Et par kilometer. Der kunne bygges en bro eller dæmning, så også automobiler let kunne kommer herover og..."

"Ja, der kunne gøres meget for folk her i byen," siger arkitekten.

Student Leif vover omsider at blande sig i de studeredes snak: "Byen er jo slet ikke oplyst - de lever stadig med stearinlys og petroleumslamper." Han ser stolt på de andre og tænker som en ingeniør: "Kan I ikke se, hvad der skal gøres: Den gamle mølle er faldet ned. Der kunne lægges en ny vindmølle på Møllebakken, en stålkonstruktion. Vind er noget af det, de har for meget af på Fanø - blæst. En 100 meter høj vindmølle kunne lave elektricitet til hele byen. Og fra toppen kunne man se ned på Esbjerg og helt til København, måske. Nordmændene udnytter vandet til kraftværker - hvorfor skulle Fanø ikke udnytte vindkraft. Der kunne komme gadelys, og i stormvejr vil der være så meget strøm, at hele byen kan illumineres."

Fig. 5: Børsen med kaptajnerne. Foto: Sønderho Sognearkiv.
Fig. 5: The Stock Exchange and the captains. Photo: Sønderho Parish Archives.

"Så kunne man også se den maleriske by om natten," erkender professoren.

"Du har visioner min ven," siger bygmesteren til den studerende. "Dig kan jeg godt bruge i min virksomhed."

De gamle kaptajner lader som om de intet forstår, skønt de taler både engelsk og københavnsk. Men deres piber går i stå, og de lytter spændt til eksperternes udsagn. De har hørt værre sludder, men...

Sømanden Mads er kommet ned på Børsen for at snakke med kaptajnerne om sin sidste rejse. Han hører de fremmede og får lys i øjnene og vover at tage ordet: "Sønderho kunne blive lige så oplyst som London, New York og København. Vi kunne få lysskilte uden på butikkerne," ivrer han.

Bygmester Espersen ser for sig en ny byggeplads: "Den søvnige flække får ny energi, når der kommer strøm på det hele. Der kan komme ny industri, fabrikker..."

"Lys på gaderne vil også være godt mod tyve," mener fru Hansen.

"Her er hverken politi eller tyve," forklarer sømanden. "Vi passer på hinanden."

"Måske kunne bedre belysning også give færre uønskede unger," bemærker professorinden. "Sidste gang, jeg var her, så jeg de unge i ly af mørket..."

Sømandens smil falmer: "Jeg vil nu godt gå måneskinstur med min pige her i byen. Når jeg er i New York og går rundt på de oplyste avenuer, så savner jeg det mørke Sønderho. Sådan en stjerneklar aften... Ja, det kan få mig til at græde," indrømmer den følsomme sømand med bævende stemme. "Nej, Sønderho skal nok blive, som det altid har været." Han får øje på en pige og råber dristigt: "Kan du huske, hvad du lovede mig, dengang vi stod ved stranden. Du lovede du ville være mig tro, men..."

Pigen ler med et blink i øjet: "Du ville bare narre mig, hvad skal jeg tro om dig?"

Sømanden løber efter hende.

"De ved ikke deres eget bedste," mener bygmesteren. Byen er det rene slum, fattig, ussel - Vestkystens største mødding."

"Så, så, små slag," professoren skærer igennem.

Sønderho er den skønneste plet her på jord..."

"Skøn nok for hvem?" spørger bygmesteren.

"For os andre," ler professoren. "Bare vent og se, I vil nyde denne sommer. Badelivet, fuglelivet og selskabslivet - og så sønderhoninger..."

"Måske har De ret, professor P. S. Rosendal," siger arkitekt J. P. Hansen eftertænksomt. "Her kan vi nyde de gode gamle dage blandt ægte almue."

"Der blæser en stiv kuling om vinteren," bemærker professoren. "Så er her barsk at være, har jeg ladet mig fortælle. Men så kan vi heldigvis lune os i København."

Fig. 6: Kunstmaler August Wilkens ved Sønderjord. Foto: Sønderho Sognearkiv.
Fig. 6: The artist, August Wilkens, at Sønderjord. Photo: Sønderho Parish Archives.

"Sønderho er et sommerparadis. Sådan en landsby bør fredes, så de lokale ikke begynder at ødelægge den med moderniseringer," mener professoren. "Eller bygmestre fra Esbjerg..."

"Det kan komme an på en prøve," siger bygmesteren.

En mand kommer flagrende, han har malerpletter i skægget og ligner mest en stor palet.

"Han er en original Kunstmaler, med stort K. Han var her også sidste år." Så meget ved professoren. "Men navnet...?"

Kunstneren fortæller hellere end gerne. Endelig er der kommet folk fra hovedstaden, som kan værdsætte ham. Han havde ikke råd til at tage til Skagen, men nåede til Fanø sidste år for at udnytte den høje himmel, det stærke lys, den gode punch...

Kunstneren har en forkærlighed for maleriske fanøpiger. Han maler dem med hele dragten på - sådan sælger de bedst. Han maler også let tågede drømmebiller af skuder og huse.

Han malede som en gal, men havde desværre ikke midler til at trække ned til Rom i vinter med de andre kunstnere. Han strandede på en løssluppen kone. Nåja, søfolkene her er så længe på havet...

De lokale har taget hans skilderier til sig som betaling for naturalier. "Han bliver aldrig en af vor egne," som de siger. "Men han maler vor by smuk, så lad ham være."

Der kommer flere kunstmalere hver sommer, og de danner en kunstnerkoloni - som de store Skagensmalere, men med mindre penselstrøg.

Det er malerkunst professoren sætter lidt pris på. Og bygmesteren lader sig rive med og bestiller på stedet en original fanøpige i guldramme, som skal hænge over hans sofa i Esbjerg.

Hansens børn er trætte af de voksne og har sat sig til at grave i sandet. Der står en klynge indfødte børn og ser undrende på dem.

"Måske er det bedst at vende om?" sukker Hansens kone. "De kan ikke få en hel sommer til at gå i denne sandkasse."

"I må overnatte," siger professoren. "I får ingen sønderhoning til at køre til Nordby efter solnedgang."

"Hvor skal I bo?" vil Hansen vide.

"Vi skal bo hos Karl fra Storkereden", siger professoren. "Norden for skolen, øst for Else Syers hus."

"Og havde jeg blot vinger og var en liden fugl...," fru Hansen ser efter en lærke højt oppe i luften.

Arkitekten strammer sig op: "Kan vi mon finde et lille logi - bare til i morgen."

"I kan bo hos mig," siger Maren Bagers. Mit hus ligger vesten for mejeriet, øst for Lone-Maries hus. Jeg flytter på loftet, så kan herskabet overtage stuen."

Arkitekten forstår hende ikke, men maleren oversætter og anbefaler. "Maren Bagers har et malerisk hus til en krone om dagen for logi, plus to kroner for maden."

Jes Brugs trækker af med studenten. Der er ingen penge i ham: "Men du kan tjene til kost og logi ved at betjene badegæsterne i Brugsen, vi forstår dem ikke..."

Studenten vil give 25 øre for nattens logi - og vil springe på postvognen og køre til Badet i morgen tidlig.

Sådan kommer det første hold badegæster til Sønderho den sommer. Og det ender med, at de sidder fast.

Og der kommer flere - deres ankomst annonceres i Fanø Ugeblad. De fleste er københoninger, som nyder at komme væk fra hovedstaden. Landsbyen er helt omdannet til en københavnsk feriekoloni.

Der kommer doktorer, læger, konsuler, en arkitekt mere, et par direktører, en forfatter, adskillige kunstnere, en præst, to koncertsangerinder, en pianist, en seminarieforstander, en udenlandsk cellist, en fotograf, en operasanger fra Det Kongelige Teater og... Det er en snes stykker af det bedre selskab, og nogle som gerne ser op til dem.

Og nåja, så kommer der også en hob tynde københavnerdrenge, som skal på koloni i Glædens Bo. De er vilde med vand, fisk og sol. Og selv om fru Hansen er betænkelig ved københavnerbisser, så render hendes unger i hælene på dem og er ikke til at drive hjem.

Det bliver en varm, varm sommer i Sønderho. Fest og glade dage, god mad, fin vin, og naturligvis det store Vesterhav. Fiskestænger. Ture på diger, og i klitter, sandflugt, havluft - og godt selskab - tilmed fint. Ja, det synes, som om det er de bedst dannede fra København, der sætter pris på denne sandbanke i Vesterhavet. Alene det er meget værd. Jovist, der bor også en rød socialist til leje, som går rundt og synger "Danmark for folket!", men han passer sig selv.

Blomsterne, fuglene, de tørrede fisk i en

Fig. 7: I et hus i Sønderho. Foto: Sønderho Sognearkiv.
Fig. 7: Inside a house in Sønderho. Photo: Sønderho Parish Archives.

snor under stråtaget - bakskuld - lidt for tørre til forfinede ganer, men dekorative. Selv vasketøjet ser godt ud, og lokummet ude bagved må man finde sig i. Alle de indfødte er forunderlige originaler. De lovpriser det enkle liv og den store natur.

Disse, overvejende københoninger, holder ferie - det betyder at de intet nyttigt bestiller. Men de sætter skam de lokale i arbejde. Der skal køres badevogne ud i vadehavet, så de kan gå - næsten anstændigt - i vand til livet.

Der er fin fortjeneste for de handlende, som kan sætte dobbelte priser på grøntsager, kartofler, fløde, gode bøffer, vask og rulning - og ikke mindst rav, som viser sig at være Fanøs guld.

Københoningerne mænger sig med de indfødte - til kaffe og fanøkage - og professoren er til kaffe og medbringer selv punch. Kvinderne beundrer dragterne, som viser sig at indeholde silke, deres sømænd har bragt med hjem fra Kina. Hvem skulle nu have troet, at der fandtes sådan luksus i denne udørk. Men det er ikke lige moden i København.

De unge ser da også langt efter dem, og den sommer smider pigerne fanødragterne og nogle får blomstrede sommerkjoler, og mændene får pressede bukser. Københoninger smitter af.

Student Leif kom ikke med postvognen, han hjælper til i Brugsen. Pigerne sender ham blikke, og den spinkle unge mand har ingen konkurrenter, som oppe ved Badet.

Det gode selskab klemmer sig ind til bal i forsamlingshuset. Violinen bliver filet og klaveret banket i stykker. Lidt simpelt, men en stærk oplevelse.

De må nøjes med at se på, når sønderhomænd og -koner kaster sig ud i vild sønderhoning. Der kan de ikke følge med. Mændene tager fast føregreb om kvinderne. De hvirvler i et brus af skørter som vuggende skuder - rundt på gulvet.

"Det er vel ikke kunst," mener professoren.

"Men det er livligt," mener hans kone. Det rykker i hende for at kaste sig ud i dansen.

"Det ligner afrikansk stammedans," siger arkitekten. "De kunne optræde i hovedstaden."

"Det er for vildt," sukker hans kone.

"En flok tumlinge," mener bygmesteren.

Professoren synger med: "En kaffepunch, det vil a sæj, det er det bedste, som a ve..." Han byder snapsen rundt. "Sådan cirka halv kaffe og halvt snaps. Det er rent sprængstof."

Slagteren slutter sig til det fine selskab -

Fig. 8: Skitse af Julius Exner (1825-1910). Dansestue i Sønderho.
Fig. 8: Sketch by Julius Exner (1825-1910). Dancing in Sønderho.

Fig. 9: Sønderhodag ved Møllegården 1929 eller 1931. Foto: Sønderho Sognearkiv.
Fig. 9: Sønderho Day at Møllegården 1929 or 1931. Photo: Sønderho Parish Archives.

og punchen.

"Sønderho er noget særligt," siger professoren oplivet. "Vi må bevare det."

"Hørt," siger slagteren, han tænker på alle de bøffer, han kan sælge til overpris - og skænker punch op.

Marie Rulle trækker studenten ind i suset fra skørterne. Og før han ved af det, svinger hun ham rundt på gulvet til han bliver svimmel og hidset. "Viselul, viselul, og nu skal vi hjem og sove..."

Sønderhoningerne undrer sig dagene derpå.

I år går badegæsterne helt grassat. De vælter sig i vin, og lufter deres badetøj på tøjsnorene. Ja, en hyrdedreng har set arkitekten, en kunstner og deres damer splitternøgne i en gryde. Det er uanstændigt og tilmed ulovligt. Københoningerne er ikke meget bedre end tyskerne.

Det lykkes grønthandleren at sælge sin fætters ruin til selve professoren for hele 500 kroner.

"Det er ren idyl," siger den kloge mand og ser tilmed salig ud. Han vil have sit eget "sommerhus". Murene er ved at falde ned, og stråtaget kan man se igennem. Men han vil sætte murer og tækker i arbejde og... Det giver arbejde til byen.

Smeden lægger hesteskoen til side. Han tager mod bestillinger på ægte, gamle dørbeslag til to kroner stykket, selv om der kan købes helt nye i Lorentzens butik for en krone stykket.

Arkitekten vil ikke stå helt tilbage, han køber Sonnick Grønkåls kostald for 300 kroner.

Og det smitter. De andre københoninger får tegnebøgerne op, og der omsættes ruiner til svimlende priser.

"Tror de mon også, at vi sønderhoninger er til salg?" der er sure miner, men også småfolk, som gerne ser deres ruiner forvandlet til skinnende kroner, så de kan slippe til Esbjerg og bo til leje og få hyre på en damper eller et fyrskib.

Sognerådsformanden kommer i snak med bygmester Espersen, og over en kaffepunch køber Esbjergtossen for hundrede kroner sandede klitter helt ud til havet, som han lover at bygge huse på. Men så er han også svedt, og tager til Badet, for at køle af.

Den hårde kerne af københoninger får kig på Møllen. Mølleren har opgivet, al korn går over til Esbjerg.

"Bræk det gamle lort ned," kræver folk, og om natten brækker de tømmer af til deres huse.

Den hårde kerne af badegæster rotter sig sammen og grundlægger bevaringsforeningen "Fonden til bevarelse af det gamle Sønderho".

For en sikkerheds skyld lokker de slagteren, farvehandleren, sognerådsformanden og andre toneangivende lokale med. "Der skal være lokalt islæt, hvis det ikke skal saboteres," som professoren fortroligt siger. Der udnævnes en overordnet bestyrelse på tyve.

Det kommer som en bombe i Sønderho. Denne "Fond" vil - Gud hjælpe dem - købe Møllen! Ikke fordi de vil slå sig ned og male mel. Næh, den skal bare stå som udstilling - til pynt.

Formålet for Fonden skrives ned i en protokol: *"Ved foranstaltninger bl.a. af forskellige festligheder i Sønderho, navnlig i sommermånederne, at skaffe midler til veje til bevarelse af det gamle historiske Sønderho, såvel bygninger som landskab på forskellige måde f.eks. ved køb..."*

Sønderhoningerne sukker: " Hvorfor skal de have det moderne i Esbjerg, mens vi skal bevare det gamle skidt herovre? Vi vil have et nyt Sønderho!"

Fonden gamle Sønderhos store nummer bliver Sønderhodagen 29. juli 1928. "Sønderhos fremtid er Sønderhos fortid," som professoren så smukt udtaler i sin tale. "Sønderho skal være et levende frilandsmuseum."

Kaptajnerne på Børsen brummer og grynter, hoster og harker og snakker videre om havet derude, og de farlige kannibaler på Borneo, hottentotterne og pygmæerne og de skønne havfruer og...

Men dem forstår badegæster ikke.

De udvalgte lokale stiller op i deres renvaskede sønderhodragter. Badegæsternes fruer låner dragter og klæder sig ud. Sønderhoningerne får sig et billigt grin over at se københoningerne føre sig frem i al deres stads.

Brudetoget er højdepunktet. Selve slagteren og hans kone er brudepar, skønt alle ved, at de er hund og kat...

Brudetoget sætter sig i bevægelse med musik og brud, brudgom, brudepiger, kavalerer og hundrede fanøkoner og fioler i spidsen. De går gennem byen og ender i Kalvekrog.

Festen fortsætter i afholdshuset, hvad der nok kan afholde nogle fra at deltage.

De ender i Klithuset med sønderhodanse, som flere af badegæsterne til stor morskab har lært, og der er kaffe, sønderhokringle

Fig. 10: Første Sønderhodagplakat 1928 af kunstmaler Heinrich Dohm. Tilhører Fanø Kunstmuseum.

Fig. 10: The first Sønderho Day poster, designed in 1928 by the artist, Heinrich Dohm. Property of Fanø Art Gallery.

og bortlodning af malerier og...
En af kunstnernes koner har forfattet en sang:

En lille by, jeg kender, hvor Dagen går med fred,
hvor vej og sti er sendt fra havets hvide bred,
og husene med stråtag er bygget tæt i slyng
om denne lille strandby, om Sønderho nu syng.

Jo, de københoninger og det fine selskab fra Esbjerg sætter nyt liv i den gamle by, og der skabes en slags venskaber på tværs af kulturerne.

Men sommeren er ovre. "Det er nu en gang så, jeg rejse må min ven, til nye steder og til nye selskab hen..." Et par uger efter trækker københoningerne til hovedstaden og trækfuglene trækker til Afrika for at overvintre.

Sønderhoningerne får igen lov til at være sig selv ved det yderste hav, i storm, regn og sne - indtil næste sommer. For badegæsterne kommer tilbage, de har ikke tænkt sig helt at frede byen - på en måde er det jo også blevet deres.

Palle Petersen, født 1943. Forfatter, lærer med liniefag i historie og dansk. Har skrevet henved 80 bøger, heraf flere store historiske romaner. Modtaget flere litterære priser. Har rejst over hele Jorden, for Danida, Danmarks Radio og Unicef. Har siden 1990 boet i Sønderho, Fanø, blandt andet i legatboligen Bomholts hus.

Fig 11: Sønderhodag ved Møllen i 1990'erne. Sønderhodagen samler fortsat mange mennesker. Palle Petersen 1992.
Fig. 11: Sønderho Day at the Mill in the 1990's. Sønderho Day continues to attract many people. Palle Petersen 1992.

Litteratur

Kromann, N.M.: Fanøs historie, bd. 3. Genoptrykt i *Bygd* 1982.
Mahler, Benedicte: *Badegæster i Sønderho 1908-1929*. Historisk Samfund for Ribe Amt 1978.
Sognearkiverne på Fanø: *Sønderho – i gamle fotografier*. Sønderho 1984.
Sørensen, Andreas: *Ved det yderste hav*. Gyldendal 1953.

Summary

Using the free medium of a short story, the author offers his version of how the Old Sønderho Foundation arose in 1928. In a speech delivered at the founding meeting, one of the founders, Professor Rosendal, is quoted as saying: "Sønderho's future is Sønderho's past ... Sønderho must become a living open-air museum."

Museerne i Ribe Amt

Den Antikvariske Samling
Sekretariat, Overdammen 12, 6760 Ribe.
Tlf.: 7688 1122. Fax: 7688 1135.

Ribes Vikinger
Odins Plads, 6760 Ribe.
Tlf.: 7688 1122. Fax: 7688 1166.
Åbningstider:
1/4-30/6: alle dage 10-16.
1/7-31/8: alle dage 10-18, on 10-21.
1/9-31/10: alle dage 10-16.
1/11-31/3: ti-sø 10-16.

Quedens Gaard
Overdammen 10, 6760 Ribe.
Åbningstider:
1/6-31/8: alle dage 10-17.
1/9-31/10: ti-sø 10-17.
1/11-28/2: ti-sø 11-13.
1/3-31/5: ti-sø 11-15.

Det gamle Rådhus
von Støckens Plads, 6760 Ribe.
Åbningstider:
1/5-31/5: ma-fr 13-15.
1/6-31/8: alle dage 13-15.
1/9-30/9: ma-fr 13-15.

Esbjerg Kunstmuseum
Havnegade 20, 6700 Esbjerg.
Tlf.: 7513 0211. Fax: 7512 6812.
Åbningstider:
Alle dage 10-16.

Esbjerg Museum
Torvegade 45, 6700 Esbjerg.
Tlf.: 7512 7811. Fax: 7513 5949.
Åbningstider:
1/6-31/8: alle dage 10-16.
1/9-31/5: ti-sø 10-16.

Bogtrykmuseet
Borgergade 6, 6700 Esbjerg.
Åbningstider:
1/6-15/9: alle dage 12-16.
16/9-31/5: ti-fr 13-16.

Esbjerg Vandtårn
Borgergade 6, 6700 Esbjerg.
Åbningstider:
1/6-15/9: alle dage 12-16.
16/9-31/5: ti-fr 13-16.

Fiskeri- og Søfartsmuseet
Tarphagevej 2, 6710 Esbjerg V.
Tlf.: 7612 2000. Fax: 7612 2010.
E-mail: fimus@fimus.dk
Homepage: www.fimus.dk
Åbningstider:
1/7-31/8: alle dage 10-18.
1/9-30/6: alle dage 10-17.
Museet er lukket fra 6/12-1998 til ca. 12/2-1999 på grund af ombygning.

Grindsted Vorbasse Museum
Sekretariat
Borgergade 25, 7200 Grindsted.
Tlf.: 7531 0166. Fax: 7531 0399.
E-mail: museum@infogrindsted.dk

Grindsted Museum
Borgergade 27, 7200 Grindsted.
Tlf.: 7531 0166.
Åbningstider:
1/5-31/5: lø-sø 13-15.
1/6-31/8: ti-sø 13-15.
1/9-30/9: lø-sø 13-15.
1/10-30/4: første lø-sø i måneden 13-15.
Hele året: hverdage ma-fr 9-15.
Samt efter aftale.

Vorbasse Museum
Kirkegade 5, 6623 Vorbasse.
Tlf.: 7533 3717.
Åbningstider:
1/5-31/5: lø-sø 13-15.
1/6-31/8: ti-sø 13-15.
1/9-30/9: lø-sø 13-15.
1/10-30/4: første lø-sø i måneden 13-15.
Efterårsferie: alle dage 13-15.
Samt efter aftale.

Museet for Marked og Gøgl
Hovborgvej 7, 6623 Vorbasse.
Tlf.: 7533 3717.
Åbningstider:
Når Vorbasse Marked er åben.
Samt efter aftale.

Besættelsessamlingen
Vestre Skole, Kld.
Fælledvej 3, 7200 Grindsted.
Tlf.: 7531 0166.
Åbningstider:
1/5-30/9: lø-sø 13-15.
1/10-30/4: Første lø-sø i måneden 13-15.
Samt efter aftale.

Museumsgården Karensminde
Morsbølvej 102, 7200 Grindsted.
Tlf.: 7531 0166.
Åbningstider:
1/4-31/5: lø-sø 13-17.
1/6-31/8: ti-sø 13-17.
1/9-31/10: lø-sø 13-17.
1/11 - 31/3: første lø-sø i måneden 13-17.
Efterårsferie: alle dage 13-15.
Samt efter aftale.

Museet på Sønderskov
Egnsmuseum for Holsted, Brørup & Vejen
Sønderskovgårdsvej 2, 6650 Brørup.
Tlf.: 7538 3866. Fax: 7538 3865.
E-mail: sdrskov@post7.tele.dk
Åbningstider:
Hele året: ti-sø 11-16.

Ribe Kunstmuseum
Sct. Nikolajgade 10, 6760 Ribe.
Tlf.: 7542 0362. Fax: 7542 2182.
Åbningstider:
15/6-31/8: alle dage 11-17.
1/9-31/12: ti-lø 13-16 og sø 11-16.
1/1-31/1: Lukket.
1/2-14/6: ti-lø 13-16 og sø 11-16.

Varde Museum
Lundvej 4, 6800 Varde.
Tlf.: 7522 0877. Fax: 7522 0716.
E-mail: lenevam@post8.tele.dk
Åbningstider:
Alle dage: 12-17.
Lukket 24-25/12 og 31/12-1/1.

Jugendhuset i Varde
Lundvej 39, 6800 Varde.
Tlf.: 7522 1518.
Åbningstider:
Alle dage: 11-17.
Lukket 24-25/12 og 31/12-1/1.

Varde Artillerimuseum
Vestervold 11, 6800 Varde.
Tlf.: 7522 1594.
Åbningstider:
Alle dage: 11-17.
Lukket 24-25/12 og 31/12-1/1.

Blåvandshuk Egnsmuseum
Kirkegade 1, 6840 Oksbøl.
Tlf.: 7527 2159.
Åbningstider:
15/6-15/9: alle dage 14-17.
Hele året: to og sø 14-17.
Efterårsferie: sø-sø 14-17.
Påskeugen: sø-sø 14-17.

Ravmuseet i Oksbøl
Gl. Møllevej, 6840 Oksbøl.
Tlf.: 7527 0703.
Åbningstider:
Alle dage: 11-17.
Lukket 24-25/12 og 31/12-1/1.

Tirpitz-stillingen
Tane Hedevej, 6857 Blåvand.
Tlf.: 7527 8427.
Alle dage: 11-17.
Lukket 24-25/12 og 31/12-1/1.

Blåvand Museum
Blåvandvej, 6857 Blåvand.
Tlf.: 7522 0877.
Åbningstider:
1/6-14/6: lø-sø 14-17.
15/6-15/9: alle dage 14-17.
Efterårsferie: sø-sø 14-17.
Påskeugen: sø-sø 14-17.

Blåvand Redningsbådsmuseum
Fyrvej 25, 6857 Blåvand.
Tlf.: 7522 0877.
Åbningstider:
1/6-30/6: lø-sø 15-17.
1/7-31/8: alle dage 15-17.
Efterårsferie: sø-sø 15-17.
Påskeugen: sø-sø 15-17.

Blaabjerg Egnsmuseum
Sønder Allé 21, 6830 Nr. Nebel.
Tlf.: 7528 7118.
Åbningstider:
15/6-15/9: alle dage 14-17.
16/9-14/6: sø 14-17.
Efterårsferie: sø-sø 14-17.
Påskeugen: sø-sø 14-17.

Hvalhuset i Nymindegab
Vesterhavsvej 290, 6830 Nr. Nebel.
Tlf.: 7522 0877.
Åbningstider:
Alle dage: 0-24.

Nymindegab Redningsbådsmuseum
Redningsvejen, 6830 Nr. Nebel.
Åbningstider:
1/6-30/6: lø-sø 15-17.
1/7-31/8: alle dage 15-17.
Efterårsferie: sø-sø 15-17.
Påskeugen: sø-sø 15-17.

Vejen Kunstmuseum
Østergade 4, 6600 Vejen.
Tlf.: 7536 0482.
Åbningstider:
1/10-31/3: ti-lø 14-17, sø 10-12 og 14-17.
1/4-30/9: ti-sø 10-12 og 14-17.

Ølgod Museum
Kulturhuset, Vestergade 5-7, 6870 Ølgod.
Tlf.: 7524 5011. Fax: 7524 6330.
Åbningstider:
Hele året: ti-sø 14-17.

Hjedding Mejerimuseum
Hjeddingvej 2, 6870 Ølgod.
Åbningstider:
1/6-30/6: sø 14-17.
1/7-31/7: lø-sø 14-17.
1/8-15/9: sø 14-17.

Hodde Skolemuseum
Letbækvej v/ Hodde Kirke, 6882 Tistrup.
Åbningstider:
1/6-30/6: sø 14-17.
1/7-31/7: lø-sø 14-17.
1/8-15/9: sø 14-17.

Ølgod gamle Vandværk
Egknudvej/Tårnvej, 6870 Ølgod.
Åbningstider:
1/4-20/10: 10-16.

Museer associeret Ribe Amts Museumsråd

Bramming Egnsmuseum
Pederstræde 4, 6740 Bramming.
Tlf.: 7517 2928.
Åbningstider:
Hele året: ti, to og sø 13-16.
Samt efter aftale.

Fanø Kunstmuseum
Nordland 5, Sønderho, 6720 Fanø.
Tlf.: 7516 4044.
Åbningstider:
28/3-30/6: ti-sø 14-17.
1/7-31/8: alle dage 13-17.
1/9-24/10: ti-sø 14-17.

Fanø Museum
Skolevej 2, Nordby, 6720 Fanø.
Tlf.: 7516 6137.
Åbningstider:
29/3-3/4: ma-lø 10-13.
1/6-30/6: ma-lø 10-13.
1/7-31/8: ma-fr 11-16, lø 10-13.
1/9-15/9: ma-lø 10-13.
18/10-23/10: ma-lø 10-13.

Fanø Skibsfarts- og Dragtsamling
Hovedgaden 28, Nordby, 6720 Fanø.
Tlf.: 7516 2272.
Åbningstider:
1/5-30/6: ma-lø 10-12 og 14-17, sø 14-17.
1/7-31/7: alle dage 10-17.
1/8-30/9: ma-lø 10-12 og 14-17, sø 14-17.
1/10-30/4: ma-lø 10-12.

Hannes Hus
Øster Land 7, Sønderho, 6720 Fanø.
Tlf.: 7516 4002 kustode.
Tlf.: 7516 4429 Fonden Gl. Sønderho.
Åbningstider:
1/6-30/6: lø-sø 15-17.
1/7-31/8: alle dage 15-17.
1/9-30/9: lø-sø 15-17.
Samt efter aftale.

Mandøhuset
Mandø Byvej 5, Mandø, 6760 Ribe.
Tlf.: 7544 6052.
Åbningstider:
45 min. før Mandøbussens afgang.
Samt efter aftale.

Tistrup Samlingen
Kunstbygningen, Lærkevej 21, 6862 Tistrup.
Tlf.: 7529 9825.
Åbningstider:
I forbindelse med Vestjysk Kunstforenings skiftende udstillinger.

Konservering og administration

Konserveringscentret for museerne i Ribe, Ringkøbing og Sønderjyllands Amter
Ølgod afd., Vestergade 5-7, 6870 Ølgod.
Tlf.: 7524 5644. Fax: 7524 6457.

Gram afd., Fabriksvej 17-21, 6510 Gram.
Tlf.: 7482 2047. Fax: 7482 2447.
E-mail: b.le-beau@conservation.dk

Ribe Amts Museumsråd
Vestergade 7, 6870 Ølgod.
Tlf.: 7524 5011. Fax: 7424 6330

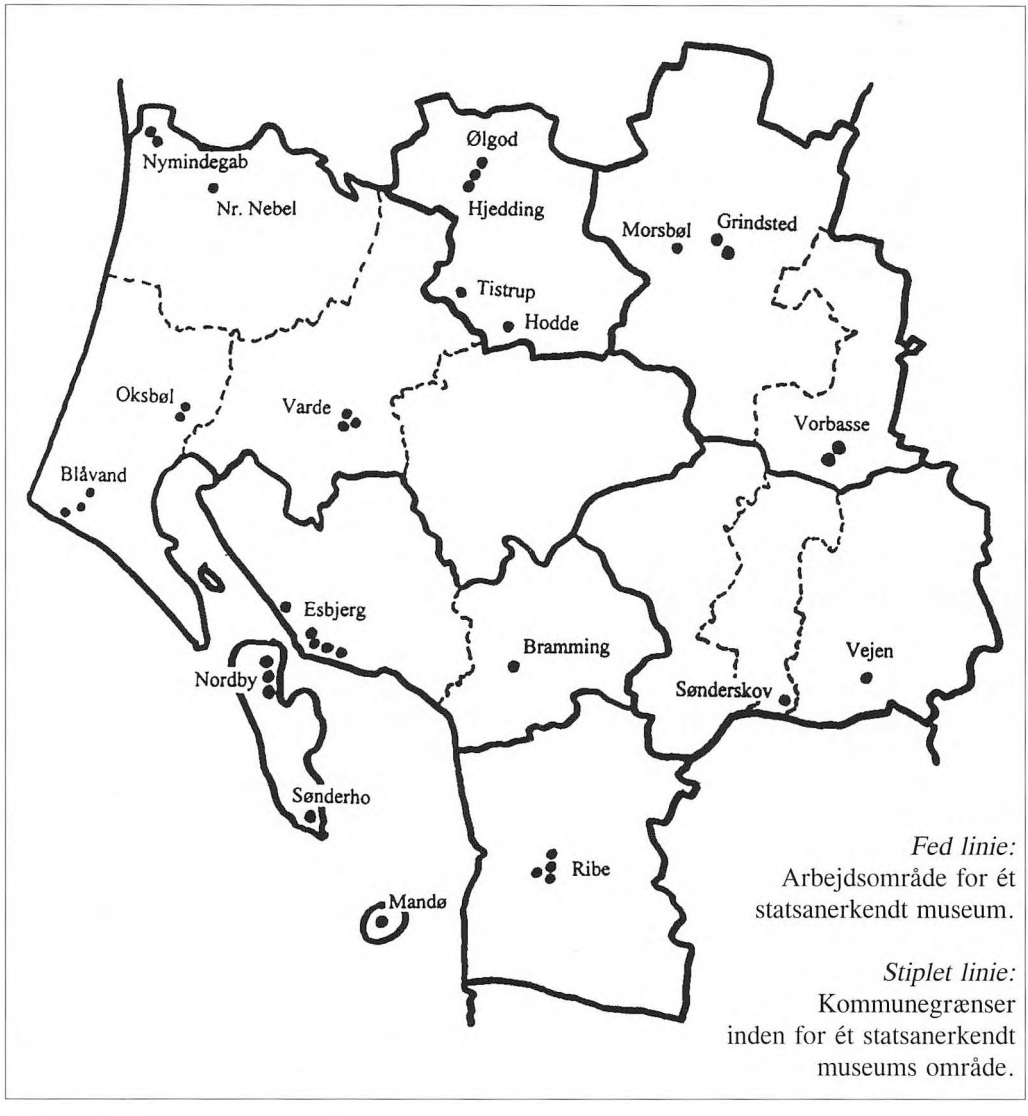

Lille vejviser til museerne i Ribe Amt.

Mark og Montre. Årbog for Ribe Amts museer 1998

5 Forord

7 *Mette Guldberg*
Jydepotteproduktion i Tistrup

21 *Dorte Festersen*
Karensminde og vestjysk landbrug på Grindstedegnen ca. 1600-1940

31 *Holger Villumsen*
Heden: Europas atlantiske landskab
– Et europæisk formidlingsprojekt

37 *Laura Tolnov Clausen*
Sommergæster i Nymindegab

61 *Lene B. Frandsen*
På jagt efter fiskerlejet Sønderside
– Arkæologiske undersøgelser

69 *Poul Holm*
Sønderside – Fiskerleje og handelsplads

81 *Mette Slyngborg og Ingrid Stoumann*
Kulturhistorien i planlægningen
– Et pilotprojekt fra en vestjysk synsvinkel

91 *Mariann Ploug*
I London, Paris og Varde
– Varer fra P. Ipsens Terrakottafabrik, 1843-1955

101 *Marianne Ritzau*
De sorte Diamanter
– Historien bag kulminemodellen på Museet for Marked og Gøgl i Vorbasse

105 *Rasmus Mariager*
Besættelsessamlingen under Grindsted Vorbasse Museum

115 *Lene Lund Feveile*
Formidling på Den antikvariske Samling i Ribe

121 *Palle Petersen*
Sønderhoninger og københoninger
– Krønike om Fonden gamle Sønderho

137 Museerne i Ribe Amt